

तत्त्वत्रयम् भाष्योपवृत्तिम् ।

श्रीनरैः एतानुवाच ननः ।

अनादिमायया सुप्त इत्युक्तप्रकारेणाऽनाद्यचित्संयन्धनियन्धना-
ज्ञानान्धकारेणामिभूता आत्मस्वरूपं प्रकृतेः परं ज्ञानानन्दमयं
भगवदनन्यार्हं शेषमज्ञानतो देधोऽहं मनुष्योऽहमिति जडदेहेऽहं बु-
द्धिं कुर्वन्तः, उत्पन्नेपि देहातिरिक्तात्मज्ञान ईश्वरोऽहमहंभोगीति स्व-
तन्त्रमभिमन्यमानाः, सत्यपि शेषत्वज्ञाने, आसविभ्येषु तन्नि-
योजयन्तः—एवम् -

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणा ॥

इत्युक्तप्रकारेणात्मस्वरूपे अन्यथाप्रतिपतिरूपमखिलपापमूल-
मात्मापहारं कुर्वन्तो श्लासिरत्यादिदोषपुष्टाब्दादिभोगैकतयाः,

विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदितुम् ।

पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता ॥

इत्युक्तप्रकारेण करणकलेष्वविधुरा भोगमोक्षशून्या अचिद्वि-
शेषिता यदात्मानस्तिष्ठन्ति ।

तद्दशायां परमदयालुना सर्वेश्वरेण स्वचरणफलसमाध-
यणोपकरणतया दत्तं शरीरं प्राप्योजीवनीपथिकं तत्समाधय-
णमकृत्वा तदानीं त्यक्तशरीरमार्गे भ्रमातीत्युक्तप्रकारेण पारं
गन्तुं दत्तं श्रवमायुः प्रवाहमार्गेण समुद्रं प्रविशन्तइव संसा-
रनिस्तरणौपयिकं संसरणहेतुं कृत्वा अनाद्यविद्यासंचितपुण्य-
पापकर्मानुगुणमनेकयोनिषु जनित्या प्रतिजन्म दुरन्ततापत्रय-
दयाभलदह्यमाना अनादिकालं संसरन्तोऽप्य अनीतानागतानामि-

इतया तत्र संसारे शोकरहिता गर्भजन्मयात्ययौवनवाङ्कमरणन-
रकरूपाद्यस्यासप्तकं भजन्तो दुःखपरम्परामनुभूयाः अनन्तकेशभाजने
संसारसागरे मग्ना व्याकुलीभवन्ति

तेषाममर्थविशेषमनुसंधाय तदुज्जीवनाय सृष्टिं कुर्वतस्सर्वभूत-
सुहृद्. सर्वेश्वरस्य ।

एवं संसृतिचक्रस्थे ग्रम्यमाणे स्वकर्मभिः ।

जीवे दुःपाकुले विष्णोः कृपा काप्युपजायते ॥

इत्युक्तप्रकारेण हृदय उत्पन्नेनापारकादण्येन “ जायमा-
नं हि पुरुषं यं पश्येन्नमसुसूदन ” इत्युक्तप्रकारेण जाय-
माने कृतेन विशेषकदाक्षेण निरस्तरजस्तमस्कस्य प्रवृद्धस-
त्यस्य मुमुक्षोश्चेतनस्य तत्त्वज्ञानेन विना मोक्षासिद्धेःस्तत्त्वज्ञा-
नं शास्त्रेणोपदेशेन वा संपाद्यम्. शास्त्रेण तस्य “ शास्त्रज्ञानं
बहुक्लेशं बुद्धेश्चलनकारण ” मित्युक्तप्रकारेण बहुक्लेशसाध्यतया
दुःसाधत्वात्, त्रयचित्साधनायोगोपकरणेभ्यः “अनन्तपारं बहु वेदित-
व्यमल्पश्च कालो बहुधश्च विद्या ” इत्युक्तप्रकारेण चेतनानां मन्द-
मत्तित्यानमन्दायुद्वाद् विघ्नानामनन्तत्वात्सर्वेषां ज्ञानसिद्धेर्दुर्लभ-
त्वात्, शास्त्राभ्यासानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां मुमुक्षुत्वस्य निष्प-
योजनत्वाच्च, उपदेशेन तत्संपादने उक्तदोषेषु कस्याप्यभवात्-अमुं
विशेषमभिप्रेत्य सर्वशास्त्रनिपुण. सकललोकोज्जीवनकामः पर-
मकारुणिकः श्रीलोकाचार्यः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैर्दुर्बला
हानन्ताविस्तरेण प्रतिपादितांश्चिदचिदीश्वरतत्त्वानां स्वरूपस्वमा-
द्यविशेषानखिलचेतनमुग्रहं सुव्यक्तमेतत्प्रबन्धमुखेनाह. ग्रन्थ-
धीधिभट्टकृष्णापादप्रभृतिपूर्वाचार्याणामपि प्रबन्धनिर्माणे श्यमेवा-
शयः ।

ननु निरहंकाराणां परसमृद्धिप्रियाणां ख्यातिलामनिरपेक्षाणा-
मेतेषां प्रबन्धनिर्माणमनुचितम्, एषेन कृतस्य प्रबन्धस्यान्येन परि-
पालनमेवोचितमिति चेत्तस्यम, दिव्यसूरिभिरैककण्ठ्येनाभिधानाद्-

(१) ग्राम्यमाणे-इत्यपि पाठः ।

(२) दुःसाध्यत्वादिति पाठान्तरम् ।

(३) दुर्बलाहनं विस्तरेणैति पुस्तकस्य पाठ ममनु-दुर्बलाहानन्ताविस्तरेणैति पुस्तकं
प्रतिभाति ।

र्थस्यासत्ता [यच्चा] सिध्यति, तथाचार्यैरेककण्ठ्येनोक्तावर्थस्यासत्ता सिद्ध्यति. तथाच तत्र मन्दमतीनां विश्वासो भवेदित्यभिप्रायेणैकवि-
पयेऽनेकैराचार्यैः पृथक्प्रबन्धो निर्मितः । किंचैकत्राविशदा अर्थ-
विशेषा अन्यत्र विशदतया प्रतिपाद्यन्ते. तत्र कारणं सूक्तिविशेषाः
संकोचविस्तरौ च. इदं चैककर्तृकप्रबन्धेष्वपि तुल्यम् ॥

(इत्युपोद्घातः)

हरिः ॐ तत्सत् ॥

मुमुक्षोश्चेतनस्य मोक्षोत्पत्तौ तत्त्वत्रयज्ञानमपे-
क्षितम्. तत्त्वत्रयं चिदचिदीश्वरश्च ।

मुमुक्षुर्मोक्षेच्छावान् संसारविमोचनेच्छावानिति यावत्. मुमुक्षो-
रित्यनेन संसारनिवृत्ताविच्छोत्पत्तिर्दुर्लभेति सूच्यते. एतदिच्छानु-
त्पत्तेरेव ह्यनादिकालं समसरत्, उज्जिजीवयिषुः सर्वेश्वरो-
ऽप्येतदिच्छोत्पत्तिपर्यन्तं विलम्बते संसारं द्रढयितुमिच्छां कुर्वत
आत्मनस्तन्निवृत्ताविच्छोत्पत्तिर्दुर्लभा खलु, इदानीमस्य चेतनोकि-
रपि साभिप्रायात् साभिप्राय ' चैतन्यप्रयोजनसिद्ध्युपक्रम इ-
दानीमेवे ' ति, अनादिकालं व्यर्थमेव ज्ञानं चैतन्यमुज्जिजनानुपयु-
क्तत्वात्. अथ संसारनिवृत्तीच्छा च निरस्तातिशयाहादमुल्लभयैक-
लक्षणाया भगवत्प्राप्तेरुपयुक्ता लक्ष्मीकान्तमेकमेव विपरीकरोति
यत् तदेव हि ज्ञानम्. आत्मप्राप्त्यर्थां संसारनिवृत्तीच्छा तु विपरीत-
ज्ञानकार्यम्. तस्माद्भगवत्प्राप्तिविरोधिनः संसारस्य विमोचन-
च्छावतोधिकारिणस्तादृशमोक्षरूपपुरुषार्थसिद्धौ तत्त्वज्ञानमपेक्षि-
तमित्यर्थः । नच तत्त्वज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कथं मुमुक्षेति वाच्यम्,
परीक्ष्य लोकान् " " जायमानमित्यादिभुतिस्मृत्युक्तप्राक्रियया तत्सं-
भवात्. तत्त्वज्ञानस्यावश्यापेक्षितत्वोक्त्या तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इतिनियमः
स्मारितः. तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इत्येतत्सकलसिद्धान्तसाधारणम्, मोक्षत-
त्त्वयोरेव हि विप्रतिपत्तिः

नन्वेवं ज्ञानान्मोक्ष इतिनियमस्वीकारे ।

पशुर्मनुष्य पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रया ।
 तेनैव ते पूयास्यान्ति तद्विष्णो परमं पदम् ॥
 यय स्पृशति पाणिभ्या यय पश्यति चक्षुषा ।
 स्वावराण्यपि मुच्यन्ते किं पुनर्वान्धवा जना ॥

इति ज्ञानायोग्यतिर्यक्स्वावराणामपि वैष्णवसंबन्धेन मोक्ष-
 सिद्धिप्रतिपादकवचनानां वैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न, तेषां मु-
 मुक्षुन्वाभावात् प्रकृते मुमुक्षोद्येतनस्य मोक्षसिद्धौ तत्त्व-
 ज्ञानमपेक्षितमित्युक्तम्, तत्र मुमुक्षुत्वतत्त्वज्ञानयोरुभयोरभा-
 वेपि तदुभयपरिपूर्णस्य कश्चिद्वैष्णवस्याभिमान एव का-
 र्य्यकर इत्युक्तम् अतोभिमानिनो ज्ञानविशेषं हृष्टाभिमानान्तर्भू-
 तस्यास्येश्वर कार्य्यं करोतीति ज्ञानान्मोक्ष इत्येतन्नियमस्तत्र
 सद्धारकस्सिद्धति ।

तत्त्वज्ञानमित्यनुक्ता तत्त्वत्रयज्ञानमित्युक्तत्वात् न्यूनाधिक-
 तत्त्वान्यभिदधता याद्वबुद्धिना मतं प्रतिक्षिप्तम् अनेन त-
 त्वत्रयमिति निर्णयकरणे प्रमाण निर्दोषप्रमाणभूतो वेदान्त तत्र
 “ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वे ” ति भोक्तृभोग्यप्रेरयितृशब्दै-
 र्द्विद्विदीश्वरात्मकतत्त्वानि श्रेण्यभिहितानि तस्माद्वेदान्तप्रति-
 पाद्य तत्त्वत्रयमिति निश्चित्य मोक्षसिद्धौ तत्त्वत्रयज्ञानमपेक्षितमि-
 त्युक्तम् ।

ननु “ तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्य पन्था भय-
 नाय विद्यते ” इति वेदान्तैर्भगवत्तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वम-
 भिहितम् अनेन तत्त्वन्तरपरिज्ञानस्यापि मोक्षोपायत्व कथमु-
 च्यत इति चेत् , भगवत्तत्त्वस्य सकलचेतनाचेतनविलक्षणत्वे-
 न तेषां कारणत्वेन व्यापकत्वेन धारकत्वेन शेषित्वेन च ज्ञात-
 व्यतया तत्त्वाभूतरभावे ईश्वरस्यैव ज्ञानासम्भावात् तत्त्वत्रयज्ञानापेक्षा
 निरायाधा “ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा ” “ पृथगात्मन प्रे-
 रितारं च मत्वा जुष्टस्तनस्तेनामृतत्वमेती ” त्रिभुतेर्यमेवाशयः ,
 अन्यथा तमेव विद्वानिति भ्रुतिविरोधापत्त अत एवमेव तच्छ्रुति-
 च्छाययामिहितम् तस्माच्च वेदान्तविरोधपूसङ्गावकाशः ।

किं तत्त्वत्रयमित्यादि चित् चैतन्याधारो वस्तु अ-
 चित् चैतन्यानाधारो वस्तु ईश्वरो न योगवेशोपिकाद्यभिहित-

तत्त्वनिष्ठैरभिधीयमानं पुरुष विशेषो भवति, किंतु वेदान्तेष्वभिहितश्चिदचिन्नियन्ता “क्षर प्रधानममृताक्षर हर ” “क्षरात्मानार्थशते देव एक ” “ प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश ” इति श्रूयत ।

उद्देशप्रमण तत्त्वत्रयस्य च स्वरूपस्वभावविशेषानुपपादयितुं प्रथमं चित्तत्वापपादनमुपक्रमत चिदिति ।

चिदेत्यात्मोच्यते. आत्मस्वरूपं “गत्वागत्वोत्तरोत्तर”मित्युक्तप्रकारेण देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्धिभ्यो विलक्षणम् ऽजडमानन्दरूपं नित्यमण्वव्यक्तमचिन्त्यं निरवयवं निर्विकारं ज्ञानाश्रय ईश्वरस्य नियाम्यं धार्यं शेषम् ।

मध्यवर्धिभट्टार्य्यष्टण्णपादपूभृतय आचार्य्योस्तत्त्वत्रयोपपादनसमये ऽचित्तत्वमुपक्रम्याभिदधु, अथ चित्तत्रमुपक्रम्याभिदधाति, अस्यामभिप्राय - अचित्तत्वस्य हेतुतया ज्ञातव्यत्वादीश्वरस्योपादेयतया ज्ञातव्यत्वात् एवमुभयोरपि नत्वयोर्ज्ञातुरधिकारिणश्चेतनस्य स्वरूपस्य प्रथमं ज्ञातव्यत्वादिति तथाभिदधता तेषामाशयस्तु-पूष्ट-तेर्ज्ञानाभाये आत्मनः प्रकृते परत्वज्ञानासंभवात् प्रथमतः पूष्टिज्ञात्यानन्तरं तदन्तर्वर्तिनमात्मानं ज्ञात्वा तदन्तर्यामिणः शरीरस्यात्मबुभयाभिमानिनः ईश्वरस्य स्वरूपज्ञानं बुद्ध्यारोहणक्रमेण संपादनीयमिति अचिदुपक्रमेणाभिधानमगमयमारुह्यान्न्दमयपर्यन्तमारोहक्रमेणाभिदधत्या श्रुतमर्यादानुगुणम्, चिदुपक्रमेणाभिधानं च भोक्ता भोग्यं प्रेरितार च मत्वेत्यादिश्रुत्यनुगुणम् तस्मात् प्रमद्वयं च वेदान्तसिद्धम् “चिदचिदीश्वरतत्त्वमाय” इति यामुनाचार्य्यवचनम् “अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिणः ” इति माण्यकार्य्यचर्चनं च कोटिद्वया-

(१) गङ्गाधररक्षणधनुषसर्पे इति यन्त्रे पौरुषप्राप्तिरिति यथा ऽनुपपत्तौ एव नियमि तत्प्राप्त्यन्तस्तत्तया ज्योतिर सन् तत्र न भवेद्विनिवृत्त्यभिनि शान्तिरुक्तिविशेषास्तु नियमे साधिरद्वययोः पञ्चना इति श्रीभाष्ये बहुल्येन प्रादाञ्चि तद्वत्त्वमिति स्थितिः ।

नुगुणम् . चिदुपक्रमयोजनाऽक्षरस्वरसमिद्धा, अचिदुपक्रमयोजनापि
अक्षरानुगुणैव . तथाहि, चिदुपक्रमस्तु समस्तपदव्यात् द्वन्द्वसमासं
अल्पाचूतस्याभ्याहृतस्य च पूर्वनिपातो ऽनुशासनसिद्धः . तत्राभ्य-
हितव्याद् ऽल्पाचूतरत्वाच्च चिच्छब्दः पूर्व निपातितः . अभ्याहितेश्वर-
वाचकशब्दात् चेतनवाचकचिच्छब्दस्य पूर्वनिपातश्चाल्पाचूतरं पू-
र्यमित्यनुशासनसिद्धः . एवं क्रमद्वयमपि चेदवैदिकपरिगृहीतत्वा-
न्मुष्यमेव ।

चिच्छब्दस्य “प्रेक्षां पलङ्घिधित्संघित्पूतिपञ्जसिचेतना” इति
ज्ञानवाचिशब्दै सह पठितव्याज् ज्ञानाश्रयवस्तुनि प्रसिद्धिप्राप्ति-
र्याभावाच्च “क्षपत्मानावीशते देव एकः” “य आत्मानमनूतरो
यनयति यमात्मा न चेद यस्यात्मा शरीरम्” “आत्मा शुद्धो
ऽक्षरः” “आत्मा ज्ञानमयोऽमल” इति श्रुतिस्मृतिष्वनेकश्लोकव्या-
ज्जीवे प्रसिद्धिप्राप्तिर्यवसा आत्मशब्देन चिच्छब्दं व्याचकार चिदि-
त्यात्मेति ।

अथ किमस्यात्मनः स्वरूपमित्याशङ्कायामात्मस्वरूपलक्षणमाह
आत्मस्वरूपमित्यादिना ॥ श्रुतिस्मृत्यादिषु कस्यचित् प्रमाणस्योपा-
दानौचित्येपि दिव्यसूरिवचनोपादानं तत्त्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यादि-
भ्यस्तत्त्वदर्शप्रधानस्यादिव्यसूरेर्यचनमेव तद्विर्णयस्य मुख्यप्र-
माणमिति ज्ञापनार्थम्, “विधयश्च वैदिकास्त्यद्रीयगमभीरमनोनुसा-
रिण” इति परमाचार्यवचनम् ।

स्वरूपं स्वं रूपं असाधारणाकार इति यावत्, गत्याग-
त्योत्तरोत्तरमिति अन्नमयप्राणमयमनोमयेभ्य उत्तरमित्यर्थः । दे-
हेन्द्रियमनप्राणबुद्धिभ्यो विलक्षणमित्यत्र बुद्धिपदेन किं महदनु-
गृहीतमनूत करणमुच्यते किं वा ज्ञानमुच्यते इति चेत्, अत्र ज्ञानं
विवक्षितन्तत्त्वशेषरे देहादिवैलक्षण्याभिधानसमये तथाभिधानात् .
देहेन्द्रियमनप्राणधीभ्योऽन्य इति यामुनाचार्यैरुक्तम् ।

उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिधा तत्त्वनिर्णयक्रमः .
तत्र चिदचिदीश्वर इति तत्त्वत्रयमुद्दिश्योद्देशक्रमेण तेषां स्वरू-
पशोधनं कर्तुं विचार्य्यं प्रथमं चिच्छब्दनिर्दिष्टस्यात्मन स्वरू-
पशोधनमुपक्रम्य देहेन्द्रियमनप्राणबुद्धिभ्यो विलक्षणमित्या-
रभ्य शेषमित्यनूतं स्वरूपलक्षणमुक्तम् . अथ तत्परीक्ष्यते ।

तत्र प्रथममात्मनो देहादिविलक्षण्यशोधनाय तज्जिज्ञासु प्रश्न-
मनुभाषते ।

आत्मस्वरूपं कथं देहादिविलक्षणमिति चेत्,
देहादीनां मम देहादिकमिति अत्मनः पृथगुपल-
भ्यमानत्वात्, इदमित्युपलभ्यमानत्वात्, आत्म-
नोऽहमित्युपलम्भात् अस्य कदाचिदुपलम्भाद-
त्मनः सर्वदोषलम्भात्, एतेषामनेकत्वादात्मन एक-
त्वादात्मैतेभ्यो विलक्षणः स्वीकार्यः. एवं युक्तीनां
बाधसंभावनायामपि शास्त्रवलेनात्मा देहादिविल-
क्षणः सिद्धयति ।

आत्मस्वरूपमित्यादिना. अयमर्थस्तत्त्वशेखरे स्वयमेव विस्तरे-
णोक्तः. तत्र हि देहस्यानेकावयवसंघातात्मकत्वं सिद्धम् तत्र सर्वेषाम-
वयवानां चैतन्यमस्ति चे,दनके चेतनोपलब्धिप्रसङ्गः अवयवानां पर-
स्परमविषादनियमः तत्र ममताबुद्धिर्ममताव्यवहारश्च न संभवति, एकै-
कावयवस्यैव चैतन्याङ्गीकारे तद्विच्छेदे अवयवान्तरानुभूतं न स्मरेत्,
पञ्चादहंकारबुद्धिव्यवहारौ ममताबुद्धिव्यवहारौ च न स्युः, सर्वश-
रीरव्यापिसुखदुःखानुभवश्च न स्यात्. 'शरीरं नावयवसंघातात्मकम-
पित्ववयवि, तत्र चैतन्यं स्वीकार्यं' मिति तु न युक्तम्, उपलभ्यमानो-
पपत्त्यभावेनावयविस्वीकारानुपपत्तेः. किंच बालदेहोदं मन्दज्ञानं यु-
ग्देहोदं बहुज्ञानं मम शरीरमिति शरीराहमर्थयोर्जायमानौ भेदप्रति-
पत्तिव्यवहारौ न स्याताम्. नच ममायमात्मेत्यत्रेव तावमुत्पादयति
युक्तम्, मुख्यत्वे बाधकाभावात्. अन्यथा ऽहंबुद्धेः शरीरमेव विषय
इतिस्वीकारेपि श्रुतितदर्थोपत्तिभ्यां देहातिरिक्तो देहान्तरपरिग्रह-
योग्य आत्मा सिद्धयति ।

बाह्येन्द्रियाण्यपि नात्मा, एकस्यैव सर्वेन्द्रियविषयज्ञा-
नात्. एवमनङ्गीकारे योहममुमर्थमपश्यं सोऽहं स्पृशामीति

प्रतिबंधाननुपपत्तिः . यदि चक्षुरेवात्मा, नहि अन्यो रूपं न स्मरेत् . यदि धोषमात्मा, तदा बधिरः शब्दं न स्मरेत् . एवमिन्द्रियानृतय-
णामात्मत्वेऽप्यनुपपत्तिर्द्रष्टव्या . नाप्यनृत करणमात्मा, स्मृतुं स्मरणा-
दिफार्यस्य करणतया कल्पितमिदमेव स्मरतीति स्वीकारसंभवात्
स्मरणस्य करणाभावात् । नच करणमपीदमेव, विरोधात् . अन्यत्कि-
ञ्चित्कारणमिति धेत् , तद्यदि बाह्यकरणम्, तदा तच्छून्यो न स्मरेत् .
यद्यनृतःकरणं, तदात्मनो मन इति नाम कृतं स्यात् . यद्यनृत कर-
णमनपेक्षिन, तदेन्द्रियार्थसंबन्धकाले सर्वदा ज्ञानमुत्पद्येत तस्मा-
न्मनश्च नात्मा, संघातरूपत्वाद्देहात्मपक्षोक्तद्रूपणानामपि प्रस-
ङ्गात् . ज्ञानं नात्मा, मम ज्ञानमुत्पत्तं नष्टमिति क्षणिकत्वेनात्मधर्म-
त्वेन चोपलम्भान्त्विर कश्चनात्मा इतीति पूर्वपूर्वद्वयानयमथ प-
द्यामीतिप्रत्यभिज्ञया भिद्यमिति विस्तरेणांकृतम् ॥

एवमत्रापि प्रत्येकानिपक्षे क्रियमाणे प्रत्यविस्तरो मयेवेति म-
न्दमतीनां प्रतिपत्त्यर्थं देहादिकं समुच्चित्योपादाय तत आत्मनो वैल-
क्षण्यं कैश्चिदुक्तिविशेषैः सुग्रहमाह देहादीनामित्यादिना देहादीनां
मम देहा ममेन्द्रियं मम प्राणो मम बुद्धिरिति ममताबुद्धिव्यवहारवि-
षयतयाहमर्थात्पृथगुपलम्भमात्, आत्मनो इहमर्थत्वेनोपलम्भमाश्चेत्यर्थः .
अस्येत्यादि . अस्येति देहाद्रियादिकं परामृश्यते . देहस्य कदाचित्तुप-
लम्भं कदाचिदनुपलम्भश्च जाग्रदशायां स्थूलोहृक्षोहमित्यहंबु-
द्धिव्यवहारविषयतयात्मत्वेन भासमानस्यापि सुषुप्तिदशायां तया-
नुपलम्भः . आत्मनः सवोपलम्भश्च सुषुप्ते प्रागेनत्सर्वं जानन्नहं सु-
षुप्तौ मम शरीरमपि न जानामीति प्रत्यभिज्ञोदयात् उभयावस्थाया-
मपि देहातिरिक्त कश्चनात्मास्तीत्युपलम्भः . अथ या जन्ममरण-
भाष्येन देहस्य कदाचित्तुपलम्भं कदाचिदनुपलम्भं मया जन्मा-
न्तरे कृतस्य फलमिदमिति लोकव्यवहारेणायमनो जन्ममरणादिर-
हिततया सवोपलम्भः . एवं चक्षुरादिरूपेणोपलभ्यमानानामिन्द्रि-
याणामनृतबधिराद्यवस्थायामनुपलम्भमात्, संकल्पादिहेतुनयोपल-
भ्यमानस्य मनसः कदाचिन्मूढतयानुपलम्भमात्, उच्छ्वासनिश्वा-
साभ्यामुपलभ्यमानस्य प्राणस्य कदाचिन्मोहाद्यवस्थायां स्पर्शस्पर्शा-
द्यनुमेयतयानुपलम्भमात्, विषयग्रहणवेलायामुपलभ्यमानस्य सागस्य
विषयग्रहणाभावदशायामनुपलम्भमात् . आत्मनस्तु प्राक् चक्षुः श्रोत्रा-
भ्यां सुसंपन्नोऽहमिहानीमन्यो जातो बधिरो जातः, पूर्वं सुविशदम-

मस्क इदानीं न किञ्चिच्चिज्जानामि, तदानीमहं निष्प्राण इदानीं स-
प्राणो जातः, मम प्राग् ज्ञानमजानि इदानीं नष्टमित्येतेषामुपलम्भद-
शायामनुपलम्भदशायां चाविशेषेणोपलभ्यमानत्वात् ।

एतेषामित्यादि. अत्रैतच्छब्देन देहादयः परामृश्यन्ते. वेद-
स्यानेकत्वमनेकावयवसंघातात्मकत्वम्. इन्द्रियाणामनेकत्वं चक्षुः-
श्रोत्रादिव्यक्तिभेदेन, मनसोनेकत्वं मनोबुद्धिचित्ताहंकारभेदेन, प्रा-
णस्यानेकत्वं प्राणापानादिभेदेन, बुद्धेरनेकत्वं ज्ञानभेदेन. एवं देहादेरे-
कैकस्यैवानेकत्वात् अहंबुद्धिव्यवहारार्हत्वात्मान एकात्वात्. देहा-
दिप्रकारस्य स्वात्मन प्रकारस्य च निरूपणे आत्मा देहादिभ्यो
इत्येव स्वीकर्तव्य इत्यर्थः, एवं युक्तिभिः साधितमर्थं शाल्वेण
हृदीकरोति एवमित्यादिना. बाधसम्भावनायामपीत्युक्त्या सर्वथा
बाधोद्भावने केनापि न शक्यते कर्तुम्. तदुद्भावेनेपि अत्यार्थस्य
श्रुतिस्मृत्यादिसकलशास्त्रसिद्धवाञ्छासमेवामुमर्थं साधयतीत्यभि-
प्रायः सूचितः ।

“ पञ्चविंशोऽयं पुरुषः ” “ पञ्चविंश आत्मा भवति ”

“ भूतानि च कवर्गेण चवर्गेणेन्द्रियाणि च ।

द्वयर्गेण तवर्गेण ज्ञानगन्धादयस्तथा ॥

मनः प्रकारेणैवोक्तं प्रकारेण त्वहंकृतिः ।

वकारेण भकारेण महान्प्रकृतिरुच्यते ॥

आत्मा तु स मकारेण पञ्चविंश मकीर्तितः ।

यः परः प्रकृतेः प्रोक्तः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥

स एव सर्वभूतात्मा नर इत्यभिधीयते ।

आत्मा शुद्धो श्रुतः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥

प्रवृत्त्यायचरौ नास्य एकास्याखिलजन्तुषु ।

पिण्ड पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः ॥

ततोऽहमितिकुत्रैतां संज्ञां राजन्करोम्यहम् ।

किं त्वमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तव तथोदरम् ॥

किमु पादादिकं त्वं वै तवैकिं महीपते ।

समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूतो व्यवस्थितः ॥

(१) संघातस्यानि सप्तपर्वं प्रायः पुस्तके भवति ।

(२) मानापुराणवचनान्तेनानि ।

तत्त्वशेखरे स्वयमेवावोचत् . सुषुप्तिदशायां परागर्थानुभवाभावात् प्र-
त्यगर्थस्मरणसद्भावात् सुप्तोत्थितेन परामृश्यमानं सुखं स्वरूपसुखमेव
भवेत् . इदानीं यथा सुखं भवति तथाऽस्वाप्समिति 'सुखमहमप्स' -
मितिप्रतिसंधानस्य विषय इति तु न युक्तम् , प्रतिपत्तिशरीरव्यात-
धात्वात् मधुरमगायमितिप्रतिपत्तिनुरूपत्वात् . अमुमर्थं श्रीभाष्ये
“ एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शं सुखमहमप्समिति . अनेन प्रत्य-
क्षमर्शेन तदानीमप्यहमर्थस्यैवात्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते .
न च वाच्यम् यथेदानीं सुखं भवति तथा तदानीमस्वाप्समित्येषा
प्रतिपत्तिरिति , अतद्वृत्त्याप्यतिपत्तेः ” इति भाष्यकारोप्याह . स्वरूप-
स्यानुकूलत्वाभावे प्रेमास्पदत्वं न स्यात् . “ आश्चर्य्यवत्पश्यति
कश्चिदेनमित्यादिभिश्चायमर्थः सिद्धः . “ आर्द्रं ज्वलति निर्वाणम-
यमात्मा ” “ ज्ञानानन्दमयस्यात्मा ” ज्ञानानन्दैकलक्षणामित्यादिशु-
तिस्मृत्यादिष्व्वात्मनो ज्ञानानन्दरूपत्वं सुस्पष्टम् . एवं प्रकृते
परत्योक्तेर्देहात्मवादो निरस्तः . भजद्वयानन्दरूपत्वोक्तेर्जडात्मवादो
निरस्तः .

नित्यत्वं सर्वकालवर्तित्वम् . सर्वकालसत्त्वे
जन्ममरणाद्युपपत्तिः कथमिति चेन्न , जन्म देहसं-
वन्धो, मरणं देहवियोगः ।

नित्यत्यमित्यादि . एताद्विरोधिः शङ्कामनूद्य परिहरति स-
र्वकालेत्यादिना . आत्मा यदि सर्वकालवर्ती, तदा “ पू-
जापति प्रजा असृजत ” “ सन्मूलो सोम्येमा सर्वा
पूजाः ” “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” यतः प्रसू-
ता जगत् प्रसूतिस्तोयेन जीवान् विसमर्जं भूम्याम् ” इत्या-
दिशुनिराकर्षकमात्मनो जन्ममरणादिकं कथमुपपद्यत इत्यर्थः .
जन्मेत्यादि . तत्रोक्तं मरणं देहवियोग इत्यर्थः . आत्मा नित्यश्चेत्
सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणं कथमुपपद्येतेति चेन्न , एकत्वं हि नामरूपवि-

भागाभावोऽतो नानुपपत्तिः . संहारवशायामात्मनो ऽभावे ईश्वरास्यो-
पादानत्यासंभवोऽकृताभ्यागमकृतविपूर्णाशयो प्रसङ्गश्च . अत आ-
त्मनित्यत्वमवश्यं स्वीकार्यम् “ न जायते म्रियते वा विपश्चित् ”
“ ज्ञासौ द्वायजावीशानीशौ ” नित्यो नित्यानाम् ”

पुरुषं पुरुषं चैव विद्वानादी उभावपि ”

“ न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वा भविता वा न भूय ।

अजो नित्य आम्बतोऽयं पुरुषो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ” ॥

इत्याद्य आत्मनित्यत्वप्रतिपादका श्रुतिस्मृत्यादयो यद्वा-
सन्ति ॥

अणुत्वं कथमिति चेत् , हृदयप्रदेशा-
दुत्क्रमणगमनागमनानां शास्त्रेणोक्तत्वादणुत्वं भ-
वति .

अचिद्विलक्षणस्याजडस्यानन्दरूपस्य नित्यस्यात्मनो वि-
भुत्वसम्भवादेवंभूतात्मस्वरूपस्याणुत्वं कथमिति जिज्ञासुममनु-
यदति अणुत्वमित्यादिना .

तस्योक्तत्वाद् हृदयेत्यादिना . “ हृदि ह्येवायमात्मेति हृदय-
स्थितेः , “ तेन प्रघोतेनैव आत्मा निष्क्रमति पञ्चुपो वा मूढूर्जो वा ऽन्य-
थ्यो वा शरीरदेशेऽयम् ” इत्युत्क्रमणस्य , “ ये धे के चास्माद्धोकात् प्रयन्ति
चन्द्रमसमेव ते स्रवं गच्छन्ति ” इति गमनस्य , “ तस्माद्धोकात्पुनरेत्यस्मै
होकाय कर्मण ” इत्यागमनस्य च निर्दोषप्रमाणेन चेदान्तशास्त्रेण
प्रतिपादितत्वात् अणुत्वं स्वीकर्तव्यमित्यर्थः . विभुत्वे एतत्सर्वं न
सम्भवतीति भावः . सूक्ष्मापेक्ष्यात्मनो ऽणुत्वं साधनावसरे “ उ-
क्तान्तिगत्यागतीना ” मिति उक्तान्त्यादिभिरेव साधितवान् . “ एषो-
गुरात्मा चेतसा वेदितव्यः ”

“ याकाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीव स विज्ञेय स चानन्त्याय कल्पते ” ॥

“ आराग्रमात्रो ह्ययरोपि इष्ट ”

“स्वरूपमणुमात्रं स्याज्ज्ञानानन्दैकलक्षणम् ।

प्रसरेणुप्रमाणास्ते यदिमकोटिविभूयिताः ” ॥

इत्यादि श्रुतिरमृत्यादिभिरप्यात्मानुत्वं सम्प्रतिपन्नम् ।

नन्वणुर्हृदयदेशे तिष्ठति चेत्सर्वत्र शरीरे सुखदुःखे कथमनुभवतीति चेन्न, मणिशुमणिदीपादीनामेकदेशस्थानां प्रभा यथा सर्वत्र व्याप्नोति, तथा ज्ञानं सर्वत्र व्याप्नोत्यतो न तद्भोगविरोधः, एकस्यैककाले ऽनेकशरीरपरिग्रहश्च ज्ञानव्याप्त्या ।

नन्वेवं सति सर्वशरीरव्यापिसुखदुःखानुभव कथं घटतेति शङ्कामनुपदति नन्वित्यादिना . अयमात्मानुपरिमाणो हृदयप्रदेशमात्रे तिष्ठति चेत् पादे मे वेदना शिरसि मे वेदना पादे मे सुखं शिरसि मे सुखमित्यापादन्यूढं सर्वत्र शरीरे ऽविशेषेण सुखदुःखानुभव कथमित्यर्थः ।

तस्या उत्तरमाह नेत्यादिना . मणिशुमणिदीपादीनां प्रभावत्प्रदार्थानामेकदेशस्थानामपि प्रभा यथा सर्वत्र व्याप्नोति, तथा ऽऽत्मनो हृदयप्रदेशे स्थितस्यापि तद्दर्भभूतं ज्ञानं सर्वत्र देहे व्याप्नोतीति सर्वत्र शरीरे सुखदुःखोपभोगस्य न काचित्प्रतिहितिरित्यर्थः . अयं च “ शुणाद्वाऽऽलोक्य ” दितिसूत्रार्थः . याशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्याऽवस्थितः , आलोकयत् . यथा मणिप्रभृतीनामेकदेशवर्त्तिनामालोकोऽनेकदेशव्यापी हृदयते तद्वद्बुद्धयस्यस्यात्मनो ज्ञानं सकलदेहं व्याप्य वर्त्तते . ज्ञानतुः प्रभास्थानीयज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्र वृत्तिर्मणिप्रभायदुपपद्यते इति प्रथमसूत्रे स्थापितमितिअत्र भाष्यम् . एवं ज्ञानव्याप्त्या सर्वभुङ्क्त इत्ययमर्थो बृहदारण्यक उक्तः “ प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया घ्राणं समारुह्य घ्राणेन सर्वान् गन्धानामोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति

प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रेष्ठेण सर्वान् शब्दानाम्रोति प्रज्ञया जिह्वां
समारुह्य जिह्वया सर्वान् रसानाम्रोति प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य ह-
स्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्याम्रोति प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सू-
क्ष्मदुःखे व्याम्रोति प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनानन्दरतिं प्रज्ञां धाम्रोति
प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वान् गतीष्वाम्रोति प्रज्ञया धियं स-
मारुह्य धिया विज्ञानं काममाम्रोति ” इत्यभिधानात् .

नन्वेकस्मिन् शरीरे एवमङ्गीकारेऽपि एकस्यैवैककालेऽनेकश-
रीरपरिग्रहः स्वरूपव्याप्तिमन्तरा न सम्भवति इत्याशङ्क्यामाह ए-
कस्येत्यादि . एकस्यानेकशरीरपरिग्रहः कालभेदेन सम्भवती-
त्यतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमेककाल इति . एककालेऽनेकदेहपरिग्रहः सौमरि-
प्रभृतिषु सम्प्रतिपन्नः ।

**अव्यक्तत्वं नाम घटपटादिग्राहिचक्षुराद्यप्रा-
प्तत्वं ।**

अव्यक्तत्वमित्यादि , छेदनादियोग्यानि घटपटादीनि घस्तू-
नि यैः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते तैरयमात्मा न व्यज्यत इत्यव्यक्त इति भाष्य-
कारैरुक्तं , तथैवायमाह . केनापि प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तमित्यु-
क्तौ तु तुच्छत्वं स्यात् . अतो मानसज्ञानमात्रगम्यं नत्येन्द्रियकज्ञान-
गम्यमिति भावः . अव्यक्तशब्दाद्यो गत्यागत्योत्तरोत्तरमित्यार-
भ्यात्मस्वरूपवैलक्षण्यमभिद्रव्यता दिव्यसूरिणापि ज्ञानमतिक्रान्त-
मिति येन्द्रियकज्ञानागोचरत्वमुक्तं ।

**अचिन्त्यत्वं नामाचित्सजातीयतया चिन्त-
यितुमनर्हत्वम् ।**

अचित्सन्ध्यामित्यादि . यतश्छेद्यादिविसजातीयस्तत एव सर्व-
घस्तुचिजातीयत्वेन तत्तत्स्वभावयुक्ततया चिन्तयितुमपि नार्हं इति
भाष्यकृतोक्तम् , अयमपि तदेव वदति . अन्यथा अचिन्त्यत्वं
केनापि प्रकारेण चिन्तयितुमयोग्यत्वमित्युक्तावात्मस्वरूपविषयध्व-
णमननादिवैयर्थ्यप्रसङ्गः . तस्मादचित्सजातीयतायुद्धतर्हत्वमेवा-

चिन्त्यशब्दार्थः . एव “ मव्यक्तोयमचिन्त्योय ” मिति गीतोपनिष-
दाचार्योक्तप्रकारेणात्मस्वरूपवैलक्षण्यप्रकटनार्थमनेनाप्यत्राव्यक्त-
त्वाचिन्त्याये उक्ते ।

निरवयवत्वं नामावयवसमुदायानात्मकत्वम् .

निरवयवत्वमित्यादि . विज्ञानमयो विज्ञानमिति चोक्तप्र-
कारेण ज्ञानैकाकारतया अधिग्रस्तुषदवयवसंघातात्मकस्याभाव
इत्यर्थः ।

**निर्विकारत्वं नामाचिद्वद्विकारत्वेन विनैकरूप-
तयावस्थानम् .**

निर्विकारत्वमित्यादि . “ अनृताक्षरं हरः ” आत्मा शुद्धो
ऽक्षरः ” इत्यक्षरशब्दवाच्यवस्तुत्वात् क्षरणस्वभावतया क्षरश-
ब्दवाच्याऽचिद्वद् विकारित्वं विना सदैकरूपेणावस्थानमित्यर्थः . अत
एवाऽविकारोयमिति श्रीगीतोपनिषदाचार्यः ।

**एवंस्थितत्वाच्छस्त्राग्निजलवातातपप्रभृतिभि-
श्छेदनदहनक्लेदनशोषणादीनामयोग्यम् ।**

एवंप्रकारत्वाच्छेद्यादिविसृज्यतीयमित्याह एवंस्थितत्वादि-
त्वादिना . एवमित्यनेनाऽव्यक्तत्वादीनि चत्वारि निर्विकारित्वमा-
त्रं वा परामृश्यते शस्त्राग्नीत्यादि . शस्त्राभ्यादयश्छेदनदहनादिकं
यदा कुर्वन्ति तदा तत्तद्वस्तूनि व्याप्य कुर्वन्ति , आत्मन सर्वाचि-
द्वस्तुव्यापकतया ततोप्यत्यन्तसूक्ष्मत्वात् व्याप्यानां स्थूलानां
तेषां व्यापकं . सूक्ष्ममात्मवस्तु व्याप्यविकारयितुमर्हत्वात्
शस्त्राग्निजलवातातपादिभ्युक्तानां छेदनदहनक्लेदनशोषणानामर्ह-
मित्यर्थः .

“ नैनं जिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पापकम् ।
 मचेन ह्येदमन्याऽप्यो न शोषयति मायतम् ॥
 भच्छ्रेयोऽयम् उदाह्योऽयं उमहेऽप्योऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ” ॥

इति गीयते ।

अर्हिता आत्मा देहपरिमाण इत्याहुः, तच्छु-
 त्तिचिरुद्वम्, अनेकदेहान्परिगृह्णतां योगिनां स्व-
 रूपस्य शैथिल्यं च प्रसज्येत ।

यित्वा स्यादिति योजना तु योगिनां स्वरूपस्येत्युक्त्या ऽत्रास्य नाभिप्रेता ।

ज्ञानाश्रयत्वं नाम ज्ञानस्याधारत्वम् .

ज्ञानाश्रयत्वमित्यादि . ज्ञानं नाम स्वसत्तामात्रेण स्वाश्रयस्थपरव्यवहारहेतुरात्मधर्मः . अस्यात्मन आधारत्वं च दीपप्रभयोरुभयोरपि तेजोद्रव्यत्वेपि दीपस्य प्रमाथयत्ववदात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वेपि स्वधर्मभूतस्य यथा पृथक्स्थित्युपलभ्यमानं न स्यातां, तथा तदाधारत्वम् . “अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा” “मनसैवेतान्कामान् पश्यन् रमते” “न पश्यो मृत्युं पश्यति” “विज्ञाता रमते केन विजानीयात् जानात्येवायं पुरुषः” “एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता भन्ता घोषा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः” “एवमेवास्य परिद्वन्द्वः” रित्यादिभुत्यादिभिरात्मनो ज्ञातृत्वं सिद्धम् ।

आत्मा ज्ञानानाधारो ज्ञानमात्रमिति चेत् ,
अहं ज्ञानमित्येव प्रतिसन्दधीत नत्वहं जानामीति ।

एवमूतस्यात्मनो ज्ञातृत्वमनङ्गीकृत्य ज्ञानमात्रमाश्रमेति वदतां यौद्धादीनां मतं निराकर्तुं तन्मतमुत्क्षिपति-आश्रमेत्यादिना . अहमिदं जानामीति प्रत्यक्षेण तन्निराकरोति-अहमित्यादिना . आत्मनो ज्ञानाश्रयत्वं विना केवलज्ञानस्वरूपत्वं चेत्, अहं ज्ञानमिति स्वात्मनं ज्ञानत्वेनैव प्रतिसन्दधीत नत्वहमिदं जानामीति ज्ञातृत्वेनेत्यर्थः . अनुमर्थमहं जानामीत्युक्तौ विषयग्राहिणः कस्यचिज्ज्ञानस्य कश्चिदाश्रय इति ज्ञायते . एवमात्मानो ज्ञातृत्वं प्रत्यक्षसिद्धत्वादबाधितमिति भावः .

“अहमिदमभिवेक्षीत्यात्मविद्याधिभेदे .

स्फुरति यदि तदैक्यं बाह्यमप्येवमस्तु” ।

इति हि भट्टाचार्योपि यौद्धमतं निराचकार ।

ज्ञातेत्युक्तौ कर्ता भोक्ता चेत्युक्तः. कर्तृत्वभो-
क्तृत्वे ज्ञानावस्थाविशेषौ ।

ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वानां त्रयाणां यत्कव्यत्वेऽपि ज्ञानाश्रय
इति ज्ञातृत्वमात्रस्याभिधानमन्ययोरनभिधानं च कथं युज्यत इति-
शङ्कायामाह ज्ञातेत्यादि . एवं प्रतिज्ञामात्रमयुक्तमिति तत्र हेतुमाह
कर्तृत्वेत्यादिना .

हेयोपादेयविज्ञानमूलं ज्ञातृत्वमात्मनः ।

तत्तत्प्रहाणोपादानचिकीर्षाकर्तृताध्या ॥

इत्युक्तपूर्वकारेणात्मनो ज्ञातृत्वं हेयोपादेयप्रतिपत्तेर्हेतुः तत्त-
ज्ज्ञेयपरित्यागोपादेयपरिग्रहयोश्चिकीर्षा कर्तृत्वमूला. कर्तुर्हि चिकी-
र्षा जायते. सा च चिकीर्षा ज्ञानायस्थाविशेषः . तथा सह कर्तृत्व-
स्य प्रत्यासत्तिं दृष्ट्वा कर्तृत्वं ज्ञानावस्थाविशेष इत्युपचारः कृतः, अ-
न्यथा कर्तृत्वस्य क्रियाश्रयत्वरूपत्वात् तज्ज्ञानावस्थाविशेष इति
मुख्योक्तिर्न समयति . क्रिया हि नाम जानाति इच्छति पूयतते क-
रोतीत्यत्र ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नान्तरभाविनी प्रवृत्तिरूपा, तदाश्रयत्वं
कर्तृत्वम् तच्च ज्ञानायस्थाविशेष इत्युपचारिकप्रयोगो यत्कव्यः ।
अथ भोक्तृत्वं नाम भोगाश्रयत्वम् भोगश्च सुखदुःखरूपाभुमयज्ञानम्,
तज्ज्ञानावस्थाविशेष एव तदाश्रयत्वस्य ज्ञानावस्थाविशेषस्योक्ति-
र्भाष्येऽप्युच्यते. एवं ज्ञानस्य तस्य च विद्यमानप्रत्यासत्त्या तदैक्ये-
क्यनसम्भवात् . ज्ञातृत्वोक्तश्चैव कर्तृत्वभोक्तृत्वे चोपते इत्यत्र
॥ कोऽपि विरोधः ।

केचिद् गुणानामेव कर्तृत्वं नात्मन इति वद-
न्ति, तदाऽस्य शास्त्रवश्यत्वं भोक्तृत्वं च न स्यात् .

एवमात्मनः स्यामाधिकं कर्तृत्वं नास्ति, किंतु प्रकृतेरेव
तदिति घटतः सांख्यान प्रतिक्षेपाति कंचिदित्यादिना. कोऽपि
द्वितीयेन तेष्वस्थानादप्येव जायते. गुणानामिति. गुणा प्रकृतिश्चेति
तन्मते भेदो नास्ति. तस्मात्प्रकृतेरेवेत्यत्र गुणानामेवेत्युक्तम् . मूल

प्रशुतिर्नाम सुखदुःखमोहात्मकानि लाघवपूर्वकाश्चलनोपपन्नमनो-
रवावरणकार्याण्यतीन्द्रियाणि कार्यैकनिरूपणधिवेकान्यन्यनानति-
रेकाणि समतामुपेतानि सत्त्वरजस्तमांसि द्रव्याणि इति तेषां सि-
द्धान्तः . तथाच प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नात्मन इत्यर्थः . अत्र कठवहुवां
“ न जायते म्रियते चे ” त्यादिनाऽऽत्मनो जन्ममरणादिप्रकृतिध-
र्मान् प्रतीपिष्य

“ हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

वभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ” ॥

इति हननादिक्रियासु कर्तृत्वनिषेधात् . श्रुतिगतायां च स-
र्वेश्वरेण

“ नान्यं गुणेभ्य कर्त्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ” ।

“ कार्यकारणकर्तृत्वे हेतु प्रकृतकल्प्यते ॥

पुरुष सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुकल्प्यते ” ।

इति स्वल्पमेवोक्तत्वात् . एवमध्यात्मशास्त्रेषु आत्मनो भो-
क्तृत्वस्य गुणानां कर्तृत्वस्य चाभिधानात् कर्तृत्वं प्रकृतेरेवात्म-
नस्तु न कर्तृत्वमपि तु भोक्तृत्वमेवेति ते वदन्ति,

तन्निराकरोति तदेतयादिना . यदि प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नात्मन-
स्तदाऽऽप्तुं विधिनिषेधरूपशास्त्राधिकारितया तद्वत्त्वं विहितनिषि-
द्धकरणप्रयुक्तगुणदुःखरूपफलभोक्तृत्वं च न स्यादित्यर्थः . चे-
तनस्याकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः “ शास्त्रफले प्रयोक्तारि ” “ कर्ता
शास्त्रार्थवत्त्वा ” दित्युक्तम् . स्वर्गकामो यजेत ” भुमुक्षुर्भ्रष्टोपासीतेति
स्वर्गमोक्षादिफलभोक्ता हि कर्तृत्वेन शास्त्रेण नियुज्यते . तस्मात्फल-
भोक्तृवैव कर्त्ता भवितव्यम् . अचेतनस्यैव यदि कर्तृत्वं तदा चेत-
नमाधिकृत्य विधिर्न सम्भवति . शासनाच्छास्त्रमुच्यते . शासनं
प्रवर्तनम् . शास्त्रस्य प्रवर्तकत्वं बोधजननद्वारा . अचेतनस्य प्रधानस्य
धोधोष्पादनं न सम्भवति . अतः शास्त्रस्यार्थवत्त्वे भोक्तृत्वेतन-
स्यैव कर्तृत्वं वक्तव्यम् . एतत्सर्वमभिप्रेत्य तदाऽस्य शास्त्रवदयत्वं
भोक्तृत्वं च न स्यादित्युक्तम् .

सांसारिकप्रवृत्तिषु कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमपितु

गुणसंसर्गकृतम् . कर्तृत्वं चेश्वराधीनम् ।

तर्हि कर्तृत्वं सर्वमस्य स्वरूपप्रयुक्तं किमित्याशङ्क्यामाह सांसारिकेत्यादि . सांसारिकप्रवृत्तयः स्वप्रपानादिभोगालुद्दिश्य क्रियमाणाः स्वव्यापाराः, तत्र कर्तृत्वमीषाधिकत्वात्स्वरूपप्रयुक्तं न भवतीत्यर्थः . तर्हि तदस्य किंप्रयुक्तमित्यत आह गुणेत्यादि . गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तेषां संसर्गेण भवतीत्यर्थः .

“ प्रकृते क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥

इति गीतम् . एतत्सर्वं “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्यादिनिसूत्रव्याख्याने पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपेण भाष्यकृद्विस्तरेण स्वयमवोचत् . यद्यं सांख्य-पक्षं निराकृत्यात्मनः कर्तृत्वं प्रसाधितम् .

एतच्च किं स्यादतः किं वा परायणमित्याशङ्क्यामाह कर्तृत्वं चेत्यादि . इदं चात्मनः कर्तृत्वं न स्वाधीनमपिस्वी-श्वराधीनमित्यर्थः . “ परानु तच्छ्रुते ” रितिचेदान्तसुत्रेणात्म-नः कर्तृत्वं परायणमितिभ्रुतिसिद्धमित्युक्तम् . शास्त्रार्थवत्याय कर्तृत्वमात्मधर्म इति स्वीकर्तव्यम् . तस्य कर्तृधर्मभूतानां हानिच्छा-पूयज्ञानां भगवदधीनत्वात् तेषां ज्ञानादीनां भगवदनुमतिं विना क्रियाहेतुत्वासम्भवात् , अथ कर्तृत्वमीश्वराधीनमित्युच्यते . एत-द्विपूर्वमप्रयत्नमपेक्ष्येश्वरेणानुमतिकरणात्क्रियानियन्धनानि पु-ण्यपापान्वयि चेतनस्येवेति विवरणे कृष्णपादैरुक्तम् . कर्तृत्वस्य प-रमात्माधीनत्वेपि विधिनिषेधव्याख्यानां ॥ वैयर्थ्यं “ कृतमयज्ञापेक्ष-त्तु विहितमतिपिज्ञापेयव्यादिभ्यः ” इति परिहृतत्वात् . अय-मर्थः , विधिनिषेधानां वैयर्थ्यापसक्तये चेतनरुतमयमयत्नमपेक्ष्ये-श्वरः प्रवर्तयतीति . तथाहि, सर्वेषां चेतनानां कर्तृत्वस्य स्व-भावत्वात् सामान्येन प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यत्वमस्ति . यद्यंभूतत्वरूप-निर्वाहायेश्वरोऽन्तरात्मतया निष्ठति, तद्वाहितस्वरूपशक्तिश्चेतनस्त-त्त्वदायैरूपप्रज्ञानविकीर्णप्रयत्नो वर्तते, तत्र मध्यस्थत्वाबुदासी-नवद्वर्त्तमान परमात्मा तेषां चेतनानां पूर्वयासनानुरूपायां विधि-निषेधप्रवृत्त्यानुमत्यनादराभ्यां युक्तविहितेष्वनुग्रहं निषिद्धेषु नि-ग्रहं च कुर्यमनुग्रहात्मकस्य पुण्यस्य फलं सुखं निग्रहात्मकस्य पा-

स्यप फलं बुद्धं च तत्तच्चेतनानां ददाति. अमुमर्थमभियुक्ता अपि घदन्ति

“ आदाधीश्वरदत्तयैव पुरुष स्वातन्त्र्यशक्त्या स्वयं
तत्तज्ज्ञानचिकीर्षेणपूयतनान्युत्पादयन् वर्त्तते ।
तत्रोपेक्ष्य ततोऽनुमत्य विदधत्तन्निग्रहानुग्रहौ
तत्तत्कर्मफलं प्रयच्छति ततः सर्वस्य पुंसो हरिः ” ॥

इति . आदौ सर्वेनियन्त्रा सर्वान्तर्यामिणा सर्वेश्वरेण स्वस्यो-
त्पाद्य दत्तया ज्ञातृस्वरूपया शक्त्याऽयं पुरुष स्वयमेव तत्तद्विषये-
षु ज्ञानचिकीर्षांप्रयतनानि कुर्वन् तिष्ठति, तत्राशास्त्रियेपूपेक्षां शा-
स्त्रियेष्वनुमतिं च कृत्वा तत्तद्विषयेषु निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् तत्त-
त्कर्मफलं च सर्वेश्वरो ददातीत्यर्थं एवं सर्वप्रवृत्तिषु चेतनस्य
प्रथमपूयत्तमपेक्ष्य परमात्मा पूर्वर्त्तयतीत्युक्तमित्यादिना दीपप्रकाशे
यादिकेसरिभिरुक्ता अर्था अत्रानुसंधेयाः । ननु तर्हि “ एष एव
साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयति एष एव साधु
कर्म कारयति तं यमघो निनीयति ” इत्युन्निनीययाधोनिनीयया च
सर्वेश्वरः स्वयमेव साध्वसाधुकर्माणि कारयतीति कथमुपपद्यत
इति चेन्न, इदं न सर्वसाधारणं किन्तु यः पुरुषो भगवद्विषयेऽस्ति-
मात्रानुकूल्ये व्यवस्थितं पूयर्त्तते, तस्य भगवान्स्वयमेव स्वप्राप्त्यु-
पायेष्वतिकल्याणेषु कर्मसु रुचिमुत्पादयति, यस्त्व इतिमात्रप्राप्ति-
कूल्ये व्यवस्थितं पूयर्त्तते तस्य स्वप्राप्तिविराधिष्वधोगतिसाधनेषु
कर्मसु सङ्गं कारयति इति एतच्छ्रुतिवाक्यार्थः . अमुमर्थं सर्व-
ेश्वरः स्वयमेवाह

“ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विता इत्यारभ्य

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

तेषामेवानुक्रमपार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति

असततमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरमितचारभ्य

मामाऽत्मपरदेहेषु प्राद्विपन्तोऽभ्यसुयकाः ॥

इत्यन्तं तेषां प्रातिकूल्यातिशयमुक्त्वा

तानहं द्विपतः श्रूयन्मंसारिषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमश्रुमानासुरिष्वेव योनिषु ।

इति चोक्तत्वात् . तस्मादनुमन्तृत्वमेव सर्वसाधारणं, प्रयोजकत्वं विशेषविषयमित्येव स्वीकार्यम् . “कृतप्रयत्नापेक्षस्त्वितिसूत्राख्याने एतत्सर्वं भाष्यकृता स्वयमेवोक्तम् . एतत्सर्वमभिप्रेतम् कर्तृत्वमीश्वराधीनमित्युम् ।

एवमेतावता ज्ञानाश्रयत्वं नाम ज्ञानस्याधारत्वमिति प्रथममात्मनो ज्ञातृत्वमुक्त्वा ज्ञानमात्रमात्मेति यादिनो निराकृत्य ज्ञातृत्वकथनानन्तर कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वक्तव्यतया तदुभयमपि ज्ञातृत्वबलेन स्वत एवोक्तमिति दर्शयित्वा गुणस्यैव कर्तृत्वं नात्मन इत्यादिनो निराकृत्यात्मनः कर्तृत्वं स्थापयित्वा तत्र कर्तृत्वं स्वरूपाप्युपस्थापितमस्य तदागमनहेतुं चोक्त्वा एवभूतमात्मनः कर्तृत्वं स्वसर्वावस्थायामपीश्वराधीनमित्युक्त्वा न्यगमयत् . एतत्सर्वमात्मनो ज्ञानाश्रयत्वकथनेनार्थास्तंगतम् ।

ज्ञानाश्रयश्वेदयं शास्त्रेषु ज्ञानत्वेन कथन्निर्दिश्यते, ज्ञानेन विनास्य प्रकाशात् ज्ञानस्य सारभूतगुणत्वेन निरूपकधर्मतया तथा निर्दिश्यते ।

नन्वेवमात्मा ज्ञानाश्रयश्चेत् “यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमयः, विज्ञानं यमं तनुते ” इति

ज्ञानस्वरूपमतन्तनिर्मलं परमार्थतः ।

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदनुद्धमः ।

विज्ञानं परमार्थं हि द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ” इति शास्त्रे स्वयं ज्ञानमिति कथमुच्यते इति जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति ज्ञानाश्रयश्वेदित्यादिना . शास्त्रेष्वेवनिर्देशस्य मूलमाह ज्ञानेनेतयादिना . ज्ञानस्य स्वाश्रयं प्रति स्वयंभकाशत्ववज्ज्ञाननिरपेक्षमात्मनोपि श्वेदमिति स्वयंभकाशत्वाज्ञानस्य ज्ञानाश्रयस्य सारभूतगुणात्वात् स्वरूपानुबन्धित्वेन स्वरूपनिरूपकधर्मत्वात् तथा निर्दिश्यते इत्यर्थः . अयमर्थः “स्तद्वृणसारत्वात्तद्वृणपदेशःपादवत् ” यावदस्मिन्भावित्वाद्य न दोषस्तदर्शनात् ” इति सूत्राभ्यामुक्तं . ज्ञानमात्रव्यपदेशस्तु ज्ञानस्य

प्रधानगुणत्वात् स्वरूपानुयन्धित्वेन स्वरूपनिरूपकगुणत्वाज् ज्ञानव-
त्स्वयंप्रकाशत्वाद्योपपद्यते इति दीपे भाष्यकारैरुक्तम् .

**नियाम्यत्वं नामेश्वरबुद्ध्यधीनसकलव्यापा-
रत्वम् .**

नियाम्यत्वमित्यादिना “ य आत्मानि तिष्ठन् य आत्मान-
मन्तरो यमयति स ते आत्मान्तर्प्याम्यमृत ” इत्याहुतप्रका-
रेणान्तरात्मतया नियमनस्येश्वरस्य सर्वकालीनत्वात् इदमात्मवस्तु
तस्य नियाम्यं भवति शरीरस्य सकलगृह्यतोपि यथा शरीरिणो
बुद्ध्यधीना भवन्ति, तथा शरीरभूतस्यात्मवस्तुन सकलग्यापारा अ-
पि शरीरिण परमात्मनो बुद्ध्यधीना भवन्तीतिभाव . एवं तच्छरीरत-
या तदधीनमकलगृह्यतिक्रान्तेषु अचेतनशरीरवत् स्वयं किञ्चित्प्रवृत्ति-
कर्तुमस्वामर्प्याभावाज् ज्ञातृत्वभोक्तृत्वस्यभाविकधर्मकत्वेन ज्ञानवि-
कीर्णप्रयत्नपूर्वकप्रवृत्तिक्षमत्वात् सकलगृह्यतिष्वप्यस्य प्रथमप्रयत्न-
मपेक्ष्येश्वरेणानुमतिदानाच्च विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यम् . एतत्प्रवृत्तिमू-
लयोरीश्वरेण क्रियमाणयोर्निग्रहानुग्रहयोस्तदनुगुणफलप्रदानस्य च
न शिरोध इत्ययमर्थः प्रागुक्तः ।

**धार्यत्वं नाम तत्स्वरूपसंकल्पव्यतिरेकप्रयु-
क्तस्वसत्ताव्यतिरेकयोग्यत्वम् .**

धार्यत्वमित्यादि . “ एष सेतुर्विधरण ” ; “ तास-
र्वं प्रश्नानि प्रतिष्ठितम् ” “ एवमेव चास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि
सर्वं एवात्मानि समर्पिता ” “ एतस्य वाअक्षरस्य शासने गार्गि सु-
र्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्याहुक्तप्रकारेणेश्वरस्य सकल-
चेतनानामपि धारकत्वात् एतदात्मवस्तुनो धार्यत्वात् स्वस्य नि-
यमेन धारकस्य सत्ताहेतोस्तस्य दिव्यात्मस्वरूपस्य एतत्स्वरूपा-
श्रयत्वस्य सत्तानुवृत्तिरूपस्थितेश्च हेतोस्तस्य नित्येच्छाकार्यस्य
नित्यसंकल्पस्य च व्यतिरेके स्वसत्ताहानिसम्भवाहंत्वमित्यर्थः .
एव धार्यवस्तूनि स्वरूपसंकल्पाभ्यां धत्त इत्ययमर्थोभियुक्तेरपि

विस्तरेण प्रतिपादित . तथाहि ईश्वर स्वस्वरूपनिरूपकधर्माणां निरूपितस्वरूपविशेषणानां गुणानामिव स्वव्यतिरिक्तसमस्तद्रव्याणामप्यव्ययधानेन स्वरूपेण धारको भवति, तत्तद्द्रव्याश्रितगुणानां तत्तद्द्रव्यद्वारा धारको भवति जीवैर्ध्रियमाणानां शरीराणां जीवद्वाराधारक इति केचिदाचार्या यदिति जीवान् द्वारीकृतञ्च स्वरूपेण च धारको भवतीति केचिदाचार्या यदन्ति. एवं सर्वेषामप्याश्रयापेक्षयाऽपृथक्स्मिद्विशेषणत्वादेतेषां सत्ताद्वय आश्रयसत्ताधीनाः. सर्वेषस्तूनां सत्तायाः संकल्पाधीनत्वं नाम अनित्यानामनित्येच्छाधीनोत्पत्तिकार्यं नित्यानां नित्येच्छाधीनसिद्धिस्त्वम्. अमुमर्थं "इच्छात एव तय विभ्यपदार्थसत्ते " ति श्लोकेनाभियुक्ता विधेचित्घन्त . एतेन सर्वेषामपि सत्तानुवृत्तिरूपाया स्थितरीश्वरेच्छाधीनत्वात् सर्वमपीश्वरसङ्ख्याश्रितमित्युक्तं गुरुद्रव्याणि सङ्ख्येन धृतानीति शास्त्रेणोच्यते

“ यौ सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधि ।

धासुदेवस्य धीर्येण विधृतानि महात्मनः ” ॥

इत्युक्तप्रकारेण यच्चिद्देशविशेषे प्रच्युतिस्थापनमपेक्ष्य एवमिच्छाधीनसत्तास्थितिप्रवृत्तिकानां यस्तूनां परमात्मस्वरूपेण किं क्रियत इति चेत्परमात्मन इच्छा एतानि परमात्मस्वरूपाश्रितानि करोति, एवं सर्वाण्यपि विस्तूनीश्वरस्वरूपाधीनानीश्वरेच्छाधीनानि तिष्ठन्ति. लोकेऽपि शरीरं शरीरेण स्वरूपाश्रयं सङ्ख्याश्रयं च यद्वयम् . एतद्वयस्थानकाले विद्यमानत्वात् एतद्वियोगकाले नष्टत्वात्स्वरूपाश्रयम् . अयमर्थं संकल्पशून्यसुषुप्त्याधमस्यासु सुविज्ञादजागरादिदशासु सङ्ख्येनाप्रच्युतिधारणे संकल्पाश्रितमित्युक्तमिति रहस्यत्रयसारे प्रतिपादितत्वात् .

शेषत्वं नाम चन्दनकुसुमताम्बूलादिवत्तस्येष्टविनियोगार्हत्वम्. इदं च गृहक्षेत्रपुत्रकलत्रादिवत्पृथक्स्थित्यादीनां योग्यं न भवति किंतु शरीरवत्तदयोग्यं भवति ।

शेषत्वमिस्त्वादि. चन्दनकुसुमादिपदार्थानां यथाग्यार्थनाले-

शोपि नास्ति, लिम्पतो दधतश्चोपयोगः. स्वार्थं विनियुञ्जान्
स्वाभिमतानां दधान्या यथेष्टविनियोगार्हत्वं भवति, तथा चे-
तनवस्तुत्वेपि स्वप्रयोजनगन्धो नास्ति स्वस्य स्वरूपस्थभाववैल-
क्षण्यादिभिः सर्वैरपि हि शेषिणोऽतिशयकरत्वम्. विनियोगशायं
स्वार्थं स्वार्थं विनियुद्वाद् दासानां मां दासं कुर्वन् विमल इक्षु-
तप्रकारेण स्वाभिमतानामप्युपयुक्तं कुर्यात् तथा यथेष्टविनियोगार्ह-
त्वमित्यर्थः. अचित्तद्रव्यस्य चिद्द्रव्यद्वयान्तत्वाभिधानं पारतन्त्र्या-
तिशयोक्तनार्थम्. आत्मस्वरूपयायात्म्यस्यैतादृशत्वात्प्राप्यरूपनि-
ष्कर्षकरणावसरे स्वार्थमेव मां स्वीकृत्विति दिव्यसूतिभिरुक्तम्.
'परगताऽतिशयाधानेच्छयैवोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपं स शेषः, परः
शेषी' ति शेषशेषित्वलक्षणं भाष्यकारैरुक्तम्. एतल्लक्षणवाक्यम-
नुवृत्तम्

इच्छया यदुपादेयं यस्यातिशयसिद्धये ।

उभयानुभयैकैकश्रुता तौ शेषशेषिणौ ॥

इति शेषशेषिलक्षणमभियुक्ता अप्यवदन् ।

यथेष्टं विनियोगार्हः शेषशब्देन कथ्यते ॥

ईश्वरेण जगत्सर्वं यथेष्टं विनियुज्यते ॥

इत्युक्तत्वात् शेषत्वं यथेष्टं विनियोगार्हत्वमिति शास्त्रसि-
द्धम्. एवमीश्वरविषये आत्मनः शेषत्वं, यस्यास्मि न तमन्त-
रीमि,

“ परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं सिते ” ।

“ दासभूता. त्वत् सर्वे ह्यात्मानः परमात्माने ।

नान्यथा लक्षणं तेषां बन्धे मोक्षे तथैव च ” ॥

“ स्वोज्जीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहा यदि ।

आत्मदास्य हरे स्वाम्यं स्वमायं च सदा स्मर ॥

इत्यादिभ्युतिस्मृत्यादिभिरुक्तम्. कस्यचिद्गृहक्षेत्रादीनां
शरीरस्य च शेषत्वेपि गृहक्षेत्रादयः पृथक्स्थित्यादेरर्हो शरीरे त-

(१) विनियुज्यते-इति शयकरत्वमिति पुस्तकस्य पाठः ।

(२) विपुत्वा-इति पुस्तके पाठः ।

(३) यस्याभिमतमन्तरीमीति पुस्तके पाठः ।

वनहं हृदयते, इदमात्मयस्वीभ्वरस्य शेषं कथमिति शङ्कायामाह इदं
चेतसादि. इदमेवमीभ्वरशेषतयोक्तमात्मयस्तु. गृहक्षेत्रकलत्रादी-
त्यत्रादिशब्देन धनधान्यारामवासवासीषर्गा उच्यन्ते. पृथक्सि-
द्ध्यादीनां योग्यं न भवतीतत्र पृथक्सिद्धिर्नाम सहोपलम्-
भनियमं विना शेषिणं विहाय सिद्धिः. आदिशब्देनानेकसाधार-
ण्यमुच्यते. गृहक्षेत्रवासवासीषभृतयः पितृपुत्रज्येष्ठकनिष्ठादी-
नां साधारणशेषा, पुत्रो मातापितृपितृव्यादीनां साधारणशेषः, क-
लत्रं च

सोम प्रथमो विधिदे गन्धर्षो विधिश्च उत्तरः ।

वृत्तीयोभिष्टे पतिसत्तुर्ष्यस्ते मनुष्यजा " ॥

इति पाणिग्रहणानन्तरं सोमादीनां शेषतयामिहितत्वाद्ने-
कसाधारणं भवति. पतद्विलक्षणम् शरीरयत्तदयोग्यत्वं नाम अपृथक्-
सिद्धानन्यसाधारणशरीरयत्तदपृथक्सिद्ध्यादीनामनर्हत्वं. पृथक्-
स्थित्यादीनामिति पाठे आदिशब्देन पृथगुपलम्भ उच्यते. तदानी-
मपि गृहक्षेत्रकलत्रादिष्वपृथक्स्थिते पृथगुपलम्भस्य च योग्यत्वं
विना शरीरयत्तदुभयानर्हत्वंमिति हृदयम्. अयमेवाप्यशरीरमाय
पृथक्सिद्धानर्हाधाराधेयमायो नियन्तृनियाम्यभावः शेषशेषिमाय
इति, यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना व्याप्यं नियन्तुं धारयितुं च
शक्यं तच्छपते कस्यरूपं । तत्र तस्य शरीरमिति च धेदार्थसंप्रहे
ध्रीमान्ये चाप्यशरीरमायलक्षणतया भाष्यकारैरुक्तम्. नियन्तृ
नियाम्यभावः आधाराधेयमायः शेषशेषिमाय इत्येतत्त्रयमत्रोक्त-
म्. अतो " यमायमा शरीरे " " यस्याक्षरं शरीर " । मि-
तथादिश्रुतिसिद्धमायान परमात्मनः शरीरत्वमर्थावुक्तम्. पञ्च-
मात्मस्वरूपशोधनं कृतम् ॥

आत्मस्वरूपं च बह्वमुक्तनित्यभेदन त्रिविधम्.
बद्धा इत्युच्यन्ते संसारिणः. मुक्ता निवृत्तसंसाराः.
नित्या इत्युच्यन्ते कदापि संसारमप्राप्ताः शेषशेषा-
शानादयः ।

पर्यभूतात्मस्वरूपस्यानाद्यऽविच्छिन्नतद्वियोगतद्वनन्वयैर्वैश्व-
मुक्तनित्यरूपेण त्रैविध्यमाह आत्मस्वरूपं चेत्यादिना । तत्र वक्ष्य-
मे इत्याकाङ्क्षायामाह वक्ष्या इत्यादि । ते च तिलतैलवहास्व-
द्विवदुर्द्विवेचगुणत्रयात्मकानादिभगवन्मायातिरोहितस्वरूपा अना-
द्यऽविद्यासंचितानन्तपुण्यपापरूपकर्मवेष्टितास्तत्तत्कर्मानुगुणविविध-
विचित्रदेवादिरूपदेहविशेषप्रविष्टास्तत्तद्देहेष्वहंयुक्तिं देहानुपस्थिपु-
ममतायुक्तिं च कुर्वाणा दुर्वोसनारुचिविवशाः स्वस्वकर्मानुगुणसुख-
दुःखपरंपरामनुभवन्तः ।

ननु मुक्ता के इत्याकाङ्क्षायामाह मुक्ता इत्यादि । ते चा-
मादिकर्मप्रवाहप्रयुक्ते संसारसंश्लेधे यत्नमाने मोक्षरुचिप्रतियन्धके
कर्मविशेषे ऽनुभवेन वा सामान्येनानुष्ठिते प्रायश्चित्तकर्मभिर्वा ऽन-
भिसंहितफलैरत्युत्कटे प्रामादिकपुण्यैर्वा नष्टे तेन हंतुना जायमान-
दशायां भगवत्कटाक्षेण जातेन सरवोद्रेकेण मोक्षरुचौ जातायां
सहृदयसमाश्रयणक्षमाश्रयेदान्तवेद्यपरब्रह्मज्ञानात्तत्प्राप्तिरूपमोक्षसिद्ध्य-
र्थं स्वर्णोभमोचितानि कर्माणि फलसङ्गकर्तृत्वतथागपूर्वकमनुष्ठाय
“ धर्मेण पापमपनुवति ” “ कपाये कर्मभि पक्वे ततो
ज्ञानं प्रवर्त्तते ” इत्युक्तप्रकारेण तादृशस्तत्कर्मानुष्ठानेन ज्ञानोप-
स्थितिराधिप्राचीनकर्मक्षये सति निमंले चान्त करणे भगवद्कालम-
यिनि सम्यग्ज्ञाने चोदिते अनन्तरं

“ जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।

नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिं प्रजायते ” ॥

इत्युक्तप्रकारेण बहुतरजन्मसाध्यकर्मज्ञानाभ्यामुत्पन्नतैलधाराव-
त्तद्विच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपभक्तिमूलभगवत्प्रसादेन वा स्वीयनिर्देतु-
कसौहार्दविशेषेण यादृच्छिकसुकृतपरंपरा कल्पयित्वा तज्जेतुकं
विशेषकटाक्षकं कृत्वा ऽनन्तरमऽज्ञेयमुत्पाद्याभिमुख्यं जनयित्वा सा-
त्त्विकसम्भाषणं कारयित्वा तन्मार्गेण सदाचार्य्यं समाश्रयणं कार-
यित्वा तन्मार्गेण वा स्वीयविशेषकटाक्षेण वा तत्त्वज्ञानमुत्पाद्य म-
हाविश्वासपूर्वकं स्वचरणावेवोपायावित्यध्यवसाये स्थापयतो भग-

यत आफस्मिकरूपयोपायान्तरविषये दुष्करत्वाद्विषुद्धिमूलकप्रप-
दनमूलकभगवत्प्रसादेन वा सांसारिकसकलदुरितेषु निवृत्तेष्व-
विर्भूतस्वरूपा भगवत्कैङ्कर्यैकभोगाभ्येतना . अविशेषेण निवृत्तसं-
सारयन्धानामेव मुक्ता इत्यभिधानात्, भगवदनुभवे ह्येवं विना
तत्समाभयणं कृत्वा संसारनिवृत्तिं कृत्वा देशविशेषं गत्वा
स्वस्वरूपानुभवं कुर्याणा केवला अप्युच्यन्ते ।

अथ नित्या क इत्याकाङ्क्षायामाह नित्या इत्यादिना . क-
दापि संसारमप्राप्ता इत्युक्त्या मुक्ता व्यावर्त्यन्ते . ते हि निवृत्तसं-
सारा , एते ह्यस्पृष्टसंसारगन्धा "अहतसहजदास्या सुरिणः स-
स्तगन्धा विमलचरमदेहा " इति मट्टार्प्या " नित्यो नित्या-
नां, शास्त्री व्याज्जाधीशानीशा " वित्युक्तप्रकारेणात्मस्य परकस्य नि-
त्यत्वेऽपि " असन्नेवे " त्युक्तिः, " सन्तमेन " मिम्युक्ति-
श्च भगवद्विषयज्ञानराहित्यसाहित्याभ्यां खलु . तस्मादेतेषां नि-
त्यत्वाभिधानं भगवज्ज्ञानस्य कदापि संकोचाभावादिति स्वीकर्त-
व्यम् . अत एव " यत्र पूर्वं साध्या सन्ति देवा " इति " यत्र-
पय प्रथमजा ये पुराणा " इति च श्रुतिरेताम् स्थाप्यते, भाष्यकार-
श्चैतेषां वैभवं स्वच्छन्दानुवृत्तीत्यादिभिर्गणे विस्तरेणाद्योचत् . अतः
कदापि संसारमप्राप्ता इत्येतेनैतेषां सर्वापि विमये उक्त . अशेष-
शेषवृत्तिष्वप्यम्बितत्वात्कैङ्कर्यपराणां सर्वेषां प्रधानत्याद्यानन्त शेष-
स इत्युच्यते .

निधासहाय्यासनपादुकांशुकोपधानवर्षातपधारणादिभिः ।

शरीरभेदैस्तथ शेषतां गतैर्यथोचितं शेष इतीष्यते जने ॥

इति यामुनाचार्यैरुक्तम् . इतरतदीयवद्वनियमं विना सर्वे
श्वरभुक्तशेषे विना किञ्चिदपि न भुङ्क्ते इति नियमेन भेदानीं शेष-
पाशन इति निरूप्यते . " त्वदीयभुक्तोऽज्ञितशेषभोजिना " इति-
यामुन्याचार्या , " यनाद्रिनाथस्य सुसुन्दरस्य ये प्रमुक्तशिष्या-
इयथ सैन्यसत्पतिरिति कूरेत् . आदिशब्देन " शेषशेषाशनग-
रुडप्रमुखनानाधिधानन्तपरिजनपरिचारिकापरिचरितचरणयुगल " .

इत्युक्तप्रकारेण भगवत्कैङ्कर्यैकभोगा वैनतेयप्रमुखा नितशसिद्धा
उच्यन्ते ।

जलस्याग्निसंसृष्टस्थालीसंसर्गेण यथौष्ण्यश-
ब्दादयो जायन्ते, तथात्मनोऽचित्संबन्धेना ऽविद्या-
कर्मवासनारुचयो जायन्ते, अचिन्निवृत्तावविद्याद-
यो निवर्तन्त इति वदन्ति ।

पूर्वोक्तस्वरूपवैलक्षण्यवत् आत्मनो, विद्याविदोपसंबन्धस्य-
को वा हेतुरित्याकाङ्क्षायां तद्धेतुं सदृष्टान्तमाह जलस्येत्यादिना .
स्थभावत एव निर्विकारस्य शीतलस्य जलस्या ऽग्निना संसृष्टस्या
स्थाल्या संसर्गेर्णाष्ण्याशब्दोद्भेदकरूपधिकारा जायन्ते, तथा स्वतो-
ज्ञानानन्दामलस्वरूपस्यात्मनो गुणत्रयाचित्संबन्धेनाविद्याकर्मया-
सनारुचयो जायन्त इत्यर्थः . अस्यानुजोष्याचार्य्यहृदये ऽविद्या-
कारणमनाद्यचित्संबन्ध इत्यवोचत् . एवं श्रीविष्णुपुराणे

निर्घाणमथ एयात्मा ज्ञानानन्दमयो ऽमलः ।

दुःखाज्ञानमला धर्मा प्रकृतेस्ते न चात्मनः ॥

जलस्येवाग्निसंसृष्टस्थालीसंगात्तथापि हि ।

शब्दोद्भेदादिकान् धर्मान् तत्करोति यथा मुने ॥

तथात्मा प्रकृते सद्भादहंमानादिदूषितः ।

भजते प्राकृतान् धर्मान् ऽन्यस्तेऽप्योपि सोऽव्ययः ॥

इत्युक्तम् . अथाविद्या अज्ञानम्, तच्च ज्ञानानुदयान्वयाशा-
नविपरीतज्ञानरूपेणानेकविधम् . कर्म करणत्रयकृत पुण्यपापात्मक-
क्रियाविशेषः, तत्र पुण्यमैहिकामुष्मिकनानाविधभोगसाधनतया य-
दुविधम् . पापम् ऽकृत्यकरणकृत्याकरणभगवद्व्यचारभागधताप-
चारसह्यापचाररूपेणानन्तविधम् . वासना पूर्वं कृतेषु पुनश्चाभिनिवे-
शस्य हेतु संस्कारः . इयं च हेतुभेदेन बहुविधा . रवि रसान्तरेणा-
प्रतिनिवृत्त कुम्भविज्ञायमान आदरः . इयं च विषयभेदेन बहुविधा .
अविद्याकर्मवासनारुचयो जाता इत्यनुक्ता जायन्त इत्युक्त्वा तासां

यमहेतुत्वेऽनेकदेहपरिग्रहवत् सौमरेरपि स नियमो दृश्येतेतदर्थः .
 देहभेदस्य सुखदुःखनियामकत्वाभावे जन्मान्तरानुभय एव जन्मनि
 कुतो न स्मर्येत इति चेत्, [स] स्मरणामाव संस्कारानुद्भवात्, त-
 द्भाशात् . शरीरान्तरे सुखदुःखस्मृत्याद्यभावोऽप्यन्यतरेणेति चे, दे-
 कस्मिन्नापि शरीरे स्मृतिर्न स्यात् . तस्मात्सुखदुःखनियमहेतुर्देह-
 भेद इति न शक्यते वक्तुम् .

कश्चित्संसरति कश्चिन्मुच्यते कश्चिच्छिष्यः
 कश्चिदाचार्य इति च न स्यात्, विषमसृष्टिश्च नोप-
 पद्यते . आत्मभेदमभिदधत्या श्रुत्या च विरोधः ।

एवं सुखदुःखव्यवस्थाऽनुपपत्तिरेव न भवत्येकात्मपक्षे, अपि
 तु यद्विमुक्तव्यवस्थायाः शिष्याचार्यव्यवस्थायाश्चाऽनुपपत्तिश्चेत्याह
 कश्चिदित्यादिना . आत्मा एकश्चेत्

“ अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपद्वीं व्रजद् ।

मोहधर्मं प्रयातोऽसी याम्नारेणुगुण्ठितः ” ॥

इत्युक्तप्रकारेण कश्चित्संसरति शुको मुक्तो यामदेवो मुक्त
 इत्युक्तप्रकारेण कश्चिन्मुक्तो भवति ।

“ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्

समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्

प्रशान्तचित्ताय श्रामान्विताय ॥

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं

प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ।

इत्युक्तप्रकारेण कश्चिच्छिष्यो भूत्वोपसर्त्ति करोति, कश्चिदा-
 चार्यः सन्नुपदेशं करोतीति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः ।

अन्यां चानुपपत्तिमाह विषमेत्यादिना . आत्मैकश्चेत् देव-

तिर्यग्गादिरूपेण केपाञ्चित्सुखोत्तराणां केपाञ्चिदुदुःखोत्तरा-
णां केपाञ्चिन्मिथसुखदुःखानामेवं लोके पदार्थानां वैषम्येण
सर्वेश्वरस्य सृष्टिर्घोषपद्यत इत्यर्थः . जीवभेदः कर्मतारत-
म्यञ्च खलु विषमसृष्टेर्हेतुः . एवं युक्तितो अनेकविरोधा दांशि-
ताः . अथास्मिन् पक्षे श्रुतिविरोधोऽप्यस्तीत्याह आत्मभेदमित्या-
दिना . एकात्मपक्षो " नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेषो य-
द्भूतां यो विदधाति कामान् " इत्यात्मभेदाभिधायिश्रुतिविरोध-
इत्यर्थः .

नन्विदं श्रुतिरारम्भभेदाभिधायिनी चेत्, " भोक्ता भो-
क्ष्य " " पृथगात्मानम् " " ज्ञात्री ज्ञायजाधीशानीशौ " "
अन्योन्तर भाव्या विशानमय " इति जीवैक्यप्रतिपादकभु-
क्तीनां विरोधः, तस्मादौपाधिकभेदाभिधायिनीयं श्रुतिरिति तन्मतं
निराकरोति

श्रुतिरौपाधिकं भेदमभिधत्त इति न शक्यते
वक्तुम् . मोक्षदशायाम्भेदसत्त्वात् . तदानीं देवमनु-
ष्यादिभेदानाञ्च निवृत्तावात्मनां स्वरूपस्यात्यन्तत-
मतया केनापि प्रकारेण भेदकथनायोग्यत्वेऽपि प-
रिमाणगुरुत्वाकाराणां साम्येऽपि स्वर्णकलशरत्नव्री-
हिप्रभृतीनां यथा भेदः सिध्यति, तथा ऽऽत्मस्वरू-
पभेदः सिद्धः . तस्मादात्मभेदः स्वीकार्यः ।

श्रुतिरित्यादिना . औपाधिकभेदो नाम देवमनुष्यादिभेदः कामक्रोधा-
दिभेदश्च . औपाधिकभेदो न भवतीत्यत्र हेतुमाह मोक्षदशायामित्या-
दिना, " सदा पश्यन्ति " " मम साधर्म्यमागताः " " मुक्ताना-
मस्मा गतिः " " सायुज्यं प्रतिपद्ये " यस्मिन्पक्षे विपजन्ते
मुक्ता संसारवन्धने " इति मोक्षदशायामात्मभेदस्य श्रुत्यापेक्षस्य-
सत्त्वादित्यर्थः . मोक्षदशा हि सर्वौपाधिष्वनिर्मुक्तदशा, तत्राप्या-

त्मभेदस्य श्रुतिभिद्वत्त्वात्, नित्यो नित्यानामिति श्रुतिरप्यात्मभेदं
घदतीति भावः .

नन्यात्मभेदप्रतिपत्तिहेतूनामौपाधिकानां देवमनुष्यादिभेदा-
नां कामक्रोधादिभेदानां निवृत्तो आत्मनो स्वरूपमतश्चन्तस-
मतया केनापि प्रकारेण भेदकथनायोग्यं मोक्षदशायां तिष्ठ-
ति, तथात्मभेदं कथं सिद्धयतीति यादिप्रश्नमनुवदति तदा-
मीमित्यादिना भेदकथनायोग्यत्वेपीत्यन्तेन . दृष्टान्तमुपेन भेदं सा-
धयति परिमाणेत्यादिना . परिमाणगुरुत्वादिभिः समानानां स्वर्ण-
कलशरत्नवीहिप्रभृतीनां पदार्थानां भेदकस्य लक्षणस्याभावे अपि
यथा ज्ञानात्वं दृश्यते, तथा केनापि प्रकारेण भेदज्ञापनायोग्यानामे-
काकाराणरं मुक्तात्मनो स्वरूपभेदं सिद्धयतीत्यर्थः . पूर्वोक्तसर्वम-
नुभाषमाणस्तस्मादात्मभेदो ऽवश्यं स्वीकर्तव्य इति निगमयति
तस्मादित्यादिना । एवं केचिद्व्यात्मभेदो नास्तीत्यारभ्येतावता प्राक्-
स्योक्तजीवानन्तश्चप्रतिभद्रमेकात्मवाद्मुत्क्षिप्य युक्तिं शास्त्रतश्च तं
यदुमुखं दृपयित्वा ऽऽप्यभेदस्साधितः ।

प्रागात्मस्वरूपवैलक्षण्यं विस्तरेणोक्तम्, तत्र ह्य'अचिद्विलक्षण-
त्वंमज्जइत्यमानन्दरूपत्वमव्यक्तत्वमचिन्त्यत्वं निरवयवत्वं निर्धिका-
रत्वं ज्ञानाश्रयत्वमेतानि जीवेश्वरसाधारणानि, नियाम्यत्वादित्रयं
चिद्विस्तसाधारणम्, अणुत्वमचित्परमाणुजीवसाधारणम् . एतेषां
सर्वेषां मिलितानामचिदीश्वरव्यावर्तकत्वाल्लक्षणत्वं सम्मघति, त-
थापि सुग्रहं लघु लक्षणमाह एतेषां लक्षणमित्यादिना .

एतेषां लक्षणं शेषत्वसाहितं ज्ञातृत्वम् .

एतेषामिति, त्रिविधचेतनामित्यर्थः . असाधारणधर्मो हि लक्षण-
म् . शेषत्वमात्रेणाचिद्व्यावृत्त्यसिद्धेर्ज्ञातृत्वमात्रोक्तावीश्वरव्यावृत्त्य-
सिद्धेश्च शेषत्वे सति ज्ञातृत्वं लक्षणमुक्तम् . एवं ज्ञातुरात्मनो ज्ञान-
स्य स्वरूपस्य च साधर्म्यवैधर्म्ये आह

(१) यन्तु हि तत्राभिहितं पुस्तके पाठः ।

(२) त्रिविधचेतनायतनानामिति पुस्तकस्य पाठस्तु न शुक्लः ।

एतेषां ज्ञानं स्वरूपमिव नित्यं द्रव्यमजड-
मानन्दरूपञ्च.

एतेषां ज्ञानमित्यादिना. स्वरूपमिव नित्यं द्रव्यमजडमान-
न्दरूपमित्यनेन नित्यत्वद्रव्यत्वाजडत्वानन्दरूपत्वानि स्वरूपस्यैव
ज्ञानस्यापि सन्तीत्युक्तम्. नित्यत्वादिकमुपपाद्य वैधर्म्यकथने
ऽनेकग्रन्थव्यवधानं स्यादिति विचार्य साधर्म्यकथनानन्तरं वैधर्म्यं
यस्तु तज्जिज्ञासुप्रश्नमुत्क्षिपति

तर्हि ज्ञानस्वरूपयोः परस्परं वैलक्षण्यं कि-
मिति चेत्, स्वरूपं धर्मि संकोचविकासानहं स्व-
व्यतिरिक्ताऽप्रकाशकं स्वस्मै स्वयंप्रकाशकमणु,
ज्ञानं धर्मः सङ्कोचविकासयोग्यं स्वव्यतिरिक्त-
प्रकाशकं स्वस्मै स्वाऽप्रकाशमात्मने प्रकाशकं वि-
भु च.

तर्हीत्यादिना. वैधर्म्यमाह स्वरूपमित्यादिना. धर्मित्वं संकोचवि-
कासायोग्यत्वं स्वव्यतिरिक्तार्थाप्रकाशत्वं स्वस्मै स्वयंप्रकाशकत्वम-
णुत्वमेतानि स्वरूपस्य विशेषाः. धर्मित्वं संकोचविकासयोग्यत्वं स्वव्य-
तिरिक्तार्थप्रकाशकत्वं स्वस्मै स्वयंप्रकाशरहितत्वं स्वाधयस्य स्वयंप्र-
काशत्वं विभुत्वमेतानि ज्ञानस्य विशेषाः. विभ्विति, ज्ञानस्य स्वा-
भाधिको वेप उक्तः.

अतु सफलचेतनानां ज्ञानमेवं कुतो न मयतीत्याशङ्कायां संको-
चासंकोचनियन्धनं तारतम्यमाह

तत्र केपांचित् ज्ञानं सदा विभु, केपाश्चिज्ज्ञानं
सदा ऽविभु, केपाश्चिज्ज्ञानं कदाचिद्विभु.

तत्र केपांचित्वादिना. अज्ञानशून्या अमरा इत्युक्त-

त्मभेदस्य श्रुतिभिद्वत्त्वात्, नित्यां नित्यानामिति श्रुतिरप्यात्मभेदं
धदतीति भावः .

नन्वात्मभेदप्रतिपत्तिहेतूनामौपाधिकानां देवमनुष्यादिभेदा-
नां कामक्रोधादिभेदानां निवृत्तो आत्मनां स्वरूपमतश्चन्तस-
मतया केनापि प्रकारेण भेदकथनायोग्यं मोक्षदशायां तिष्ठ-
ति, तत्रात्मभेदं कथं सिद्ध्यतीति धादिप्रश्नमनुवदति तदा-
नीमित्यादिना भेदकथनायोग्यत्वेपीत्यन्तेन . दृष्टान्तमुखेन भेदं स्था-
पयति परिमाणेत्यादिना . परिमाणगुरुत्वादिभिः समानानां स्वर्ण-
फलशरद्वयीहिप्रभृतीनां पदार्थानां भेदकस्य लक्षणस्याभावेऽपि
यथा नानात्वं हृदयते, तथा केनापि प्रकारेण भेदभापनायोग्यानामे-
काकारणतां मुक्तात्मनां स्वरूपभेदं सिद्ध्यतीत्यर्थः . पूर्वोक्तसर्वम-
नुभाषमाणस्तत्मादात्मभेदोऽवश्यं स्वीकर्तव्य इति निगमयति
सस्मादित्यादिना । एवं केचिदात्मभेदो नास्तीत्यादिभ्येतावता प्राक्-
स्योक्तजीवानन्तचप्रतिभदमेवात्मवादमुत्क्षिप्य युक्तितः शास्त्रतश्च तं
यदुमुपं दूषयित्वाऽऽप्यभेदस्साधितः ।

प्रागात्मस्वरूपपैलक्षण्यं चिस्तरेणोक्तम्, तत्र ह्य'अचिद्विलक्षण-
त्वमजडत्वमानन्दरूपत्वमव्यक्तत्वमचिन्त्यत्वं निरवयवत्वं निर्विकार-
त्वं ज्ञानाधयत्वमेतानि जीवेश्वरसाधारणानि, नियाम्यत्वादिष्वयं
चिद्वचित्साधारणम्, अणुत्वमचित्परमाणुजीवसाधारणम् . एतेषां
सर्वेषां मिलितानामचिदीश्वरव्यावर्तकत्वाल्लक्षणत्वं सम्भवति, त-
थापि तुग्रहं लघु लक्षणमाह एतेषां लक्षणमित्यादिना .

एतेषां लक्षणं शेषत्वसहितं ज्ञातृत्वम् .

एतेषामिति, त्रिविधचेतनामित्यर्थः . असाधारणधर्मो हि लक्षण-
म् . शेषत्वमात्रेणाचिद्व्यावृत्त्यसिद्धेर्ज्ञातृत्वमात्रोक्तावीश्वरव्यावृत्त्य-
सिद्धेश्च शेषत्वे सति ज्ञातृत्वं लक्षणमुक्तम् . एवं ज्ञातुरात्मनो ज्ञान-
स्य स्वरूपस्य च साधर्म्यवैधर्म्यं आह

एतेषां ज्ञानं स्वरूपमिव नित्यं द्रव्यमजड-
मानन्दरूपञ्च.

एतेषां ज्ञानमित्यादिना. स्वरूपमिव नित्यं द्रव्यमजडमान-
न्दरूपमित्यनेन नित्यत्वद्रव्यत्वाजडत्वानन्दरूपत्वानि स्वरूपस्यैव
ज्ञानस्यापि सन्तीत्युक्तम्. नित्यत्वादिकमुपपाद्य वैधर्म्यकथने
ऽनेकग्रन्थव्यवधानं स्यादिति विचार्य भाष्यार्थकथनानन्तरं वैधर्म्य
पश्यतु तज्जिज्ञासुप्रश्नमुत्क्षिपति

तर्हि ज्ञानस्वरूपयोः परस्परं वैलक्षण्यं कि-
मिति चेत्, स्वरूपं धर्मि संकोचविकासानर्हं स्व-
व्यतिरिक्ताऽप्रकाशकं स्वस्मै स्वयंप्रकाशकमणु,
ज्ञानं धर्मः सङ्कोचविकासयोग्यं स्वव्यतिरिक्त-
प्रकाशकं स्वस्मै स्वाऽप्रकाशमात्मने प्रकाशकं वि-
भु च .

तर्हीत्यादिना. वैधर्म्यमाह स्वरूपमित्यादिना. धर्मित्वं संकोचवि-
कासायोग्यत्वं स्वव्यतिरिक्तार्थाप्रकाशत्वं स्वस्मै स्वयंप्रकाशकत्वम-
णुत्वमेतानि स्वरूपस्य विशेषाः. धर्मत्वं संकोचविकामयोग्यत्वं स्वव्य-
तिरिक्तार्थाप्रकाशकत्वं स्वस्मै स्वयंप्रकाशरहितत्वं स्वाधयस्य स्वयंप्र-
काशत्वं विभुत्वमेतानि ज्ञानस्य विशेषाः. विभ्रियति, ज्ञानस्य स्वा-
भाविफो धेप उक्तः.

ननु सकलचेतनानां ज्ञानमेव कुतो न भवतीत्याशङ्कायां संको-
चासंकोचनिवन्धनं तारतम्यमाह

तत्र केषांचित् ज्ञानं सदा विभु, केषाञ्चिज्ज्ञानं
सदा ऽविभु, केषाञ्चिज्ज्ञानं कदाचिद्विभु.

तत्र केषांचिदित्यादिना. ध्यानशून्या अमरा इत्युक्त-

प्रकोरण कदाचिदपि भगवज्ज्ञानस्य संकोचाभावेन तत्स्वः
रूपरूपगुणविभूती सदानुभवतां नित्यसूरीणां ज्ञानं सदा विमु-
भवति. मिथ्याज्ञानबुष्कर्ममलिनदेहयुक्तानां बद्धानां ज्ञानं कर्मा-
नुगुणसङ्कोचाविकासवत्सदा अविमु भवति. " तीरं दृष्टवन्त "
इत्युक्तप्रकारेण भगवत्प्रसादेन संसारसागरं तीर्त्वा तर्हीरं प्राप्तानां
मुक्तानां ज्ञानं पूर्वावस्थायामविभूतयवस्थायां " सर्वं ह पश्य
पश्यती " त्युक्तप्रकारेण विमु भवतीत्यर्थः।

अथ ज्ञानस्योक्तं नित्यत्वादिकमुपपादयति. तत्र प्र-
थमं ममेदानीं ज्ञानमुत्पन्नं नष्टमित्युत्पत्तिविनाशवत्तया अनुभूयमान-
स्य ज्ञानस्य नित्यत्वं कथमुपपद्यत इति शङ्कां परिहर्तुं तज्जिज्ञासुप्र-
श्नमनुषदति

ज्ञानं नित्यं चेन्मम ज्ञानमुत्पन्नं नष्टमिति
व्यवहारः कथमिति चेत्, इन्द्रियद्वारा प्रतृत्य
विषयान् गृह्णाति निवर्तत इत्यतस्तथा व्यवह्रिय-
ते. इदमेकमपि नानात्वेन भासते प्रसरणभेदेन.

ज्ञानं नित्यं चेदित्यादिना. तस्योत्तरमाह इन्द्रियेस्या-
दिना. " सर्वं ह पश्यः पश्यति " " स ज्ञानन्त्याय कल्प-
ते " इति मुक्तिदशायां सर्वविषयकत्वोक्तेस्सर्वसाक्षात्कारयो-
ग्यमपि " यथा क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्व्वगे " त्यु-
क्तप्रकारेण कर्मणा सङ्कुचितम्.

तथा त्रयोदशतयाश्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ।

सर्व्वभूतेषु भूषाळ तारतम्येन वर्तते ॥

अप्राणिमत्सु स्वरूपा सा सावरेषु ततोधिक्ता "

इत्युक्तप्रकारेण कर्मानुगुणतारतम्यवत्,

इन्द्रियाणां हि सर्व्वेषां यथेकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षरति पृश्ना इतोः पादादिषोडशम् ॥

इत्युक्तप्रकारेणोन्द्रियद्वारा निःसृत्य विषयान् गृह्णाति, त-
तो निवर्तते. तद्वशादिकामसंकोचप्रमुक्तपक्षाशाश्रयतादायोत्प-

अं नष्टमिति व्यवहियत इत्यर्थः . एवमिन्द्रियद्वारा प्रसरतो ज्ञानस्यैक-
त्वे विषयग्रहणवेलायां प्रकाशावसरे दर्शनश्रवणादिसंज्ञाभेदवद-
ऽनेकत्वेन कथं प्रकाशत इति शङ्कायामाह इदं चेत्यादिना . एकमुद्येन
प्रसरणं विना चक्षुर्धोत्राद्यनेकेन्द्रियद्वारा प्रसृत्य रूपशब्दाद्यनेक-
विषयान् गृह्णतो ऽस्य दर्शनश्रवणादिसंज्ञाभेदेन ज्ञायमानं नानात्वं
प्रसरणभेदनिबन्धनमित्यर्थः . अनेन नित्यस्य ज्ञानस्योत्पत्तिविना-
शव्यवहारहेतुकथनानन्तरं प्राप्तद्विकस्तस्य नानात्वेन प्रकाशस्य
हेतुश्चोक्तः . आत्मनो ज्ञानस्य नित्यत्वम् . " नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्वि-
परिलोपो विद्यते, नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते "

ज्ञाने चैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्च मनुजेश्वर ।
आत्मनो ब्रह्मभूतस्य नित्यमन्तश्चतुष्टयम् ॥
ययोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम् ।
सदेव नीयते व्यक्तिसत्तसम्भव कुत ॥
तथा हेयगुणध्वंसादवशोधादयो गुणा ।
प्रकाशन्ते न अन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते " ॥

इतयादिभुतिस्मृतिभिरुक्तम् पतायता^१ सामनित्यत्वमुक्त-
यात् ।

द्रव्यत्वं कथमिति चेत् क्रियागुणानामाश्रय-
त्वादजडत्वाच्च द्रव्यम्भवति . अजडत्वं चेत्सुपुत्ति-
मूर्च्छादिषु कुतो न प्रकाशत इति चेत्, प्रसरणा-
भावान्न प्रकाशते .

अथ तस्य द्रव्यत्वमुपपादयितुं तज्जिज्ञासुप्रथममुपपत्तिं द्रव्य-
त्वमित्यादिना . तद्धेतुंश्रुत्वा द्रव्यत्वं साधयति क्रियेत्यादिना . क्रिया
सद्रोचयिकासौ, गुणः संयोगवियोगौ, अजडत्वं स्वयंप्रकाशत्वम् . क्रि-
याधयो द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणकथनात् क्रियाधयत्वं गुणाधयत्वं च

(१) व्यक्तित्वान्न इति पुनश्चोक्तं पाठः, यत् तु न पुनः प्रतिपाद्यते ।

(२) प्रकाशयन्ते-पु . पा . ।

(३) एतादृशमिति-पु . पा . ।

प्रत्येकं द्रव्यत्वसाधकम् यथाश्यामजडत्वस्यापि कथनाच्चदपि द्रव्यत्वसाधकमित्यस्याशयः . तथाहि, जडवस्तुषु द्रव्यमद्रव्यञ्च वर्तते अजडवस्तुष्वद्रव्यं किञ्चिदपि नास्ति. तस्माज्ज्ञानं द्रव्यमजडत्वात्, यदजडं तद्द्रव्यम्, यथात्मेतजजडत्वेन द्रव्यत्वसाधनं युक्तमेव . अत एवेदमजडत्वात् सद्बोचविकासयोः सयोगवियोगादीनाञ्चाधयत्वाच्च द्रव्यमिति तत्त्वशेषरे स्वयमवोचत् . नन्वेवं द्रव्यस्य च, दात्मगुणत्वमस्य कथमिति चेन्न, नित्यतदाधितवावृणत्वम्

“ आश्रयादन्यतो वृत्तेराधयेण समन्ययात् ।

द्रव्यत्वञ्च गुणत्वञ्च ज्ञानस्यैवोपपद्यते ” ॥

इति यामुनाचार्यैरुक्तम् आश्रयादन्यतोवृत्तित्वमत्र क्रियाधयत्वोक्त्या लब्धम् इदञ्च ज्ञानमात्रस्य न भवति, किन्तु दीपादितेज पदार्थप्रभाणामपि तुल्यम् तस्माद्द्रव्यत्वं गुणत्वमुभयमपि ज्ञानस्योपपन्नम् पूर्वं ज्ञानस्य स्वोक्ताजडत्वाविषयकं जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति अजडत्वं चेत्यादिना ज्ञानं यदि स्वयमप्रकाशम् तदा सदा प्रकाशते, सुषुप्त्याद्यवस्थासु कुतो न प्रकाशत इत्यर्थः तस्योत्तरमाह प्रसरणाभावादिति ज्ञानं स्वाधयस्य विषयमहण्येलायामेव हि स्वयमेव प्रकाशते, सुषुप्त्याद्यवस्थासु तमोगुणाद्यभिभवेन संकुचितं तिरोहितमणिशुभमणिप्रकाशादियत्प्रसरणाभावात् प्रकाशत इत्यर्थः ।

आनन्दरूपत्वं नाम ज्ञानस्य प्रकाशावस्थायामनुकूलत्वम् . विपक्षादिप्रकाशनावसरे प्रतिकूलत्वस्य हेतुर्देहात्मभ्रमादयः . ईश्वरात्मकत्वात्सर्वेषाम्पदार्थानामानुकूल्यमेव स्वभावः, प्रातिकूल्यमौपाधिकम् . अन्यदानुकूल्यं स्वाभाविकं चेत्, कस्य चित्कुत्रचित्कालदेशयोरनुकूलानि चन्दनकु-

सुमादीनि, देशान्तरे कालान्तरे तस्यैव तद्देश एव
तत्काल एवाऽन्यस्य प्रतिकूलानि न स्युः ॥

॥ एव चित्तत्त्ववपकयन सन्ध्याम् ॥

अथास्यानन्दरूपत्वमुपपादयति आनन्दरूपत्वमित्यादिना .
प्रकाशावस्थायां स्वाश्रयस्य विषयप्रकाशनावस्थायाम् तदैव हीदं प्र-
शते तदवस्थायामनुकूलत्वं नाम तत्तद्विषयाणामनुकूलत्वेन भाना-
त् तान् विषयीकुर्व्यतो ऽस्य ज्ञानस्य स्वाश्रयस्य सुखरूपत्वम् ननु
तर्हि विषयशस्त्रादिदर्शनावस्थायां तद्विषयकं ज्ञानं कथमप्रतिकूलं भ-
वतीत्याशङ्क्याह विषयशस्त्रादीत्यादि तत्प्रकाशनावस्थारे तद्विषयक-
ज्ञानस्य तु स्वरूपत्वे कारणं तत्र बाधकयुद्धिभूलं देहात्मभ्रमः क-
र्मेश्वरात्मकत्वज्ञानाभावश्चेत्यर्थं एतेषां स्यामायिको धेयः को
वेत्याकाङ्क्षायामाह ईश्वरात्मकत्वादित्यादि “ जगत्सर्वं शरीर-
म्ते ” “ तानि सर्वानि तद्वपुः ” “ तत्सर्वं वै हरेस्त-
नु ” इति सकलपदार्थानामपि भगवच्छरीरत्वोक्तैर्भगवदात्मक-
त्वेन ज्ञायमानत्वदर्शनायां सर्वेषामनुकूलतया भानात्सर्वेषां पदार्था-
नामानुकूल्यमेव स्वभावः, तत्र भासमानं प्रातिकूल्यं देहात्मभ्रमा-
देभ्यः मूलकत्वादागन्तुकमित्यर्थः ।

एवमीश्वरात्मकत्वात्सकलपदार्थानामानुकूल्यमेव स्वभावा-
त् किमुच्यते चन्दनदुसुमादीनामानुकूल्यं स्वाभाविकं ज्ञापयति
तद्वाच्यमाह अन्यदानुकूल्यमित्यादि अन्यदानुकूल्यमिति त्वोक्ता-
भगवदात्मकत्वप्रयुक्तादानुकूल्यादन्यत् चन्दनदुसुमादिपदार्थेषु भा-
समानमानुकूल्यमुच्यते तत्तेषां स्वाभाविकं चे, ज्ञोक्तु यस्यचित्त्व-
मिच्छित्काले कर्मिच्छिद्देशे ऽनुकूलानि कालान्तरे देशान्तरे वा
स्यैव प्रतिकूलानि, यद्देशकालयोस्तस्यानुकूलानि तद्देशकालयोरे-
वाऽन्यस्य प्रतिकूलानि च न स्युः एवमप्रतिकूलतया ज्ञायमानानि
दयाम्, तस्माद्भगवदात्मकत्वनियन्धनमानुकूल्यमेव स्वाभाविकम्,
न्यदानुकूल्यं न स्वाभाविकमिति भावः ।

यस्यैषेणैष तु आपः सुखं येष्यामिमायं वः ।

योपाय च ततस्तस्मादस्तु यस्त्वात्मकं पुत ॥

तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।

तदेव कोषाय ततः प्रमाद्वयं च जायते ॥

तस्माद्वयं आत्मनः नास्ति न च विविच्यमुष्माणम् ॥

• इत्ययमर्थः धीपराक्षरेण भगवता सुविशदमुक्तः. एतन् विपराख्यादीनामप्रतिवृत्त्यया चन्दनपुष्पमार्दीनामनुकूलतया च भार्गवदेहारमस्रमादिभिरीश्वरात्मकत्वात्तत्त्वलपदार्थानामानुपूर्व्यमेव स्वभावे . तस्मात्तदाकारेण भानवज्ञायां सर्वविषयप्रफादानं ज्ञायामपि प्रानमानम्द्रूपमर्थयुक्तम् ।

एवमेतावता चिदित्यामेति प्रथमं चिच्छब्दवाच्यमात्मयस्त्वुद्दिश्य, अनन्तरं देहादिधिलक्षणमित्यारभ्य शेषमित्यस्ति तत्त्वम्यरूपलक्षणं विस्तरेणोक्तया, देहादिधिलक्षणत्वं च यमित्यारभ्य शेषत्वं नामेवमन्तेनोक्तलक्षणं परीक्षया, नन्तरमेवं भूतस्यात्मत्वयरूपस्य यस्त्वमुक्तनित्यरूपेण त्रैविध्यमुक्त्या, ब्रह्मात्मनामविद्यादिसंयमस्य हेतुं तत्प्रवृत्तिकर्म त्रिधात्मधर्मस्य प्रत्येकमानन्तर्यं चोत्कथा, तादृशजीवानन्त्यप्रतिभट्टमेवात्मयावत् युक्तिज्ञात्याख्यां निरस्य आत्ममेवं साधयित्वा, प्राग्विस्तरेणोक्तप्रकारं विना ह्युग्रहं त्रिविधात्मनां लक्षणं प्रदर्श्या, नन्तरं ज्ञानस्य स्वरूपस्य च साधर्म्यैधर्म्यं उत्कथा, ज्ञानविभुत्वप्रसङ्गेण त्रिविधचेतनानां ज्ञानस्य विशेषमुक्त्या पूर्वं ज्ञानस्योक्तानि नित्यतथाजडत्वान्द्रूपत्वानि क्रमेणोपपादितयान् ॥

• ॥ एव विस्तृतविषयकथनं समाप्तम् ॥

तत्त्वत्रयं चिदचिदीश्वरश्चेत्युद्देशक्रमेण प्रथमं चिच्छब्दवा-
च्यत्वात्मनः स्वरूपस्वभावविशेषान् स्फुटमवोचत् . अनन्तरम-
चिद्वस्तुनः स्वरूपस्वभावविशेषानतिस्फुटमाह, तत्र प्रथममचिच्छ-
क्षणमाह

॥ अथाचित्प्रकरणम् ॥

अचिज्ज्ञानशून्यं विकारास्पदम् . इदं शुद्ध-
सत्त्वं मिश्रसत्त्वं सत्त्वशून्यं चेति त्रिविधम् .

अचिदित्यादिना . अचित् चैतन्यानाघारो वस्तु . तदेवाह
ज्ञानशून्यमिति . अत एव भुतिमोग्यशब्देनाचिद्वस्त्वभिधत्ते . वि-
कारास्पदत्वं नाम विकारस्याश्रयत्वम् . विकारो ऽधस्यान्तरापात्ते .
सा च चिद्वत्सदैकरूपतयाभावात् .

एवमेतल्लक्षणकथनानन्तरमस्याचिद्वस्तुनः सत्त्वैकाधारतया
सत्त्वादिगुणत्रयाधारतया सत्त्वादिगुणत्रयशून्यतया च त्रैविध्य-
माह इदमित्यादिना . उद्देशक्रमेणाचित्तस्यस्य च स्वरूपस्वभाव-
विशेषान् प्रतिपादयिष्यन् प्रथमं शुद्धसत्त्वस्य प्रकारमाह

तत्र शुद्धसत्त्वं नाम रजस्तमोऽमिश्रकेवल-
सत्त्वं नित्यं ज्ञानानन्दजनकं कर्मणा विना केव-
लभगवदिच्छया विमानगोपुरमण्डपप्रासादादिरूपेण
परिणतं निरवधिकतेजोरूपं नित्यमुक्तैरीश्वरेण च
परिच्छेत्तुमशक्यमत्यद्भुतं वस्तु ।

तत्र शुद्धसत्त्वमित्यादिना . शुद्धसत्त्वं गुणान्तरामिधितसत्त्व-
गुणयदित्यर्थः . तदाह रजस्तम इत्यादिना . “क्षयं तमस्य रजसः
पराके,” “तमस्तु परं, तमसः परस्वान्,” “यच्च शक्तिमये दिव्ये शुद्ध-
सत्त्वे सुराकरे ” इत्यादिभुतिस्मृतिभिदकम् . नित्यमना-
दिनिधनम् “ तदक्षरे परमे व्योमन् ”

“ कालातीतमनाद्यन्तमप्राकृतमचञ्चलम् ।
 प्राप्यमार्चमयात्सद्भिर्मयि संन्यस्तमानसै ॥
 यत्तत्पुराणमाकाशं सर्वस्मात्परमं ध्रुवम् ।
 यत्पदं प्राप्य तत्त्वज्ञा मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषै ॥

इत्येतस्य नित्यत्वमपि श्रुतिसिद्धम् . ज्ञानानन्दजनकमिति,
 शुद्धसत्त्वमयत्वाच्च ज्ञानानन्दजनकमित्यर्थ . सत्त्वं ज्ञानसुखावहं
 खलु . अत एव शुद्धसत्त्वं इतश्चनन्तरं स्रष्टाकर इत्युक्तम् . कर्मणा
 विना केवलभगवदिच्छया विमानगोपुरमण्डपप्रासादादिरूपेण परि-
 णतमिति, चेतना कर्मानुगुणमिच्छन्ति, तदिच्छानुगुणभगवत्सं-
 कल्पेन चतुर्विंशतितत्त्वरूपेण परिणम्य चेतनानां भाग्यभोगोपकर-
 णभोगस्थानरूपेण स्थितं प्रकृतितत्त्वमियं न भवतीदं, किंतु स्वभो-
 गार्थतया भगवदिच्छया विमानगोपुरादिरूपेण परिणमत इत्यर्थ .
 “ देवानां पूरज्योभ्या तस्यां हिरण्यमयं कांश यो वै तां ब्रह्मणो दे-
 वामृतेनामृतां पुरीम् ” “ अपराजिता पूर्णहाण पूजापते सभां वैश्व
 पूषधे ” इति श्रुती संग्रहेण नित्यविभूतौ विद्यमाना दिव्यनगरदि-
 व्यायतनादय उक्ता . अमुमर्थं श्रीभाष्यकार श्रीवैकुण्ठगच्छे “ दि-
 व्याधरणशतसहस्रावृते” दिव्यकल्पतरूपशोभितं दिव्योद्यानशतस-
 हस्रकोटिभिरावृते इतिप्रमाणे दिव्यायतने कस्मिंश्चिद्विचित्रदिव्य-
 रत्नमयदिव्याऽऽस्थानमण्डप ” इत्यादिना विस्तरेणावोचत् . निर-
 यधिकतेजोरूपमिति . अग्न्यादित्यादितेज पदार्थानपि खद्योतक-
 रूपाद् कुर्वदन्वधिकतेज स्वरूपमित्यर्थ .

“ न तत्र सूर्यो भाति न च चन्द्रतारकं
 नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ” ।
 “ अतर्कानलदीप्तं तत्त्वानं विष्णोर्महात्मनः ।
 स्वयंय प्रमया राजन् नुष्पेक्ष्य देवदानयैः ॥

इत्यादि . एवं दिव्यभूरिभिरप्येतस्य निरयधिकतेजोरूपस्य
 यदुपु स्थलेपूजम् .

नित्यमुक्तैरीश्वरेण च परिच्छेत्तुमशक्यमिति, अस्य परि-

माणादयः केनापि परिच्छेत्तुं न शक्यन्त इत्यर्थः. तेषामपी-
यत्परिमाणमियदेष्वर्थमोदशस्वभावाभिहिते परिच्छेत्तुमयोग्य मिति.
नित्येः परिच्छेत्तुमयोग्यामिति श्रीवैकुण्ठगद्ये भाष्यकारैर्यदु-
क्तम्, तन्मुक्तानामपि तुल्यम्. ईश्वरज्ञानस्यैवैतेषां ज्ञानस्यापि स-
र्वदाशेत्यसत्त्वा, चेन परिच्छेत्तुं शक्यते चेदेतरापि परिच्छेत्तुं शक्ये-
तैव. तस्मात्तनाप्यशक्यमेवेतत्तयः. तद्धेतुषां सर्वज्ञताया विरो-
ध इति नाशङ्कनीयम्, सर्वज्ञता हि सर्वेषां यथावास्यताकाराविषय-
ज्ञानम्. परिच्छेद्यं चे, तथा ज्ञानम्. अपरिच्छेद्यं चे, तथा ज्ञानम्.
निस्सीमस्य कस्याचिदपरिच्छेदेन ज्ञानं सर्वज्ञत्वानुगुणमिति .

देवि त्वन्माहेमावधिर्षं हरिणा नापि स्वया ज्ञायते
यद्यप्येष, तथापि नैव युधयोः सयंजता हीयते ।

यन्नास्त्येव तदज्ञतामनुगुणां सर्वज्ञताया विदु-
ध्यांमाभोजमिदंतया किल विद्व भ्रान्तो ध्यमित्युच्यते ॥

इति श्रीस्तुतौ कूरेशैरुक्तम्, अन्यथा स्वेनापि ज्ञातुमशक्यस्य भाष
इत्येतदपि सर्वज्ञताया विरुद्धेत. तस्मान्नित्यमुक्तेभ्वरैरपरिच्छेद्यमि-
त्यत्र न कोऽपि विरोधः. अनंतास्य विभव उक्त .

अत्यद्भुतमिति. अत्यद्भुतत्वं नामानुक्षणमपूर्वाभ्यर्प्यावहत्वम् .
अनन्ताभ्यर्प्यानन्तमहाविभवेति भाष्यकृतः. एवं शुद्धसत्त्वमेतादृ-
शमित्युक्तम् ।

केचनेतज्जडं वदन्ति, केचिदज्जडं वदन्ति .

अजडत्वे नित्यानां मुक्तानामोश्वरस्य च ज्ञा-
नेन विना स्वयमेव प्रकाशते. संसारिणां न भासते.

एतच्छुद्धसत्त्वमेतद्दर्शनस्थेषु केचिज्जडमिति वदन्ति, केचि-
दज्जडमिति वदन्तीत्यर्थः . “ इह जडामादिमां केचिदाहु ” रि-
तयभियुक्ता . जडत्वं स्वयंप्रकाशराहित्यम् . तदेवाह अजडत्व इ-

स्यादिना . अजडत्व इति, अजडमिति पक्ष इत्यर्थः . अजडमिति के-
पाद्रिचत्पक्षं विहाय तत्पक्षोपपादनादस्यायमेव पक्षो अभिमत इति
ज्ञायते . ज्ञानेन विना प्रकाशत इति, ज्ञानेनैव न भासते अपि तु स्व-
यमेव भासत इत्यर्थः . नन्वेवं स्वयं भासत इति चे, तत्संसारिणा-
मपि ज्ञानमनपेक्ष्य स्वयमेव कुतो न भासत इत्याशङ्क्यामाह संसा-
रिणामिति . इदं चाभियुक्तैर्विस्तरेण प्रतिपादितम् . तथाहि, “ वि-
धिधाचेतनानीत्यारभ्य तत्र प्रकृति कालश्च जडा, शुद्धसत्त्वद्रव्य-
मपि केचिज्जडं धदन्ति . अजडत्वभ्राम स्वयम्प्रकाशराहित्यम् . भाग्य-
च्छास्त्रादिक परामृशन्तो ज्ञानात्मकतया शास्त्रसिद्धतया शुद्धसत्त्व-
द्रव्यं स्वयम्प्रकाशमिति धदन्ति . एवं स्वयंप्रकाशं चेत्संसारिणां शा-
स्त्रेणैव विना स्वयमेव भासतेति चेत्सर्वेषामात्मनां स्वरूपस्य ज्ञा-
नस्य च स्वयम्प्रकाशत्वे अपि स्वरूपं स्वस्यैव स्वयम्प्रकाशं, मन्ये-
षां ज्ञानान्तरवेद्यं यथा भवति, यथा च धर्मभूतज्ञानं स्वाभ्यपस्यैव
स्वयंप्रकाशक्षेत्रेणाम्, तथेदमपि नियतविषये स्वयंप्रकाशते चे, प्र-
कोऽपि वियोधः .

यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः ।

तत्प्रणम्य हर्ति शास्त्रन्यायतत्त्वम्प्रचक्षते ॥

इत्युक्तप्रकारेण धर्मभूतज्ञानेन सर्वं सदा साक्षात्कुर्वत ईश्वरस्य
शुद्धसत्त्वद्रव्यं स्वयम्प्रकाशत इति कथमुपपद्यत इति चेन्न, अस्य
धर्मभूतज्ञाने दिव्यात्मस्वरूपप्रभृतीनि सर्वाणि विषयीकुर्वत्यपि यथा
दिव्यात्मस्वरूपं स्वयम्प्रकाशं भवति, तथेदमपि स्वयम्प्रकाशं भ-
वति, तथा मुक्तानां तदवस्थायामिदमपि स्वयंप्रकाशं भवतीति न
फलिहिरोधः . यथा धर्मभूतज्ञानस्य स्वात्मप्रकाशनशक्तिर्विषय-
प्रकाशाभावकाले कर्मविशेषे प्रतिषद्धा भवति, तथा शुद्धसत्त्व-
स्य स्वात्मप्रकाशनशक्तिश्च षड्दशार्थां प्रतिषद्धा भवति . तस्मा-
च्छुद्धसत्त्वं षड्दानां न प्रकाशते .

धियः स्वयंप्रकाशत्वं मुक्तो स्वामाविष्कं यथा ।

यस्मै कदाचित्संस्कृतं तथाप्रापि नियम्यते ॥

एतावदवस्थान्तरापत्तिर्विकारिद्रव्यस्य न विरुध्यते' . तस्मा-
त्प्रतिपक्षार्थस्य न युक्तिविरोधावकाशः " इति रहस्यत्रयसारे प्रतिपा-
दितम् .

पूर्वं यथाऽऽत्मनो ज्ञानस्य चाजडत्वेऽपि मिथोभिन्नत्वं दर्शितम्,
तथा शुद्धसत्त्वस्याजडत्वेऽपि तदुभाभ्यां भेदं दर्शयितुं तज्जिज्ञासु-
प्रश्नमनुवदति

आत्मनो ज्ञानाच्च भेदः कथमिति चेत् , अहमि-
त्यऽभानात् , शरीरादिरूपेण परिणामात् , विपर्ययेऽविना
भानात् , शब्दस्पर्शादिमत्त्वाच्च भिद्यते .

आत्मन इत्यादिना . अनेकैर्हेतुभिस्तं दर्शयति . अहमिती-
त्यादिना . अहमित्यभानादिति इदमिति हि प्रकाशते , अनेना-
त्मनो भेदसिद्धिः . शरीरादिरूपेण परिणामादिति , आत्मनो ज्ञानाच्च
भिन्नमित्यर्थः . एकरूपत्वादात्मनो न परिणामः , ज्ञानस्य परिणामि-
त्येऽपि शरीरादिरूपेण परिणामो नास्ति , विपर्ययरूपेण प्रकाशमान-
त्वात् शब्दस्पर्शाद्यभ्याधयत्वाच्च विपर्ययसन्निधाने प्रकाशमाना-
च्छब्दस्पर्शाद्यभ्याधयत्वात्तद्वाहकाज् ज्ञानाद्भिन्नमिति सिद्धम् . एवं
शुद्धसत्त्वप्रकारमवोचत् ।

अनन्तरमिधसत्त्वप्रकारं वक्तुं मिधसत्त्वं नामेत्युपक्रमते

मिश्रसत्त्वनाम सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्युक्तो
वद्वचेतनानां ज्ञानानन्दयोस्तिरोधायको विपरीतज्ञा-
नजनको नित्य ईश्वरस्य' क्रीडापरिकरः प्रदेशभेदेन-
कालभेदेन च सदृशासदृशविकारोत्पादकः प्रकृत्य-

(१) न विरुद्धमिति पु. पा. ।

(२) विपरीतज्ञानजनको नित्यमीश्वरस्येति पुस्तके पाठः , तथा श्रीवाद्यादयः
" नित्यमिति , उक्तविरुद्धाद्यर्थे इत्यर्थः " इति भवति ।

ऽविद्यामायाऽपरनामा ऽचिद्विशेषः ।

मिश्रसत्त्वधाम रजस्तमोयुक्तसत्त्ववत्, तदेवाह सत्त्वरज-
स्तमोभिरिति . सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्भुक्त इति

“ त्रिगुणं तद्वगधोनिरनादिप्रमवाप्ययम् ” ;

“ त्रिगुणं कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते ” ॥

“ सत्त्वं रजस्तम इति गुणा प्रकृतिसम्भवाः ” ।

इतथादिकमत्र प्रमाणम् . यद्वचेतनानां ज्ञानानन्दयोः स्तिरो-
धायक इति, गुणत्रयात्मकतया रजस्तमोशाभ्यां ज्ञानादेस्तिरोधायक
इत्यर्थः . चेतनानां ज्ञानानन्दयोस्तिरोधायक इति सामान्येना-
नुक्त्वा यद्वचेतनानामिति विशेषणात् कर्मसंसृष्ट चेतनानां ज्ञाना-
दीनामेव तिरोधायकः, अन्यथा ऐच्छिकप्राकृतशरीरं परिगृह्य-
तां नित्यमुक्तानां ज्ञानादेरिदं सङ्कोचकरं स्यात् . अत एवाहतस-
हजदास्या सूर्य स्रस्तगन्धा विमलचरमदेहा इत्यमी रङ्गधाम म-
हितमनुजतिर्यक्स्थाघरत्वाभ्यन्त ” इत्युक्तप्रकारेण नित्यमुक्ता-
नामत्रागत्य प्राकृतदेहान् परिगृह्य शेष्यतिशयं कुर्वतां तदानीं स-
ङ्कोचं न करोति, तस्माद्वद्वचेतनानां ज्ञानादेरेवेदं तिरोधायकमिति
सिद्धम् . “ अनीशया शोचति मुह्यमान ” “ अनादिमा-
यया सुप्त ” “ भगवन्मायातिरोहितस्यप्रकाश ” इत्यादि-
विपरीतज्ञानजनक इति, विपरीतजननमस्तस्मिंस्तदुद्धि . सा चाना-
त्मनि देह आत्मत्वयुद्धिः, अस्थतन्त्र आत्मनि स्थतन्त्रत्वयुद्धि, अनन्य-
क्षये इत्यशेषत्वयुद्धि, अनीश्वरेष्वीश्वरत्वयुद्धि, अपुरुषार्थ ऐश्वर्या-
दौ पुरुषार्थत्वयुद्धि, अनुपायेपूपायत्वयुद्धिरेवमादिकाः . यथार्थ-
ज्ञानं नोत्पादयतीत्येव न, अपित्वेतादृशविपरीतज्ञानान्यपि यद्वचेतना-
नामुत्पादयतीत्यर्थः . भगवत्स्वरूपतिरोधानकर्तुं विपरीतज्ञानजन-
नीमिति अयमर्थो भाष्यकारैरुक्तः . नित्य इति . उत्पत्तिविनाशर-

(१) स्रस्तगन्धा इति अत्र स्थान पुस्तके पाठोऽस्ति ।

(२) एवमाय इति पु पा .

(३) नित्यमिति पु पा

हेतु इत्यर्थः . “ अजामेकाम् ” गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भू-
तमाविनी ॥

“ अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रया ” ।

“ विकारजननीमङ्गामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ” ॥

इत्यादि. ईश्वरस्य क्रीडापरिकर इति, सर्वेश्वरस्य जगत्सृ-
ष्ट्यादिलीलायाः परिकर इत्यर्थः .

“ क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ।

। अप्रमेयो ऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी ।

भोक्ते भगवान् भूतैर्बालं क्रीडनकैरिव ” ।

“ त्वं न्यञ्चाङ्गिरुदञ्चाङ्गि कर्ममूत्रोपपादितैः ॥

हरे विहरसि क्रीडां कन्तुकैरिव जन्तुभिः ” ॥—

इत्यादिभिः रक्ताया सर्वेश्वरस्य लीलाया गुणत्रयात्मिका प्रकृति
खलु प्रधानोपकरणम्, “सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विमो-”
रित्यादि, “ दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ” इति
स्वयमेवोक्तम् .

प्रदेशभेदेन कालभेदेन च सदशासदशविकारोत्पादक
इति, प्रदेशभेदो गुणवैषम्यशून्यप्रदेशो गुणवैषम्यवान् प्रदेशश्च
अस्य गुणवैषम्यं कार्यान्मुखे स्थूले, अन्यत्र सर्वत्र साम्यापन्न-
गुणयदेव भवति तत्र गुणवैषम्यशून्य प्रदेश सदशविकारवान् ,
गुणवैषम्यवान् विसदशविकारवान् भवति सदश विकारोनाम
नामरूपविभागनिर्देशानर्हं सूक्ष्मविकार ,विसदशविकारो नाम नाम-
रूपविभागनिर्देशयोग्य स्थूलविकार, “गुणसाम्यमनुद्रितन्यून”मि-
त्युक्तत्वाद्ऽव्यक्तावस्थायां सर्वेपि विकारा सदशा भवन्ति, महदादि-
विसदशविकारः .

अथ कालभेदो नाम संहारकाल सृष्टिकालश्च.संहारकाले ऽस्या-
विभक्ततमत्वेन स्थितत्वात्कुत्रापि गुणवैषम्याभावेन सर्वत्राविशेषेण

सदृश एव विकार, सृष्टिकाले भगवदधिष्ठानविन्देयेण विभक्ततया कार्योन्मुखस्य गुणवैषम्ये सति विमदशविकारा भवन्ति. सततविकारास्पर्शतया इत्य सत्ताप्रयुक्तो हि विकारः . तस्य सौख्यासौदम्यनिबन्धनो विभागनिर्देश एव. अन्यथा निर्विकारतया काचिदयस्या नास्ति ॥

प्रकृत्यविद्यामायापरनामाचिद्विशेष इति. मिथसत्त्वं नामैषापिधो ऽचिद्विशेष इति ध्याय्यान्वयः . प्रकृत्यादिनामभेदोऽस्य स्वभावप्रयुक्त इत्याह

प्रकृतिरित्युच्यते विकारोत्पादकत्वात् . अविद्या ज्ञानविरोधित्वात् . माया विचित्रसृष्टिकरत्वात् .

प्रकृतिरित्यादिना. मूलप्रकृतिरविहृतिरित्यादौ प्रकृतिशब्दकारणधातितया प्रयुक्तः, स चोपादानकरणयाचकः . अत एव प्रश्नो जगदुपादानत्वकथनावसरे सूत्रकार [“ देनाभुतं भुतं भवत्य ऽभतं भतमऽविज्ञातं विज्ञात ” मिति प्रतिज्ञा] “ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाद्विज्ञानानुरोधा ” इति प्रकृतिशब्दं प्रायुङ्क्त. अत एवेदं प्रकृतिरित्युच्यते महदादिविकारणां स्वस्मादुत्पादनात् .

अविद्याशब्दो विद्याभावस्य विद्येतरस्य विद्याविरोधिनश्चाचको यद्यपि, तथापि विषयानुगुणं प्रयोगो भवति, तस्मादपि ज्ञानविरोधित्वेनाऽविद्येत्युच्यते. ज्ञानानन्दयोर्विरोधीति, अस्य ज्ञानविरोधित्वं प्रागुक्तम्. यथा ऽसुरराक्षसास्त्राणि आभ्यर्थ्यकरतया मायाशब्देन व्यवहियन्ते, तथेयमपि विचित्रसृष्टिकरत्यान्मायेत्युच्यते. विचित्रसृष्टिकरत्यन्व परस्परविलक्षणविस्मयनीयकार्यकरत्वम् . एवंभूताचिद्वस्तुन कार्य्यकारणरूपेणानेकविधत्वमाह

{ १ } कारणप्रयुक्त इति पु ११ ।

{ २ } [] एतद्वृत्त्यन्ति वाच औपनिषदिकटिप्पणीभूतं समुदां ज्ञान इति मन्ते

{ ३ } अनुपस्थापयति पु ११ ।

इदञ्च वर्द्धमानं पञ्चविषयपञ्चेन्द्रियपञ्चभूतानि
अत्र प्राणगाप्रकृतिर्महदहङ्कारमनांसीत्युक्तप्रकारेण
चतुर्विंशतितत्त्वरूपम् ।

इदञ्चेतधादिना. पञ्च विषया शब्दादयः . वर्द्धमानेति-
विशेषणेन चेतनान् विकृतान् कर्तुमुपयुक्तस्तेषामुद्रेक उच्यते.
अत्र विशेषमात्रमपेक्षितम् . पञ्चेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि, कर्मेन्द्रि-
याणि वागादीनि, पञ्चभूतानि गगनादीनि. अत्र प्राणगेति, संसारद-
शायामात्मनो इत्यन्तसंसृष्टेत्यर्थः . अत्रापि विशेष्यमात्रमेव तत्त्व-
संख्यायामपेक्षितम् . महदहङ्कारमनांसि, महत्तत्त्वमहङ्कारतत्त्वं मन-
श्च. पञ्च चतुर्विंशतितत्त्वानि यदता दिव्यसूरिणा तन्मात्राण्यनभि-
धाय शब्दादयो ऽभिहिता, तन्मात्राणां भूतै स्वरूपभेदाभावाद्-
वक्ष्यामेदमात्रत्वात् . तन्मात्ररूपाणि भूतानि पञ्च पञ्चतत्त्वानि, श-
ब्दादयः पञ्च पञ्चतत्त्वानीति स्वीकृत्यैतान्येकादशेन्द्रियाणि प्रकृति-
महदहङ्काराश्च चतुर्विंशतितत्त्वानीति केषांचित्पक्षः . उभयपक्षेपि
तत्त्वसंख्यायां न्यूनाधिकभावो नास्ति. तन्मादेतधाशुरोक्तप्रकारेण
चतुर्विंशतितत्त्वरूपमित्युक्तम् ।

अनेन याशुरेण तत्त्वान्येवाभिहितानि, न तु तेषां क्रमो ऽप्युक्तः .
तन्मादत्र प्रथमतत्त्वं किमित्याकाङ्क्षायामाह

अत्र प्रथमतत्त्वम्प्रकृतिः. अस्य चाविभक्ततमो
विभक्ततमो ऽक्षरमिति चावस्थाविशेषास्तन्ति .

अत्रेत्यादि. प्रकृति प्रधानमव्यक्तमिति च प्रथमतत्त्वस्य ना-
मानि. प्रकृतिरिति नाम्नो निदानं प्रगेवोक्तम् . प्रधानमिति, प्रधान-
मित्युच्यते भगवल्लीलायाः प्रधानोपकरणत्वात् . अव्यक्तमित्युच्य-
ते ऽनमिव्यक्तगुणविभागत्वात् .

अथैवं प्रथमतत्त्वभूतायाः प्रकृतेरवस्थाविशेषानाह अस्य चे-
त्यादिना

अव्यक्तमक्षरे लीयते, इक्षरं तमसि लीयते, तम परे देवे एकीभवती “ स्युक्तप्रकारेण संसारसमये अव्यक्तावस्थानिवृत्तिरवस्था, ततस्तन्निवृत्ति, ततोऽतिसूक्ष्मतया तम-शब्दवाच्यता, ततोपि नामरूपविभागानर्हतया सर्वेश्वरेणैकीभाषो-भवतीत्यतो विभक्ततम इति “ सर्गकाले तु सम्प्राप्ते प्रावुरासीत्तमोनुद ” इत्युक्तप्रकारेण तेन प्रेरितं सन्नामरूपविभागयोग्यं यथा भवति, तथा तस्माद्विभक्तं कार्योन्मुखं भवतीति विभक्ततम इति, अनन्तरं सङ्कल्पविशेषेण पुरुषसमष्टिर्भवेत् यथा ज्ञायते, तथा अवस्थाप्राप्य स्थितत्यादक्षरमिति अत्र केचनावस्थाविशेषाः सन्तीत्यर्थः. तस्मादस्याविभक्ततमस्थं नामाक्षरावस्थानिवृत्तौ तम शब्दवाच्यतया नामरूपविभागानर्हतया च सर्वेश्वरविषये एकीभवनम्. विभक्ततमस्थं नाम नामरूपविभागानर्हता यथा स्या, तथा विभक्ततया कार्योन्मुखत्वम्. अक्षरत्वं नामेदमचित् अत्र पुरुषसमष्टिरिति विवेचनानर्हमसिद्धमायास्तमोऽवस्थाया निवृत्तौ पुरुषसमष्टिर्भवेत् यथा ज्ञायते, तथाविधावस्थाप्राप्तिः. गुणत्रयवैषम्यस्यानन्तरपूर्वावस्थागुणसाम्यलक्षणमव्यक्तं यस्यामवस्थायां गुणसाम्यवैषम्यमस्कुटं, तदवस्थस्य चेतनसमष्टिर्भन्वमक्षरशब्देनोच्यते न तु चेतनमात्रं, तस्याव्यक्तप्रकृतित्वतमोऽविकृतित्वायोगात्. अतस्तच्चैतज्जातं चिदचिदात्मकं भवत्यम्, “ प्रधानादिविशेषास्तं चेतनाचेतनात्मक ” मितिपराशरवचनात्. अत्र चिद्भेदस्तु-म्यक्षरशब्द उपचारतः, प्रयोगे अन्यथासिद्धे शक्त्यन्तररूपरूपनायो-गात्. “ अक्षरं तमसि लीयत ” इति चिद्भेदमचित्यमपि, यत्र विवेकतुमशक्यं, तदवस्थमसिद्धमप्रधानं तम शब्देनाभिलष्य-मक्षरावस्थाप्राप्तौन्मुख्यविशिष्टं तदेव विभक्ततम, तदोन्मुख्य-रहितमविभक्ततम, परमात्मशरीरतयापि चिन्तयितुमशक्यं सलिलविलीनलवणचन्द्रकान्तस्थसलिलसूर्यकान्तस्थवह्निकल्पं सर्वत्र-परमात्मैकवेद्यमयतिष्ठते भूतलविनिहितबीजस्थानीयमविभक्ततम-मृत्ति धृतबीजवह्निभक्ततम. सलिलसंस्पृष्टाद्रोशिषिलावयवीजतुल्य-मक्षरमुच्छूनवीजसमानमव्यक्तम् अङ्कुरस्थानीयो महानिति विवेक इति मुद्यालोपनिषद्वाक्याने श्रुतप्रकाशिकाकारैरेतदवस्थाविशेषा मुस्पष्टमभिहिता. एतेनाक्षरतममी कुसुमस्य मुकुलफोरवावस्था-वद् इत्येकचदशारूपत्वान्महदादिवश्र तस्यान्तर्यमिति सिद्धम्.

अधैतस्याः प्रकृतेर्महदादिविकारणामुत्पत्तेर्मूलमाह

अस्या गुणवैषम्येण महदादिविकारा जायन्ते.
गुणाः सत्वरजस्तमांसि, एते प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धि-
नस्वभावाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता विकारदशाया-
मुद्भूता भवन्ति.

अस्या इत्यादिना. गुणानां वैषम्यं परस्परोद्वेकः. के ते गुणा
इत्याकाङ्क्षायामाह गुणा इत्यादि. कीदृशास्ते इत्याकाङ्क्षायामाह
एते प्रकृतेरिति .

“ सत्त्वं रजस्तम इति गुणा प्रकृतिसम्भवा ” ।

“ प्रकृते क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वश ” ॥

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणां इत्यादि प्रमाणं स्वरूपानु-
बन्धिन इत्यागन्तुकत्वाभावेन सत्ताप्रयुक्तत्वादेतद्विनाकृता न का-
प्यवश्येति भावः, . एतेषां स्वभावसत्त्वस्य स्वप्रकृतिस्वरूपानुबन्धि-
त्वस्य चोक्त्या मूलप्रकृतिर्नाम सुखदुःखमोहात्मकानि लाघवप्रकाश-
नखलनोपष्टम्भनगौरवावरणकार्यार्थाय स्थन्तातीन्द्रियाणि कार्यैक-
निरूपणविवेकान्यऽभ्यूनानतिरेकाणि समतामुपेतानि सत्त्वरजस्त-
मांसि द्रव्याणीत्येतान् द्रव्यत्वेन प्रकृतिस्वरूपत्वेन च स्वीकुर्वतां सां-
ख्यानानां भर्तुं निरस्तमृतमृतनिराकरणार्थमेवयानुनाचार्या अपि गुणा
प्रधानमिति पृथगयदन् . प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता विकारदशायामुद्भूता
इति साम्यापन्नत्वात्प्रकृत्यवस्थायामेतेषां स्वरूपविभागो न ज्ञायते,
वैषम्यापत्त्या विकृत्यवस्थायाम् स्वरूपविभागो ज्ञायत इत्यर्थः . सत्त्वर-
जस्तमांसि त्रयो गुणा प्रकृतेस्स्वरूपानुबन्धिन स्वभावविशेषा
कार्यैकनिरूपणीया प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूतास्तद्विकारेषु महदादिपूद्भू-
ता इति भाष्यकारैरुक्तम् .

विकारदशायामेतेषां कार्यैकनिरूपणीयत्वात् कार्यकथनमुखे-
नैतेषां स्वरूपाणि दर्शयति

सत्त्वं ज्ञानमुखे तदुभयसङ्गं च जनयति, र-

जो रागतृष्णासगान् कर्मसङ्गं च जनयति, तमो विपरीतज्ञानमऽनवधानमालस्यं निद्राञ्च जनयति.

सत्त्वमित्यादिना. सत्त्वगुणो निर्म्मलत्वाद् ज्ञानसुखावरणत्वं यिना तज्जनकं तत्प्राप्तये प्रवृत्त्यर्थं तयो संगं च जनयतीत्यर्थः .

“ तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वाद् प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन यध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानय ॥

इत्यादि. रज इत्यादि .

“ रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भयम् ।

तन्निवध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनाम् ” ॥

इत्यादिना. रागो योऽपि पुरुषयोरन्योऽन्यस्पृहा. तृष्णा शब्दादिसर्धविषयस्पृहा. संगः पुत्रमित्रादिसंस्तेयस्पृहा. कर्मसङ्गः क्रियासु स्पृहा. तम इत्यादि .

तमस्त्यज्ज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ॥

इत्यादि. विपरीतज्ञानं नाम यस्तु याथात्म्यविपरीतविषयकं ज्ञानम्. अनवधानं व्यवधानाभावः . आलस्यं कुशापि कार्येऽनारम्भरूपा तन्द्रा. निद्रा पुरुषाद्येन्द्रियप्रघर्तनधातुमूलका सर्वेन्द्रियप्रघर्तनोपरतिः .

अथैतेषां गुणानां समदशायां विषमदशायां च प्रकृतेर्विकाराणाह

एतेषां साम्यदशायां विकाराः समा अस्पृष्टाश्च भवन्ति, वैषम्यदशायां विकारा विषमाः स्पृष्टाश्च भवन्ति .

एतेषां साम्यदशायामित्यादिना. एतेषां गुणानां परस्परोद्रेकं वा कृत्स्नोद्रेकं वा विना साम्यापत्तिदशायां प्रकृतेर्विकारा नामरूप-

साहित्येन मिथ समा प्रमाणैर्दर्शयितुं योग्या अस्पष्टाश्च भवन्ति .
एतद्गुणानामुद्देकेण वैषम्ये प्रकृतोर्विकारा नामरूपविशेषसाहित्येन
परस्परं विपमा प्रमाणैर्दर्शयितुं योग्या स्पष्टाश्च भवन्तीत्यर्थः .
प्रदेशभेदेन कालभेदेनेति पूर्वोक्तस्यैतद्गुणवैषम्यमेव हेतुः तदत्र विश-
दम्

एतद्गुणवैषम्यप्रयुक्तेषु विकारेषु प्रथमविकारः क इत्याकाङ्क्षा-
यामाह

विषमविकारेषु प्रथमविकारो महान् . अयं
सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधो ऽध्यवसायज-
नकः .

विषमविकारेष्वित्यादि .

“ गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने ।

गुणव्यञ्जनसम्भूतिं सर्गकाले द्विजोत्तम ” ॥

इत्यादि . अस्यार्थः—गुणसाम्यवत् क्षेत्रज्ञेन बद्धचेतनेनाधिष्-
तात्, अभ्यक्ताद्व्यक्तगुणोन्मेषहेतुतया गुणव्यञ्जनसंज्ञकान्महत्तत्त्वमु-
त्पन्नमिति . अत्र स्वरूपं कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह अयं चेत्यादि .
इदम्महत्तत्त्वं “ सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ”
इत्युक्तप्रकारेण प्रकाशप्रवृत्तिमोहोन्नेयसत्त्वरजस्तमोरूपगुणान्वयेन
सात्त्विकं राजसं तामसं चेति त्रिविधम् . महान्वै बुद्धिलक्षण इति
बुद्धिलक्षणत्वाद्ध्यवसायजनक इत्यर्थः , अत्र सात्त्विकबुद्धिर्नाम

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।

यन्धं मोक्षं च या वेत्ति, बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

इति प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कार्याकार्ययोर्मयामययोर्वन्धमोक्षयोश्च
यथावद्ध्यवसायः . राजसबुद्धिर्नाम

“ यया धर्ममधर्मञ्च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अथथावत्प्रजानाति, बुद्धिस्मा पार्थ राजसी ॥

इति धर्मो धर्मयो कार्याकार्ययोरयथावधिर्णयः, तामसबुद्धि-

र्णाम

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमस्ता वृता ।

मर्चार्थान् विपरीतांश्च, बुद्धि सा पार्थ तामक्षी ॥

इत्यधर्मस्य धर्मत्वेन धर्मस्याधर्मत्वेन सर्वेषामधर्मानां वैपरी-
त्येन निर्णय इति भगवता गीतोपनिषदि स्वयमुक्तम् . एवं प्रकृतेर्वि-
षमविकारेष्वयं प्रथमविकार इति तस्य स्वरूपं तस्य कृत्यं चो-
क्तम् .

अथान्येपि विकारा क्रमेणोच्यन्ते

अतो वैकारिकतैजसभूतादिभेदेन त्रिविधो
ऽहङ्कारो जायते . अहङ्कारो ऽभिमानहेतुः ।

अत इत्यादिना . अत अस्मा महत्तत्त्वात्

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामस ।

त्रिविधो ऽयमहङ्कारो महत्तत्त्वाद्जायत ॥

इत्युक्तप्रकारेण सात्त्विकराजस्तामसरूपभेदेन वैकारिकतै-
जसभूतादिसंक्षितस्त्रिविधो ऽहङ्कारो जायत इत्यर्थः . एतेन त्रिगुणा-
त्मिकाया मूलप्रकृतेरुत्पत्तेर्महानपि त्रिगुणात्मकः, तथैव त्रिगुणा-
त्मकान्महत उत्पत्तेरहङ्कारोपि त्रिगुणात्मक इत्युक्तम् . अहङ्कार
इत्यादि, देहात्माभिमानादजनक इत्यर्थः . अनेनास्य कृत्यमु-
क्तम् ।

अत्र वैकारिकाचू श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणरू-
पाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, वाक्पाणिपादपायूप-
स्थरूपाणि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, मनश्चेत्येकादशेन्द्रि-
याणि जायन्ते .

अत्र वैकारिकादित्यादि . एवं त्रिविधेष्वहङ्कारेषु वै-
कारिक सात्त्विकाहङ्कारः, ततः सत्त्वकार्यलघुप्रकाशयुक्तानि
एकादशेन्द्रियाणि जायन्त इत्यर्थः . ' वैकारिकादेकादशेन्द्रि-
याणि जायन्त ' इत्येतावदनुक्त्वा ' श्रोत्रत्वक्चक्षुजिह्वाग्रा-
णरूपाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, वाक्पाणिपादपायूपस्वरूपाणि क-
र्मेन्द्रियाणि पञ्च, मनश्चेत्येकादशेन्द्रियाणी ' त्युक्तिः ' एतेषां कार्य-
भेदं संज्ञाभेदञ्च विना स्वरूपभेदो व्यवहारभेदश्च न भासेते ' तथा-
शयेन मनसः कार्यमुभयसहकारित्वम् . अत्र तदनभिधानं, मुत्तर-
ास्य विस्तरेण प्रतिपादनसमये वक्ष्यमाणत्वात् . इन्द्रियाणि सा-
त्त्विकाहङ्कारकार्याणीत्युक्तत्वात्तानि राजसाहङ्कारकार्याणीति पक्ष
प्रतिक्षिप्तः

" तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ।

एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः " ॥

इति = अभिर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्, वायुः प्राणो भूत्वा
नासिके प्राविशत्, आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा दृष्टिर्नासिके प्राविशत्, दिशः
श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्, ओषधियनस्पतयो लोमानि भूत्वा
त्वचं प्राविशन्, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्, मृत्युरपानो
भूत्वा नाभिम्प्राविशत्, आपो रेतो भूत्वा शिश्नम्प्राविशत् " इत्यु-
क्तप्रकारेण देवाधिष्ठितत्वाद्देवशब्दाच्चायानीन्द्रियाण्येकादश राज-
साहङ्कारकार्याणीति केचनाहुः, केचित्सात्त्विकाहङ्कारकार्याण्या-
हुरित्युक्त्वा तत्र सात्त्विकाहङ्कारकार्याणीति पक्षस्यैव स्थपक्षत्वेन
धीपराशरेण भगवता निश्चितत्वाद्देवमेतदुक्तेर्न विरोधः . इन्द्रि-
याण्येकादशेति नियमो न व्यष्टिविषयो ऽपि तु समष्टिविषयः ,

तेषां त्वय्ययवान् सूक्ष्माश्च पण्णामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्म्ममे ॥

इति, अणुत्वात्सूक्ष्मानिन्द्रियाणामंशान् आत्ममात्रासु प्रवेश्य
सर्वभूतानीश्वरः ससर्जति मनुवचनात् . अत्र सूक्ष्मानित्यभिधा-
नात् " अणवश्चे " तिसूत्रमर्यादयेन्द्रियाण्यणव इति, अययवानि-
त्युक्त्या प्रतीन्द्रियं व्यक्तिबाहुल्यमस्तीति, आत्ममात्रासु प्रवेश्ये-
त्युक्त्या ऽऽदौ दत्तान्येयेन्द्रियाणि यावत्संहारमनुवर्तन्त इति च

शरीरं यद्देवाप्नोति यच्चाप्युत्कामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति चायुर्गन्धानिवाशयात् ॥

इत्युक्तप्रकारेण शरीरं तत्रस्था शरीरान्तरप्रवेशसमये इन्द्रियाणि गृहणन्नेव गच्छन्तीति गम्यते. 'पण्णा'मिति 'मनःपण्णानी'ति च संख्यानिर्देशे निर्वन्धो नास्ति, इन्द्रियान्तराणामपि सहगमनात्.

अथ "भूततन्मात्रसर्गोऽयमहङ्कारस्तु तामसात्" इत्युक्तप्रकारेण भूतादिशब्दयाच्यात्तामसाहङ्कारतन्मात्रपञ्चकस्य तद्विशेषाणामाकाशादिभूतानान्धोत्पत्तिक्रममाह

भूतादेशशब्दतन्मात्रं जायते. अस्मादाकाशः
स्पर्शतन्मात्रञ्च जायते. तस्मात्तेजो रसतन्मात्रञ्च
जायते. तस्मात्पृथिवी जायते,

भूतादेरित्यादिना. भूतादिसंश्लिष्टात्तामसाहङ्कारादाकाशस्य सूक्ष्मायस्या शब्दतन्मात्रा जायत इत्यर्थः. अस्मादित्यादि, अस्माच्छब्दतन्मात्रात्तत्स्थूलायस्वरूपोऽव्यक्तशब्दगुणक आकाशो, घापो सूक्ष्मायस्वरूपं स्पर्शतन्मात्रञ्च जायते. तस्माच्छब्दस्पर्शतन्मात्रात्तस्य स्थूलायस्वरूप शब्दस्पर्शगुणको घायु, स्तेजस' सूक्ष्मायस्वरूपं रूपतन्मात्रं च जायते. तस्माद्रूपतन्मात्रात्तस्य स्थूलायस्वरूपं रूपगुणकं तेजो, स्पर्शं सूक्ष्मायस्वरूपं रसतन्मात्रञ्च जायते. तस्माद्रसतन्मात्रात्तस्य स्थूलायस्वरूपं रसगुणका आप, पृथिव्या सूक्ष्मायस्वरूपं गन्धतन्मात्रञ्च जायते. तस्माद्गन्धतन्मात्रात्तस्य स्थूलायस्वरूपं गन्धगुणका पृथिवी जायत इत्यर्थः. 'आकाश स्पर्शतन्मात्रञ्च जायते घायू रूपतन्मात्रञ्च जायत' इत्युत्पत्तिक्रमकथनसमये प्रथमं भूतोत्पत्तेरनन्तरं तन्मात्रोत्पत्तेर्भाभिधानं भूतोत्पत्त्यनन्तरं तन्मात्रोत्पत्तिरिति क्रमज्ञापनार्थम्. एतत्तन्मात्रोत्पत्तिक्रमोऽस्मदाचार्य्याणामतीवादरणीयः, तत्र निदानम् "अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः" इति श्रुतेः स्वरसार्थमिन्द्रि. 'ईश्वरात्प्रकृतिपुरुषौ, प्रकृतेर्महान्, महतोऽङ्कारो

ऽहङ्काराच्छब्दतन्मात्रम्, शब्दतन्मात्रादाकाशं स्पर्शतन्मात्रञ्च, स्पर्शतन्मात्राद्वायुं रूपतन्मात्रञ्च, रूपतन्मात्रात्तेजो रसतन्मात्रञ्च, रसतन्मात्रादापो गन्धतन्मात्रञ्च, गन्धतन्मात्रात्पृथिवीर्वीर्येतत्कर्म यादव-प्रकाशादयो ऽप्यादितवन्तः ।

• अथ भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिक्रमस्यापि शास्त्रसिद्धत्वान्तमपि सङ्ग्रहेणाह

‘स्पर्शतन्मात्रप्रभृतीनि चत्वारि तन्मात्राण्या
ऽऽकाशप्रभृतीनाञ्चतुर्णां भूतानां कार्याणि वायुप्र-
भृतीनां चतुर्णाम्भूतानाङ्गारणानि भवन्ती’ त्यपि
वदन्ति ।

स्पर्शतन्मात्रेत्यादिना. अयं क्रमः, भूतादेः शब्दतन्मात्रं जायते. शब्दतन्मात्रादाकाशो जायते. आकाशास्पर्शतन्मात्रं जायते. स्पर्शतन्मात्राद्वायुर्जायते. वायो रूपतन्मात्रं जायते. रूपतन्मात्रात्तेजो जायते. तेजसो रसतन्मात्रं जायते. रसतन्मात्राज्जलं जायते. जलाद्गन्धतन्मात्रं जायते. गन्धतन्मात्रात्पृथिवी जायत इति. अयं क्रमः धीविष्णुपुराणसिद्धः, पूर्वक्रमः पुराणान्तरसिद्ध इति वदन्ति, तदयुक्तम्, अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इत्याकाशादीनां भूतानामपञ्चानामिन्द्रियाणामिव केवलविकृतित्वोक्तेः धीविष्णुपुराणे-“आकाशस्तु विशुद्धाणः स्पर्शमात्रं ससर्जं हे”त्यारभ्य स्पर्शतन्मात्रादिकारणत्वेनोक्तानामाकाशादिपदार्थानां तन्मात्रलक्षणभूतत्वं श्रीपरशरेण भगवता विवक्षितमिविव्याख्यानात्. तस्माच्छ्रीविष्णुपुराणे भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिशब्ददर्शनापि व्याख्यानप्रक्रियालोचने तन्मात्रात्तन्मात्रोत्पत्तिरेव स्वीकर्तव्या. भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिप्रसङ्गात् षोडश विकारा इत्युक्ताः षोडश विकाराश्च भूतव्यतिरिक्ता एकादशेन्द्रियाणि शब्दादयः पञ्चेति तन्मात्राणां भूतेभ्यस्वरूपमेदामावादवस्थामेदमात्रत्वात् अष्टौ प्रकृतयः प्रकृतिमहद्द्वारा आकाशादयः पञ्चेति उच्यन्ते इति श्रुत्याविरोधेन निर्वहन्ति. अयमर्थो भगवता श्रोतव्यत्वासेन

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः विकाराश्चैव षोडश ।

अथ व्यक्तानि सप्तैव प्रादुरध्यात्मचिन्तका ॥

अव्यक्तं च महंश्चैव तथाहंकार एव च ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥

एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु ।

श्रोत्रं त्वक् चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणञ्च पञ्चमम् ॥

घाक् च हस्तौ च पादौ च पायुर्मैन्द्रन्तर्धैव च ।

शब्दस्पर्शौ च रूपञ्च रसो गन्धस्तर्धैव च ॥

एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चमसु ।

इन्द्रेन्द्रियाण्यधैतानि सविशेषाणि मैथिल ॥

मन षोडशमित्यादुरध्यात्मगतिचिन्तका ॥

इति मोक्षधर्मे याज्ञवल्क्यजनकसंवादे उक्तः, तथा मनुस्मृतौ-

“ मनो बुद्धिरहङ्कारः खानिलाग्निजलानि भू ।

एता प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराः षोडशापरे ।

श्रोत्राक्षिरसनाघ्राणत्वचः सङ्कल्प एव च ॥

शब्दरूपरसस्पर्शगन्धयाक्पाणिपायव ।

उपस्थपादाधिति च विकाराः षोडश स्मृता ॥

इत्युक्तम्. अस्यां स्मृतौ प्रकृतिषु परिगणितत्वात्प्रथमं निर्देशा-
च्च मन्तव्यतया मनःशब्देन प्रधानतत्त्वमुच्यते, संकल्पशब्देन त-
त्कारणं मनो लक्ष्यत इति सुबालोपनिषद्वाक्याने भुतप्राकाशिका-
कारैर्व्याख्यानं कृतम्. एवमितिहासादिष्वभिहितत्वान् अष्टौ प्रकृतय
इति युतेर्भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिपक्षे तत्त्वविरोधाभावः सुस्पष्टः “ त्व-
चायीजमिवावृत ” मिति दृष्टान्तयत्नेन यथा त्वक्छून्यधीजस्याङ्गु-
रशक्तिर्भास्ति, तथावरणशून्यस्योत्तरकर्तव्यशक्तिर्भास्तीति भानात्
कारणगुणं चिनोत्तरोत्तरगुणविशेषेषु

“ आघाद्यस्य गुणानेतानाप्नोति च परपरः ”

इति स्वविशेषस्योक्तगुणातिशयानुपपत्तेः,

आकाशं शब्दमार्त्रं त्वं स्पर्शमार्त्रं समाविशत् ।

रूपं तर्धैवाविशत् शब्दस्पर्शगुणानुभूमी ॥

शब्दं स्पर्शञ्च रूपं च रसमार्त्रं समाविशत् ।

तस्माच्चतुर्गुणा ह्यपो विशेषाधेन्द्रियग्रहा ॥

इति पुराणवचनानुगुण्यार्थञ्च तेष्वस्तन्मात्रेभ्यो यथासं-
ख्यमेकद्वित्रिचतुष्पञ्चभ्यो भूतान्याकाशानिलानलसलिलायनिरू-
पाणि पञ्च जायन्ते इति अत्राधिकृतस्य सांख्यवाचस्पतेरुक्तेश्च का-
व्योत्पादकानि स्वस्वकारणवृत्तान्येवोत्पादयन्तीति स्वीकर्तव्यमिति
तत्त्वत्रयविवरणे र्थाकृष्णपादैरुक्तत्वाच्च,

प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत्समावृणोत् ।

यथा प्रधानेन महान् महता स तथा वृत् ॥

शब्दमात्रं तथाकाशं भूतादिश्च समावृणोत् ।

आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रन्तथा वृणोत् ॥

स्पर्शमात्रस्तु वै वायू रूपमात्रं समावृणोत् ।

रूपमात्रन्तु तेजश्च रसमात्रं समावृणोत् ।

रसमात्राणि चाम्भांसि गन्धमात्रं समावृणोत् " ॥

इति भगवता पराशरेणोक्तत्वात्, पूर्वपूर्वतन्मात्रैर्मिलित्वो-
त्तरोत्तरतन्मात्रैः स्वस्वविशेषोत्पादनादिति स्वयं वक्ष्यमाणत्वाच्चा-
चरणक्रमः स्वीकर्तव्यः, तथैव पूर्वभाषनियमार्थं स्पर्शतन्मात्रादीनां
स्वस्वविशेषोत्पादने रसस्वपूर्वभूतसहायत्वमावश्यकम् ।

अत्रायं क्रमः, भूतादेः शब्दतन्मात्रं जायते, शब्दतन्मात्रं भू-
तादिरावृणोति, तत आकाशं जायते, ततो ऽस्माच्छब्दतन्मात्रात्स्पर्श-
तन्मात्रं जायते, शब्दतन्मात्रमावृणोति, एवं शब्दतन्मात्रावृतादाका-
शसहायकात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुर्जायते, ततो ऽस्मात्स्पर्शतन्मात्राद्रूपत-
न्मात्रं जायते, रूपतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रमावृणोति, एवं स्पर्शतन्मा-
त्रावृताद्वायुसहायकाद्रूपतन्मात्रात्तेजो जायते, तस्माद्रूपतन्मात्राद्र-
सतन्मात्रं रूपतन्मात्रमावृणोति, एवं जायते, रसतन्मात्रं रूपत-
न्मात्रावृतात्तेजसहायकाद्रसतन्मात्रादापो जायन्ते, तस्माद्रसत-
न्मात्राद्रन्ध्रतन्मात्रं जायते, रसतन्मात्रमावृ णोति, एवं रसतन्मा-
त्रावृतादप्सहायकाद्रन्ध्रतन्मात्रात्पृथिवी जायत इति शब्दतन्मात्रा-
वृतादाकाशसहायकात्स्पर्शनन्मात्राद्वायुर्जायत इत्यारभ्योक्तविशेषो-
त्पत्तिक्रमोऽभूतात्तन्मात्रोत्पत्तिपक्षे अपि समानः, पूर्वपूर्वभूतादुत्तरो-
त्तरतन्मात्रोत्पत्तिरत्र विशेषः, अयं क्रमस्तत्त्वत्रयविवरणे कृष्ण-
पादैरुक्तः ।

तत्त्वनिरूपणेऽप्येदानीमिदं कश्चन क्रमो ऽस्ति, स च
भूतादेः शब्दतन्मात्रं जायते शब्दतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्था रूप

आकाशो जायते, शब्दतन्मात्रमाकाशश्च भूतादिरा वृणोति. भूताद्यावृतात्स्थूलाकाशसहकृताद्विकृताच्छब्दतन्मात्रात्स्पर्शतन्मात्रं जायते. ततः स्पर्शगुणो वायुर्जायते, तदुभयमपि कारणभूतं शब्दतन्मात्रमावृणोति. शब्दतन्मात्रावृताद्वायुसहकृताद्विकृतात्स्पर्शतन्मात्राद्रूपतन्मात्रं जायते. ततो रूपगुणकं तेजो जायते. तदुभयमपि कारणभूतं स्पर्शतन्मात्रमावृणोति, तदावृतात्तेजसहकृताद्विकृताद्रूपतन्मात्राद्रसतन्मात्रं जायते, ततो रसगुणकं जलं जायते, तदुभयमपि स्वकारणं रूपतन्मात्रमावृणोति. तदावृतादग्निमहकृताद्विकृताद्रसतन्मात्राद्गन्धतन्मात्रं जायते. ततो गन्धगुणका पृथिवी जायते, तदुभयं कारणभूतं रसतन्मात्रमावृणोति ।

अत्र पूर्वक्रमे स्पर्शतन्मात्रादिचतुष्टयस्थ स्वस्वविशेषोत्पादने पूर्वपूर्वभूतसाहाय्यकरत्वं मुक्तम्. अनन्तरक्रमे पूर्वतन्मात्रस्योत्तरतन्मात्रोत्पादने स्वस्वविशेष साहाय्यकरत्वं मुख्यम्, तस्मात्तन्मात्रमिधोविरोधः, एकैकास्मिन्ननुक्तं चापि उभयोरपेक्षितत्वात् ।

आवरणक्रमे च पूर्वपूर्वतन्मात्रमुत्तरोत्तरतन्मात्रं तद्विशेषं चावृणोतीति वेदान्तिभिरुक्तत्वात्. श्रीविष्णुपुराणे " शब्द-मात्रं तथाऽऽकाशं भूतादि " स समावृणोति " इत्यस्य शब्दतन्मात्रं तथाकाशं स्थूलाकाशं च स भूतादिरावृणोति. एतेन पूर्वपूर्वतन्मात्रमुत्तरोत्तरतन्मात्रं तद्विशेषं चावृणोतीति दर्शितमिति पिङ्गपेङ्गलाऽऽख्याचार्यैरन्यास्यातस्यात्. तत्त्वत्रयविवरणे तन्मात्रस्यावरणवत् तद्विशेषस्यावरणस्यानभिधानेपि तदुपलक्षणम्. अन्यथा तत्र भूतास्तन्मात्रोत्पत्तिकथनञ्च न सम्भवति. तस्मादुभयमपि स्वीकर्तव्यम्.

तत्त्वनिरूपणे तन्मात्रतद्विशेषयोर्द्वयोरावरणकथनाद्यसरे उभयोस्तन्त्रेणाभिधाने ऽपि विशेषोत्पत्तेः प्राक् तन्मात्रावरणं स्वीकार्यम्. त्वग्रहितयोजस्याङ्कुरशक्तिरिवावरणशून्यस्योत्तरकार्यशक्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तम्. एवंभूततन्मात्रावृष्टिकथनसमये आवरणक्रमस्य घटव्यत्वे ऽप्यनभिधानमनपेक्षितत्वादिति संकोचेनोत्पत्तिक्रमोऽभिहितः. श्रीकृष्णपादैरप्येवमेवोक्तम्. एवंभूततन्मात्रोत्पत्तिक्रम उक्तः ।

अथ फलं तन्मात्राणीति शङ्कायामाह

तन्मात्राणि भूतानां सूक्ष्मावस्थाः ।

तन्मात्राणीत्यादि .

तस्मिँस्त्वस्मिँस्तु तन्मात्रं तेन तन्मात्रता स्मृता ।

तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥

न शान्ता नापि घोरस्ते न मूढाश्चाऽविशेषिणः ।

इति शान्तत्वघोरत्वमूढत्वलक्षणविशेषणशून्यशब्दादितन्मात्रगुणकान्याकाशादिभूतानि तन्मात्राणि . शान्तत्वमनुकूलवेदनीयत्वम् , घोरत्वमप्रतिकूलवेदनीयत्वम् , मूढत्वमुदासीनवेदनीयत्वम् . तत्र स्वभाषत एव शान्ते भूमिजले, घोरौ तेजोघातौ, मूढ आकाशः . मेलनेन सर्वाण्यपि भूतानि शान्तत्वघोरत्वमूढत्ववन्ति . तन्मात्राण्येतच्छान्तत्वादिविशेषाभावादविशेषाण्युच्यन्ते, तस्मास्तन्मात्राविशेषशब्दौ पर्यायौ .

अत्राभियुक्ता यादवप्रकाशादयः , तन्मात्राण्यविशेषाणीत्यनर्थान्तरम् . शान्तत्वं घोरत्वं मूढत्वमिति त्रयो विशेषास्तैर्गुण्यात्मानस्तेषामनुद्घातः सूक्ष्माकाशमविशेषलक्षणं भवति, तेन शब्दतन्मात्रमुच्यते . एवं सूक्ष्मो वायुः, सूक्ष्मं तेजः, सूक्ष्मा आपः, सूक्ष्मा पृथिवीत्याहुः . एवं त्रिविधाहङ्कारेषु सात्त्विकाहङ्कारादेकादशेन्द्रियाणां तामसाहङ्कारादूनतन्मात्राणामुत्पत्तिक्रम उक्तः ।

अथ राजसाहङ्कारकार्यमुच्यते

अन्याभ्यामहङ्काराभ्यां स्वकार्यजनने राज-

साहङ्कारः सहकारी भवति ।

अन्याभ्यामहङ्काराभ्यामित्यादिना . सात्त्विकतामसाहङ्काराभ्यां स्वकार्योत्पादने यीजार्ज्जुरस्य जलवदग्निज्वलनस्य वायुवद्वाजसाहङ्कारस्सहकारी भवतीत्यर्थः . अस्य सहकारित्वग्राम "रजः प्रवर्तकं तत्रे" त्युक्तप्रकारेण तत्रेन्द्रियहेतोः सर्वांशस्य भूतहेतोस्तमोःशस्य च चलनस्वभावेन रजसा प्रेरकेण प्रवर्तनम् . एवं सात्त्विकतामसाहङ्कारयोः साधारणं सहकारित्वमुक्तवान् .

अथ सात्त्विकाहङ्कारस्यासाधारणान् सहकारिविशेषानाह

सात्त्विकाहङ्कारः शब्दतन्मात्रादिपञ्चकं सह-

कार्याऽऽसाद्य श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च सृजति,
तानि सहकार्यासाद्य वागादिकर्मेन्द्रियाणि पञ्च
सृजति, सहकारिणं विना स्वयमेव मनः सृजती-
ति वदन्ति ।

सात्त्विकाहङ्कार इत्यादिना सात्त्विकाहङ्कार इन्द्रियोत्पादनसमये
तेषां विषयप्रतिनिधिमार्थं शब्दतन्मात्र सहकार्यासाद्य ध्रुव, स्पर्शत-
न्मात्र सहकार्यासाद्य त्वगिन्द्रिय, रूपतन्मात्र सहकार्यासाद्य चक्षुः,
रसतन्मात्र सहकार्यासाद्य जिह्वा, गन्धतन्मात्र सहकार्यासाद्य घ्राणे-
न्द्रिय च जनयति । एव शब्दतन्मात्रादिपञ्चकमहकारेण ध्रुवा-
दिज्ञानेन्द्रियपञ्चकसृष्ट्यनन्तरं ध्रुवप्राप्तशब्दविषय, त्वग्राह्य-
स्पर्शविषय, चक्षुर्ग्राह्य रूपप्रवृत्तिहेतुं रसनाग्राह्यरसाभयस्य जल-
स्य नि सरणहेतु घ्राणविषयगन्धाभयपृथिव्यशस्त्रादेर्भ्रंजीयोत्सर्जन-
हेतु च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकशेषाणि शब्दादिपञ्चकावलम्बीनि कर्मेन्द्रि-
याणि पञ्च सृजति । तदानीञ्च ध्रुवसहकारेण याच, त्यक्तसहका-
रेण पाणि, चक्षुः सहकारेण पाद, जिह्वासहकारेणोपस्थ, घ्राणसहका-
रेण पायुं च सृष्ट्वा ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च सहकार्युभया-
त्मक मन सहकारिनिर्लेख स्वयमेव सृजतीति तत्प्रविष्टो यदन्ती-
त्यर्थः ।

अयमर्थः श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने इयमेवेन्द्रियसृष्टिप्रम वि-
कारिकाहङ्कारात् प्रमेण शब्दादिपञ्चमहायात् प्रमेण ध्रुवादिज्ञा-
नेन्द्रियपञ्चकसृष्टि, तस्मादयं तत्प्रमहायाद्वागादिकर्मेन्द्रियपञ्चक-
स्याऽऽसहायात्तस्मान्मनस्य सृष्टिरिति पिंडुपेक्षलात्पाराचार्थरुक्तः]

अथ स्वातन्त्र्येन्द्रियात्पत्तिप्रमस्य विरोधिन पक्ष निरस्तितु
तमुक्षिपति

केचिदिन्द्रियेषु कानिचिद्रूतकार्याणीति वद-
न्ति, तच्छास्त्रविरुद्धम्, भूतान्याप्यायकानि ।

केचिदित्यादिना ते च घ्राणादीन्द्रियाणि पृथिव्या-

दिभूतकार्याणीति स्वीकुर्वन्तो नैयायिकाः . ते ह्यानुमानिका अनु-
मानेनैवार्थं साधयन्ति . तत्र कालात्ययापदेशेन दूषयति तदिति . तत्र
इन्द्रियाणां भूतकार्यत्वाभिधानम् . एतेषामहङ्कारिकत्वमभिदध-
तामितिहासपुराणादीनां विरुद्धमित्यर्थः .

नन्यदमनुपपन्नम्, मोक्षधर्मं

" शब्दः श्रोत्रं तथा खादि त्रयमाकाशसम्भवम् ।

वायोः स्पर्शन्तथा चेष्टा त्वक् चैव त्रितयं स्मृतम् ॥

रूपं चश्रुस्तथा व्यक्तिलितयं तेज उच्यते ।

रसः क्लेदश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणास्स्मृता ॥

घ्राणं घ्रेयं शरीरं च ते ऽ भूमिगुणास्स्मृता " ।

इत्युक्तत्वादितिहासादिष्विन्द्रियाणां भौतिकत्वकथनाद्भूता-
न्येतेषां कारणं कुतो न भवन्तीत्याशङ्कायां भूतान्येतेषामाप्यायका-
नीत्याह भूतानीत्यादिना . तथाचेतिहासादिपूक्तस्येन्द्रियाणां भौति-
कत्वस्य भूतजन्याप्यायनमात्रनिबन्धनत्वात् इन्द्रियाणाम्भूतान्या-
प्यायकानि न कारणानीत्यर्थः . आप्यायकत्वञ्चाम पोषकत्वम् .

अथाहङ्कार इन्द्रियाणां निमित्तकारणं, भूतान्युपादानकारण-
मिति केपाञ्चित्कुदृष्टीनाम्मतम् . अहङ्कारस्येन्द्रियाणि प्रति नि-
मित्तत्वमेव भूतानामेवोपादानत्वम् , " अक्षमयं हि सोम्य मन,
आपोमय प्राण, स्तेजोमयी वा " गितिभुतेरिति केचिदाहुः .
तद्व्युक्तम् , अहङ्कारस्येवोपादानत्वे ऽपि भूतानामाप्यायकत्वेनापि
तथानिर्देशोपपत्तेरिति विष्णुपुराणव्याख्यानं आशङ्क्य निराकृ-
तं, तदपि 'न्द्रियेषु कामिचिदित्यारभ्यैतदुक्तक्रमेण प्रतिक्रियते तदा .
तच्छास्त्रविरुद्धमिति , " एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकास्स्मृता " .
इत्यादिभिरेषां सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वमभिदधद्भिः पुराणादिभिर्विरु-
द्धमित्यर्थः . पुराणाद्यपेक्षया उन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादिभुते प्रा-
यल्ये ऽपि इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेदित्युक्तत्वादुपवृंह-
णानुकूल्येन तस्यार्थो वर्णनीय इति भावः .

ननु तर्ह्युपवृंहणेष्वपि भौतिकत्वाभिधानादेतेषां भूतानि 'का-
रणानी' ति ज्ञायन्त इति चेन्न , भूतान्याप्यायकानीति निर्वाहात् .
प्राणादीनामिन्द्रियाणां शुचिव्यादिभूतकृतमाप्यायनं भुतिस्मृतिषु
प्रसिद्धम् . अक्षमयं हि सोम्य मन आपोमय प्राणस्तेजोमयी वाक् "

“ थोत्रं नभो घ्राणमुक्तं पृथिव्या ” इत्यारभ्य “ वाय्वात्मकं स्पन्देन-
मामनन्ति, नभः थोत्रं च तन्मय ” मित्यादिष्विदं धृतप्राकाशिकाका-
रैर्गमिहितम् . एवमिन्द्रियाणां भूतानि सदाप्यायकानीति मो-
क्षधर्मे भृगुनारदाजसंवादे “ आप्यायन्ते च ते नित्यं तदवस्थंस्तु
पञ्चमि ” इति सुव्यक्तमुक्तम् . तस्माद्भूतानांन्द्रियाणामाप्या-
यकानि न तु कारणानीति सिद्धम् ॥

एवममहदादिपदार्थानामुत्पात्तिक्रमो गमिहित . एतैरेश्वर-
स्याण्डसुष्यादिप्रकारमाह

एतेषाम्मेलनं विना कार्यकरत्वाभावात्, यथा
काश्चेन्मृदं शर्करां जलं च मेलयित्वैकं द्रव्यङ्-
कत्वा भित्तिङ्करोति, तथेश्वर एतत्सर्वं मेलयित्वा तै-
रेकमण्डं सृजति.

एतेषामित्यादिना. एतेषाम्मेलनं विना कार्यकरत्वाभावादिति,

“ नानाधीन्योः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।

नाशक्नुवन् प्रजा स्रष्टुमस्तमागम्य कृत्स्नश ” ॥

इत्युक्तप्रकारेण शान्तस्वयोरत्यमूलत्वादिभिर्भानाशक्तियुक्ता-
नां पृथग्भूतानां महदादिपदार्थानां परस्परसङ्गतिमप्राप्याण्डरूपका-
योत्पादनसामर्थ्याभावादित्यर्थः . मृदमित्यादिभित्तिं करोतीत्य-
न्तस्य पृथग्वीर्याणि पृथक्स्थितानि भूतिकतासलिलानि मियो मेल-
यित्वा तत्समुदायात्मकद्रव्यं कृत्वा तेन भित्तिरूपमण्डकार्यं
रचयतीत्यर्थः . ईश्वर एतत्सर्वमित्यादि, जगत्त्र्यंश्वर

समेत्यान्योऽन्यसंयोगं परस्परसमाश्रया ।

एकसंघातलक्षाच्च सम्प्राप्यैकमशेषत ॥

महदादिविशेषान्ता ण्डमुत्पादयन्ति ते ।

इत्युक्तप्रकारेणैतत्तत्त्वमन्योऽन्यसङ्गतङ्कृत्वा एतैरण्डसृष्टि-
करोतीत्यर्थः . एतदण्डस्यान्तर्महदादिकार्याणां सर्वेषां दर्शनात् मह-
दादिपदार्थान्सर्वानेकीकृत्य सृष्टिमकरोदिति सुव्यक्तम् . अत एव
“ भूतेभ्यो ण्डं महाबुद्धे वृद्धतुदकेराय ” इति भूतेभ्यो ण्डमुत्प-
न्नमुदकं निष्ठतीतीदमुपलक्षणम् .

अथ एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवावृजत् ।

तदण्डमभवद्धैम सहस्रांशुसमप्रभम् ॥

इत्यङ्गचा ऽण्डमुत्पन्नमिति भगवता मनुनोक्तम्, तदप्युपलक्ष-
णम् पूर्वं भूतान्तरसृष्ट्यादन्तर्गतपृथिवीमागाज्जलादण्डमुत्पन्नं तत्रैव
तिष्ठतीति भावः ।

एवमण्डसृष्टिकममुक्त्वा तेषां बाह्यभूतानामान्तराकाशादिरूपेण
परिणामानन्तरं तैल्लोकविभागं कर्तुं तत्र लोकेषु देवादिजीवविभाग
च कर्तुमेतद्व्याण्डस्यान्तर्ब्रह्मसमष्टिरूपस्य ग्राह्येण सृष्टिमाह

तत्र चतुर्मुखं सृजति, अण्डमण्डकारणानि
च स्वयमेव सृजति, अण्डान्तर्गतवस्तूनि चेतना-
न्तर्यामी सन् सृजति ।

तत्रेत्यादिना, चतुर्मुखस्य ब्रह्मात्मसमष्टित्वं नमितस्मिन्नण्डे
ऽपेक्षितानां कर्मवश्यचेतनानामेतच्छरीरादुत्पत्तिं एव चतुर्मुख-
सृष्टिं मनन्तरसृष्टौ सर्वां संहारिका कर्तुं किल तदेव दर्शयितुं
समष्टिसृष्टौ व्यष्टिसृष्टौ च सर्वेश्वरेण क्रियमाणं कममाह अण्डमि-
त्यादिना महावादिसमुदायकार्यमण्डम्, तत्कारणानि महावादिपक्षा-
धीश्च सत्यसङ्कल्पस्य स्वस्याव्यवहितसङ्कल्पेन सृजतीत्यर्थः ॥

सौप्रभिध्याय शरीरात्स्वात् सिखुधुर्विविधा प्रजा ।

अथ एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवावृजत् ।

तदण्डमभवद्धैम सहस्रांशुसमप्रभम् ।

इत्यादि

चतुर्मुखादिचेतनानां हृदये स्थित्वा " सर्वस्य चाह हृदि सन्नि-
विष्टो भूतः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्चेति सकल्पज्ञानादीनुत्पाद्याण्डा-
न्तर्वर्तिनः सकलपदार्थान् सृजतीत्यर्थः

यत्किञ्चित्पृथग्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज ।

तस्य सृज्यस्य सम्भूतौ तत्सर्वं वै हरस्तनु ॥

इतीश्वरः सकलकर्तृशरीरकः सकलकार्याणि सृजतित्युक्तम् ।
एतावता ईश्वर एतत्सर्वम्भेलयित्वा तैरेकमण्डं सृजतीति सर्वेश्व-
रो महदादिपदार्थैर्मिश्रितैरण्डसृष्टिं करोतीत्येतावदुक्तम् ।

अथाण्डबहुत्वं तस्य क्रमं तच्च सर्वेश्वरस्येष्टविनियोगार्हमित्यर्थं
तस्य परिणामप्रकारश्चाह

अण्डानि चानेकानि चतुर्दशलोकयुक्तान्युत्त-
रोत्तरं दशगुणैरावरणैः सप्तभिरावृतानीश्वरस्य क्री-
डाकन्दुकस्थानीयानि जलबुद्बुदवदेककाले सृ-
ष्टानि ।

अण्डानि चेत्यादि. अण्डानि चानेकानीति,

अण्डानान्तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।

इदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥

इत्यादि ।

चतुर्दशलोकयुक्तानीति, चतुर्दशलोकाध्याऽप्यण्ड^३कपालस्यो-
परि भरीतिलक्ष्यो जनोच्छ्राययन्तः

गतौ दकस्योपरि

सप्ततिस्तु सहस्राणि द्विजोच्छ्रायोऽपि कल्पते ।

दशसाहस्रमेकैक पातालम्मुनिसत्तम ॥

अतलं पितलं चैव नितलं च गमस्तिमत् ।

महोच्च सुतलं चाग्रय^३ पातालं चैव सत्तम ॥

इत्युक्तप्रकारेण प्रत्येकं दशसहस्रयोजनोच्छ्राययन्तो दैत्यदानव-
पन्नगसुपर्णादिनिवासदेशाः

(१) इत्यर्थः ॥ तस्य परिणामेति पुस्तकस्थः पाठः ।

(२) लोकाध्यापोऽण्डेति पु० पा० ।

(३) चाग्रया-इति पु० पा० ।

शुक्लकृष्णारुणाः शीताः शर्कराः शैलकाञ्चनाः ।
भूमयो यत्र मैत्रेय वरप्रासाद^१शोमिताः ॥

इत्युक्तप्रकारेण शुक्लकृष्णारुणशीतवालुकामयाः शैलकाञ्चनम-
यस्थलविशेषयुक्ता विलक्षणसौधालङ्कृताः स्वर्गादिभ्योऽपि निरति-
शयभोग्याः " अतलं वितलं गमस्तिम " दित्यभिधीयमानास्तलात-
लमहातलसुतलपातालाभिधाभोलोकाः सप्त, तदुपरि नवसहस्रयो-
जनविशालस्सप्तद्वीपपर्वतसागरविशिष्टः पादचारिभिर्मनुष्यादि-
भिर्व्यवस्थितः^२ पद्माकारो भूलोकः, भूलोकस्योपर्यादित्यस्याधस्ता-
ल्लक्ष्ययोजनोच्छ्रायो गन्धर्वादिभिरधिष्ठितो देशो भुवर्लोकः, आदि-
त्यस्योपरि ध्रुवस्याधस्ताच्चतुर्दशलक्षयोजनोच्छ्रायः साधिकारैर्मह-
नक्षत्रादिभिरधिष्ठितो देशस्स्वलोकः, ध्रुवस्योपरिकोटियोजनोच्छ्रा-
यो "विनिवृत्ताधिकारास्तु महर्लोकनिवासिन" इत्युक्तप्रकारेण निवृ-
त्ताधिकारैरधिकारापेक्षावद्भिरिन्द्रादिभिरधिष्ठितो देशो महर्लोकः,
तदुपरि कोटिद्वययोजनोच्छ्रायो ब्रह्मपुत्रैः सनकादिभिः परमयोगि-
भिरधिष्ठितो देशो जनलोकः, तदुपर्यष्टकोटियोजनोच्छ्रायो वैराजा-
यैः प्रजापतिभिरधिष्ठितो देशस्तपोलोकः, तपोलोकोपर्यष्टचत्वारि-
ंशत्कोटियोजनोच्छ्रायः

तेषामेषां केचन ब्रह्मलोका

रुद्रस्यान्ये सन्ति तत्रैव लोकाः ।

विष्णोरन्ये सन्ति लोका विशाला-

स्तास्ताल्लोकास्तानुपास्य ब्रजन्ति ॥

इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मविष्णुशिवानुपास्य प्राप्तैरधिष्ठितो देशस्स-
त्यलोकः पद्ममूर्त्त्याधःकटाहयोरन्तराऽष्टपट्टिकोटियोजनोच्छ्रायः प-
ञ्चाशत्कोटियोजनोच्छ्राय इत्यपि वदन्ति ।

तत्र "सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्चविंशति" रितिशु-
क्लवचनप्रकारेण सूर्यस्योपरि पञ्चविंशतिकोटियोजनान्यधस्तात्प-
ञ्चविंशतिकोटियोजनानि च भवन्ति एवम्भूतैश्चतुर्दशभिर्भुवनैर्यु-

(१) प्रसादेति पु० पा० ।

(२) व्यवसित इति पु. पा. [वस्तुतस्तु, आधिष्ठित इत्येव पाठो ऽप-
भ्रष्टो जातः ।

कानि उत्तरोत्तरं दशगुणैरावरणैस्सप्तभिरावृतानीति. पूर्वोक्तांश्चतु-
र्दशलोकांश्च

एतदण्डकटाहेन तिरश्चोर्द्धमधस्तथा ।

कपित्थस्य यथा धीजं सर्वतो वै समावृतम् ॥

इत्युक्तप्रकारेणान्तःकपित्थवीजादीनि कपित्थत्वग्यथा सर्वतः
आवृणोति, तथा “कोटियोजनमानस्तु कटाहः संन्यचस्थित इति
कोटियोजनप्रमाणचक्षया शैवोक्ताण्डकटाह आवृणोति, साण्डकटा-
हश्चेदमण्डं “दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डं च तदवृतमित्युक्तप्रकारेण
स्वस्माद्दशगुणविस्तारयुक्तेन जलतत्त्वेनावृतं भवति.

पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णां सेयमुखी महामुने ।

सहैवाण्डकटाहेन सङ्गीपाग्निधमहीधरा ॥

इति साण्डकटाहमण्डं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णमित्याहुः ।

भूमण्डलन्तु शतकोटिविस्तारं साण्डकटाहमितिधराहपुराणो-
क्तत्वात्. एवं स्कन्दपुराणे शिपरहस्ये विस्तरणोक्तत्वाच्च मेरुं
परितः^१ पञ्चाशत्कोटिविस्तारं स्वीकृत्य भूमिं शतकोटिविस्तारामाहुः-
अत्र यां काञ्चन मर्यादामालम्ब्य ततो दशगुणेन जलतत्त्वेनावृत-
मिति केचिदाहुः ।

एवं दशोत्तरं तेजस्तत्त्वं जलतत्त्वमावृणोति, तथाविधं वायु-
तत्त्वमावृणोति, वायुमाकाशमावृणोति, आकाशमहद्भार आवृणोति,
अहद्भारमहस्तत्त्वमावृणोति, तच्च महस्तत्त्वमप्यक्तमावृणोति. ननु त-
दन्तरमसंख्यातप्रमाणमिति अपरिमितप्रमाणस्याप्यक्तस्यावरणत्व-
प्रयुक्तं दशोत्तरत्वमनुपपन्नमिति चेन्न, सहस्रे दशयद् अपरिमितसं-
ख्यायां तस्यापि सत्येनोपपत्तेः.

घारिघनानिलाकाशैस्ततो भूतादिना वहिः ।

कृतं दशगुणैरण्डमभूतादिर्महता तथा ॥

अव्यक्तेनावृतो ग्रहन् तैः सर्वैस्सहितो महात् ।

एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् ॥

इत्युक्तप्रकारेण दशोत्तरैः सप्तावरणैरावृतानीत्यर्थः.

ईश्वरस्य क्रीडाकन्तुकस्थानीयानीति, क्रीडापरस्य घालस्य क्रीडनकानीय लीलारसमनुबुभूषो^१ ईश्वरस्य लीलोपकरणानीत्यर्थः “हरे विहरसि क्रीडां कन्तुकै^२ रिव जन्तुमि” रिति “भोदते भग-
घान् भूतेर्घाल क्रीडनकैरिवे” ति चोक्तप्रकारेणेश्वरविभूति सर्वा लीलोपकरण खलु ।

जलबुद्बुदयदेककाले सृष्टानीति, ईश्वरेणाण्डसृष्टिसमये क्रमेणै-
कैकपरिणाम विना “न क्रमेण विवृद्धं तज्जलबुद्बुदवत्सम”मित्युक्त-
प्रकारेण जलबुद्बुदयदेकस्मिन्नेव काले उत्पद्यानीत्यर्थः अनेकानि
जलबुद्बुदानि यथैककाले उत्पद्यन्ते, तथैककालेन सृज्यन्त इत्युक्त-
प्रकारेण सकलान्यण्डान्येककाल उत्पद्यन्त इति भावः एवमण्डाना-
मान्मयस्मिन्पक्षस्तुष्टपक्षश्चोक्तम् ॥

अथ पञ्चानाम्भूतानाम्प्रत्येक विनियोग दर्शयति

भूतेष्वाकाशो ऽवकाशहेतुः, वायुर्वहनादिहेतुः,
तेजः पचनादिहेतुः, जलं सेचनपिण्डीकरणादिहे-
तुः, पृथिवी धारणादिहेतुरिति वदन्ति ।

भूतेष्वित्यादिना. सकलपदार्थानां स्थितिगमनाद्यर्थमवकाशप्रदाने
ऽकाशस्य^३ विनियोगः

अस्य देहस्य वियतो लाघवः सौख्यमेव च ।

शब्द भोगश्च लघुं ग्रहणं सुखित्वं विविक्तता ॥

इत्यनेकविनियोगसत्त्वेऽपि अस्यैकस्याभिधानमेतत्प्राधान्यद्योत-
नार्थम् .

इवमन्येषामुपलक्षणम् ।

वायुरिति, वहनादीत्यत्रादिपदेन

व्यूहनचेष्टादयो गृह्यन्ते इदञ्च

वायो रूपेन्द्रियं चैव कार्यंश्च स्पर्शमेव च ।

व्यूहनं वहनं देहं स्वीकरोति सत्तुत्तमे^३ त्युक्तम्

(१) लीलारमानुबुभूषोरिति पु० पा० ।

(२) कन्तुकैरिति पाठोऽत्र प्रतीके पुस्तकेऽस्मिन् पूर्वभागे ।

(३) प्रदानामावाप्तस्यति पु० पा० ।

तेज इति, पचनं पाकः .

आदिशब्देनौष्ण्यप्रकाशादय उच्यन्ते. इदञ्च
अग्नौष्ण्यं प्रकाशत्वं रूपेन्द्रियममर्षणम् ।
सन्तापयौर्ग्यतैक्षण्यानि वर्णं पचनशक्तिताम् ॥
आदत्ते सहसा देहः साहसञ्च द्विजर्षभ ।

इति कथितम् ।

जलमिति, सेचनपिण्डीकरणादीत्यादिना शैत्यमार्हवाद्य उच्य-
न्ते इदञ्च

अदृश्यः शैत्यं समादत्ते स्निग्धत्वं रसनेन्द्रियम् ।
प्रसादं मार्हयं पिण्डीकरणं क्लेदनं च वै ॥

पृथिवीति, धारणादीत्यादिपदेन मूर्त्तिमस्त्वगुहत्वाद्य उच्यन्ते
भूमेर्गन्धगुण घ्राणं गरिमाणन्तु धारणम् ।
मूर्त्तिमस्त्व सहिष्णुत्वं स्वीकरोति यथातथम् ॥

इतीदमपि व्याहृतम्.

यदन्तीति, 'तस्यापिद' इत्याऽऽदिः ॥

अथैकादशेन्द्रियाणामपि वृत्तिभवेमाह

श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणाम्पञ्चानां शब्दादिविष-
यपञ्चकग्रहणं कृत्यम्, वागादिकर्मेन्द्रियाणाम्प-
ञ्चानां विसर्गशिल्पगत्युक्तयः कृत्यम्, मन एत-
यां सर्वेषां समानम् ।

श्रोत्रादीत्यादिना. श्रोत्रस्य शब्दग्रहणं, त्वगिन्द्रियस्य स्पर्शग्र-
हणं, चक्षुषां रूपग्रहणं, घ्राणस्य गन्धग्रहणञ्च कृत्यमित्यर्थः .

त्वक्चक्षुर्ग्रासिका जिह्वा श्रोत्रमथ तु पञ्चमम् ।

शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्ध्युक्तानि वै द्विज ॥ इति

अथ श्लोके इन्द्रियाणां व्युत्क्रमेणोपादानात्तसदिन्द्रियविषयो
न्यायेनैव निश्चेयः, ज्ञानेन्द्रियाणां शब्दादिग्रहणं कृत्यमित्येतावदे-

घोच्यते. पागादीति, विसर्गेति व्युत्क्रमेणामिधानं चाक्यस्वारस्या-
य. अनेन चात्र उक्तिः, पाणेः, शिल्प, म्पादस्य गति, रूपस्थपाद्यो-
जलमलाविसर्गश्च कृत्यमित्युक्तम् .

पायूपस्थौ करौ पादौ चाक् च मैत्रेय पञ्चमी ।

विसर्गशिल्पगत्युक्ति कर्म तेपाञ्च कथ्यते ॥

इत्यादि. मन इत्यादि, ज्ञानेन्द्रियाणां स्वस्वविषयग्रहणसमये क-
र्मेन्द्रियाणां स्वस्वकर्मकरणसमये, मनःसहकारस्यापेक्षितत्वाद्भु-
यात्मकमन एतेषां सर्वेषां साधारणमित्यर्थः ।

ज्ञानेन्द्रियाणां विषयतयाऽभिहिताः शब्दादयः पञ्चानामा-
काशादिभूतानाम्प्रतिनियतगुणा इत्याह

आकाशादिभूतानां शब्दादयो गुणाः.

आकाशादीत्यादिना. आकाशगुणः शब्दः, वायुगुणः स्पर्श,
अग्निगुणो रूपः, जलगुणो रसः, भूमिगुणो गन्ध इत्यर्थः ।

एवं प्रतिनियतगुणानां भूतानां गुणविनिमये हेतुमाह

गुणविनिमयः पञ्चीकरणेन.

गुणविनिमय इत्यादिना. गुणविनिमयः एकस्मिन्भूते भूतान्तरगु-
णानां प्रतीतिर्यथा जायते, तथा भूतेषु गुणानां समावेशः. धृतप्रका-
शिकाकारैः शुक्लपक्षीये "तेजोवारिमृशौ यथा विनिमय इत्यस्य" विनि-
मयः परस्परसम्मिश्रिकरणमित्युक्तम्. अत्रापि परस्परसम्मिश्रिकरण-
मेव विनिमयशब्दार्थः. तत्र भूतानामन्योऽन्यसम्मिश्रिकरणमुक्तम्.
अत्र गुणानामन्योऽन्यं सम्मिश्रिकरणं नाम न भूतस्य भूता-
न्तरेण मिश्रिकरणवत् गुणस्य गुणान्तरेण मिश्रिकरणम्, किन्त्वेक-
गुणस्यान्यत्र गमनेन सर्व्वगुणानां सर्व्वत्र समावेशः. अथवा, विनि-
मयो नामैकस्य दातेनान्यस्यादानम्. स्वगुणं भूतान्तरस्य दत्त्वा त-
द्गुणस्य स्वेन भजनमिति. अनेन स्वगुणस्यान्यत्रावस्थानमन्यगुण-
स्य स्वस्मिन्नवस्थानं चोक्तम्. गुणविनिमयः पञ्चीकरणेनेत्यस्या-

यमाशयः शुणत्वेनाश्रयादन्यत्र वृत्तेरभावाद् द्रव्यस्य सम्मिथीकरणमेव शुणमिथीकरणहेतुरिति. पञ्चीकरणं नाम

एवं जातेषु भूतानि प्रत्येकन्तु द्विधा ततः ।

चतुर्धा भिन्नमेकैकमर्द्धमर्द्धन्तया स्थितम् ॥

व्योप्तोर्द्धमागाधत्वाद्ये धायुतेजःपयोभुवाम् ।

अर्द्धानि यानि धायोस्तु व्योमतेजःपयोभुवाम् ॥

इत्यादिपुराणयचनोक्तप्रकारेणाकाशादिभूतानि पञ्च^१ प्रत्येकं द्विधा कृत्वा सत्रैकं चतुर्धा कृत्वा तान् भागान् भूतान्तरेषु चतुर्थविभक्तार्द्धेषु मेलयित्वा सर्वभूतषु सर्वपां मेलनकरणम्. एवम्पञ्चीकृतानामप्यविभक्तार्द्धप्राधान्यास्तकाशादिव्यपदेशविरोधः.

आकाशे नैत्यप्रतीतिरपि तेनैव.

आकाश इत्यादि. अतिसूक्ष्मतया चक्षुरऽविषयस्याकाशस्य चक्षुर्विषयत्वञ्च " यत्कृष्णन्तरपृथिवीति पृथिवीरूपत्वेनाभिहितकृष्णत्वप्रयुक्तं पञ्चीकरणेनेत्यर्थः. अनेन त्रिवृत्करणमिधानामन्तरं श्रुतिरेव " यदग्नं रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्चद्रुहं तदपां परकृष्णं तदग्नस्येत्यग्नौ निरूपत्वं यथाऽदयंयत्, तथायमपि पञ्चीकरणमिधानामन्तरं तत्तेभ्यः सर्वेभ्यो ऽतिसूक्ष्म आकाशे भूते ऽदर्शयत्. एवं श्रीमाध्वे

यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपमपि ।

रूपं शुक्लं पृथिव्याश्चेत्यग्नेरेव त्रिरूपता ॥

धृत्यैव दर्शिता, तस्मात्सर्वे सर्वत्र सद्गताः ।

इति भाष्यकारैककम्.

ननु च्छान्दोग्ये पञ्चीकरणमनुक्त्वा त्रिवृत्करणं किमित्युक्तमिति चेन्न, तत्र तेजोवयानां त्रयाणामुत्पत्तिक्रम एवोक्तः, धृत्यन्तरोक्ता आकाशवायव्योः^२ अव्यक्तमहदहङ्कारादीनां चोत्पत्तिर्लोका, तत्र तेजोव-
यमकथनं यथा तत्त्वान्तराणामुपलक्षणम्, तथा त्रिवृत्करणकथनं पञ्चीकरणस्योपलक्षणम् एवम्पञ्चीकरणेन सर्वेषां भूतानां परस्परं

(१) पञ्च चेति पु. पा. ।

(२) आकाशवायोऽिति पु० पा० ।

मिथितत्वाच्छब्दादिगुणपञ्चकमपि सर्वेषु भूतेषु विद्यत इति गुणविनिमयहेतुरुक्तः ।

अथाकाशादिषु पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरतत्त्वानां गुणाधिक्यस्य मूलमाह

पूर्वपूर्वतन्मात्रसहितैरेवोत्तरोत्तरतन्मात्रैः स्वस्वगु-
णोत्पादनाद् गुणाधिक्यं जायत इत्यपि वदन्ति ।

• पूर्वपूर्वेत्यादिना

• शब्दतन्मात्रेणावृते स्पर्शतन्मात्रं स्व[वि]शेषं वायुमुत्पादयत्यस्तौ घायोः शब्दस्पर्शौ गुणौ. एवं शब्दतन्मात्रेणावृतेन स्पर्शतन्मात्रेणा-
वृतेन रूपतन्मात्रेणोभाभ्यां युक्तेन स्वविशेषस्य तेजस उत्पाद-
नात् तस्य शब्दस्पर्शरूपाणि गुणाः. एवम्पूर्वतन्मात्रद्वयविशिष्टरू-
पतन्मात्रावृतेन तैस्त्रिभिर्व्युक्तेन रसतन्मात्रेण स्वविशेषस्य ज-
लस्योत्पादनात् तस्य शब्दस्पर्शरूपरसाश्चत्वारो गुणाः. पूर्वपूर्व-
तन्मात्रत्रयविशिष्टेन रसतन्मात्रेणावृतेन गन्धतन्मात्रेण स्वविशेष-
स्य पृथिव्या उत्पादनात् तस्याः शब्दादिपञ्चगुणा भवन्तीत्यर्थः .

अनेनैकैकगुणाभ्याणामाकाशादिभूतानां यथा गुणविनिमयः
पञ्चीकरणप्रयुक्त, स्तथोत्तरोत्तरभूतेषु गुणाधिक्यं स्वस्वतन्मात्रस्य
विद्यमानावरणप्रयुक्तमित्युक्त 'मित्यपि वदन्तीत्यापिना' समुच्चिनोति.
वदन्तीत्यस्य तस्यविद इत्यादिः .

आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ।

रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणाबुभौ ॥

शब्दः स्पर्शञ्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ।

तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विशेषाच्चेन्द्रियग्रहाः ॥

इत्यादि. उद्देशक्रमेण शुद्धसत्त्वमिधसत्त्वयोः स्वरूपादिकं वि-
यदमुक्तवान् ॥ * ॥

अथ सत्त्वशून्यङ्गमित्याकाङ्क्षायामाह

१ स्वविशेषोत्पादनादिति पु. पा. ।

सत्त्वशून्यङ्कालः. अयञ्च प्रकृतिप्राकृतानाम्परिणामहेतुः कलाकाष्ठादिरूपेण परिणतो नित्य ईश्वरस्य क्रीडापरिकरः शरीरञ्च ।

सत्त्वशून्यमित्यादि. सत्त्वगुणो रजस्तमसोरुपलक्षणम्. तथा च सत्त्वशून्यमिति, सत्त्वादिगुणत्रयशून्यमित्यर्थः. अनेन केवलसत्त्वाद्गुणत्रयाध्यादचिद्द्वयादिदं व्यावृत्तस्वरूपमित्युक्तम्. अस्य प्रकाराः के इत्याकाङ्क्षायामाह अयञ्चेति. प्रकृतिप्राकृतानां परिणामहेतुरिति, प्रकृतिरव्यक्तम्, प्राकृतानि व्यक्तानि. कालस्यैतत्प्रकृतिप्राकृतानां परिणामहेतुत्वमेतान्, स्वसङ्कल्पादिना परिणमयता सर्वेश्वरेण कालस्यावस्थाविशेषानपेक्ष्य तत्तत्काल आगतैतद्विषयद्वयात्, एतेषाम्परिणामे कालस्यावस्थापेक्षितत्वात् ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।

क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥

काले संसति योग्यतां चिदचितोरन्योन्यमालिङ्गतो

भूताहङ्कृतिबुद्धिपञ्चकरणीस्वान्तप्रवृत्तीन्द्रियैः ।

अण्डानापरणैः सहस्रमकरैदित्युक्तप्रकारेण जगत्सृष्टिकरणसमये तत्कालागमनं प्रतीक्ष्य सृजति कलु. इदं स्थित्यादेरपि तुल्यम्. एषङ्कालप्राधान्येन सर्वेश्वरेण सृष्ट्यादिसकलव्यापारकरणादत्र चिभूतौ सर्वे पदार्थाः कालकृतपरिणामा भवन्ति. एतेषाम्परिणामानां कालस्य हेतुत्वमेतदन्वयव्यतिरेकाभ्यां लौकिकपदार्थेषु द्रष्टव्यम्. तस्मात्कालस्य प्रकृतिप्राकृतपरिणामहेतुत्वमागमप्रत्यक्षाभ्यां सिद्धम् ।

अथपूर्वोक्तोपयोगितत्परिणामविशेष उच्यते. कलाकाष्ठादिरूपेण परिणत इति,

(१) व्यावृत्त स्वरूपमिति पु. पा. ।

(२) परिणामयतेति पु. पा. ।

काष्ठा पञ्चदशाख्याता निमेषा मुनिसत्तम, ।
 काष्ठात्रिंशत् कला, त्रिंशत्कला मौहूर्तिकाऽवधि, १ ॥
 तावत्सरयैरहोरात्र मुहूर्तैर्मामुप स्मृतम्, ।
 अहोरात्राणि तावन्ति मास पञ्चद्वयात्मक, ॥
 तैः षड्भिरयन, वर्षे द्वे ऽयने दक्षिणोत्तरे, ।
 अयन दक्षिण रात्रिर्देवानामुत्तर दिवा, ।
 दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु वृत्तत्रेतादिसंज्ञितम् ।
 चतुर्युग, द्वादशभिस्तद्विभाग नियोध मे ॥
 चत्वारि त्रीणि द्वे चैक कृतादिषु यथाक्रमम्, ।
 दिव्याब्दाना सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविद, ॥
 तत्प्रमाणे शतैस्सध्या पूर्वा तत्र विधीयते, ।
 सध्याशकस्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि स, ॥
 सन्ध्यासन्ध्यापरान्तर्य कालो मुनिसत्तम ॥
 युगाद्यस्स च विज्ञेय कृतप्रतादिसंज्ञित ॥

इत्यारभ्य

एवमुक्त्वा प्रह्वणो वर्षमेवं वर्षेयतन्तु तत् ।
 शत हि तस्य वर्षाणा परमायुर्महात्मन ॥

इत्यन्तेन कालस्य परिणामविशेषा भगवता श्रीपराशरेण कथिता
 अमुमर्थं मध्यमीधीमद्वैत्यं पञ्चदश निमेषा काष्ठा, त्रिंशत्का-
 ष्ठा कला, त्रिंशत्कला मुहूर्तैः, मुहूर्तानि त्रिंशद्विंशत्, त्रिंशद्विंशत् प-
 ण्चद्वयरूपो मास, द्वौ मासा वृत्त, त्रयो हि ऋतवो ऽयनम्, द्वे अयने
 सवत्सर एवं मानुषसंवत्सरा पञ्चशधिकत्रिंशत्सख्याका एको दे-
 वसवत्सर, द्वादश सहस्राणि द्दसवत्सराश्चतुर्युगम्, तत्र कृतयुग
 चत्वारि सहस्राणि, त्रतायुग त्रीणि सहस्राणि, द्वापरयुग द्वे सहस्र,
 कलियुगमेक सहस्रम् कृतयुगस्य पूर्वसन्ध्या चत्वारि शतानि, अ-
 परसन्ध्या चत्वारि शतानि त्रतायुगस्य पूर्वसन्ध्या त्रीणि शतानि,
 अपरसन्ध्या त्रीणि शतानि द्वापरस्य पूर्वसन्ध्या द्वे शते, अपरस-
 न्ध्या द्वे शत कलियुगस्य पूर्वसन्ध्या शतम्, अपरसन्ध्या शतम् एव
 किञ्चिदधिकान्येकसप्ततिचतुर्युगानि मन्वन्तरम् एव चतुदशमन्व-

न्तराणि चतुर्गुणसहस्रं ब्रह्मणो दिनम्^१ रात्रिरप्येतत्समानैव . एवम-
होराप्रमाससंवत्सरक्रमेण शतान्तपरिगणितसंवत्सरा ब्रह्मणश्चायुः
स्तस्यायुषः परमित्यपि नामे^२ ति सुव्यक्तमवोचत् . एवञ्चालस्य क-
लाकाष्टादियरिणामप्रकार उक्तः ।

नित्य इति, अत्र नित्यत्वम् “ अनादिर्भगवान् कालो नान्तो ऽस्य
द्विज विद्यत ” इत्युक्तप्रकारेणाद्यन्तरहितत्वम् . ईश्वरस्य क्रीडाप-
रिकर इति, निखिलजगद्भुदयविभवलयलीलस्य सर्वेश्वरस्य स ली^३
लोपकरणमित्यर्थः , प्रकृतिपुरुषकालास्त्रयो ऽपि लीलोपकरणा-
नि, ^४ तत्र प्रकृतिपुरुषौ सृष्ट्यादीनां कर्मीभूय लीलोपकरणे भवतः,
अयं सहकारित्वेन लीलोपकरणं भवति, ईश्वरेण सृष्ट्यादिनिर्व्या-
हसमये सत्यसङ्कल्पेन स्येन कृतस्य कालनियमस्यानुसारेण तत्तत्का-
लागमनं प्रतीक्ष्य निर्यहणात् . अयञ्च निमेषकाष्टादिक्रमेण परिणा-
मात् सृष्टिविषयो ऽपि भवति, तथाचैवं प्रकारेणेश्वरस्य क्रीडाप-
रिकरो भवति. क्रीडापरिकरत्वाभिधानात् कालकृतपरिणामवस्त-
वानिहितायां लीलाविभूतावस्य विनियोगः . “ न कालस्तत्र वै
प्रभुरित्युक्तायां भोगाविभूतावेतदपेक्षा नास्तीत्युक्तम् .

अथैवम्भूतस्य कालतत्त्वस्येश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषणत्वमाह य-
दीदमिति .

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ।

इयंकाव्यक्ते तथैवाग्नौ रूपे कालस्तथा परः ॥

प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु^५ प्राधिभागशः ।

रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भाषहेतवः ॥

विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र ।

तस्यैव तं ऽप्येनं मियोवियुक्ते रूपान्तरं नदृ द्विजकालसंज्ञम् ॥

इत्यादि प्रमाणभूकेन विशेषतनेन कस्यचिद्द्वयस्य विद्यमानः पृ-
थक्सिद्ध्यनर्हाधारधेयभावो नियन्तुनियाम्यभावः शेषेऽपिभावश्च

(१) दिवेति पु. पा. ।

(२) तल्लीलेति पु. पा. ।

(३) उपकरणा इति पुलिङ्गपाठः पुस्तकं ऽस्ति ।

(४) कालस्तु—इति पु. पा. ।

प्रत्येकं शरीरलक्षणम्भवति तथाच कालसंज्ञकाचिद्द्रव्यस्येश्वरेण सम्बन्धप्रयस्यापि सत्त्वादऽयं तस्य शरीरमिति भावः . एवमप्रकृत्यादिसहकारिणः कालस्येश्वरशरीरत्वाभिधानात् सहकारिकारणेश्वर एवेत्युक्तेर्न विरोधः . एवं सत्त्वशून्यमयमिति तत्कार्यं तदुपयोगिपरिणामं तदनादिनिधनत्वं ईश्वरीयकार्यविशेषपरिकरत्वं तस्य संज्ञशरीरत्वञ्चोक्तम् ।

त्रिविधाचित्रिरूपणसमये तद्भोगोपकरणस्वरूपगौरवेण शुद्धसत्त्वप्रथममवोचत् . अथ तस्य लीलायाः प्रधानोपकरण प्रधानशब्दादय मिश्रसत्त्वमवदत् . अनन्तर प्रधानपरिणामसहकारितया लीलोपकरण सत्त्वशून्यमवदत् .

एवमचित्प्रयनिरूपणावसरे प्रकृतिप्राकृतानां परिणामहेतुरितिकालस्यैव पूर्ण्याचिद्द्रव्यस्य विनियोगो नोक्तस्तमिदानीमाह

अन्यौ द्वावचित्पदार्थावीश्वरस्यात्मनश्च भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानानि भवन्ति.

अन्यौ द्वावित्यादिना. ईश्वरस्यात्मनश्चेति, चेतनाः अक्षरचेतनस्य भोक्तारः, चेतना ईश्वर आत्मानश्च, तस्मादुभयोर्भोग्यादीनीति भावः. आत्मन इत्येकयत्नं आत्मभिप्रायेण त्रिविधचेतनानपि धत्ति एवमुभयोरचित्तोदमयोर्भोग्यत्वे अपि केवलमगवदिच्छया तद्भोगार्थं परिणतस्यात् अनवरतापरोक्षितस्वपरस्वरूपेषु मुक्तेषु तन्मिधुनभोगैकान्तार्थयिता अहममेति स्थितानामभावात् शुद्धसत्त्वस्य विनियोगे ईश्वरप्रधान चेतनकर्मानुगुणमगवत्सङ्कल्पेन परिणतत्वाच्चेतनानां सर्वेषां देवादिशरीरेष्वहंबुद्ध्या स्थतन्त्रेभांफतृतया स्थितत्वात् . ईश्वरस्यैतद्विभूतो लीलारसस्यैव प्रचुरतया भोगरसस्याल्पत्वात् मिश्रसत्त्वस्य विनियोगो यद्चेतनप्रधानः, तत्र विभूतौ भोग्यानि अप्राकृतगन्धादीनि भोगोपकरणानि दिव्यमाल्यादीनि चक्षुश्चामरादीनि करणानि च भोगस्थानानि अप्राकृतरत्नमयमण्डपप्रासादा इत्यादीनि पञ्चोपनिषन्मया^१ दिव्यविग्रहाश्च .

एवं नित्यविभूतिप्रक्रियया अत्र चकव्यत्येऽपि सङ्कोचेन लीलावि-
भूतिप्रक्रियामाश्रमाह

**भोग्या विषयाः, भोगोपकरणानि चक्षुरादि-
करणानि, भोगस्थानानि चतुर्दशभुवनानि समस्त-
देहाश्च ।**

भोग्या इत्यादिना . नन्विदमेवोभयविभूतेरपि भोग्यादी-
नामुपपादनं भवत्यिति चेन्न, भोगोपकरणेषु प्रधानानामनुक्तैः
भोगस्थानेषु वैषम्याच्च . अत्र चेतनानां भोगः सुखदुःखरूपम-
नुभयज्ञानम् तादृशज्ञानविषयत्याच्छब्दादयां विषया भोग्याः, तादृश-
ज्ञानानां करणत्यादिन्द्रियाणि भोगोपकरणानि यत्राधिकरणे तिष्ठत-
श्चेतनस्य तादृशज्ञानमुत्पद्यते तद्भोगस्थानशब्दस्यार्थः . तस्माद्भोग-
स्थानानीति लोका देहाश्चोच्यन्ते . लोकविभागाः प्रागुक्ताः ।

समस्तदेहा इति, सुरनरतिर्य्यक्स्वावरात्मकशरीराणीत्यर्थः .
ईश्वरस्यैतद्विभूतौ भोग्यभोगोपकरणादीनि स्वावतारकन्दे क्षीराब्धि-
यनेऽवतारविशेषेष्ववतारेषु च विद्यमानैर्विनिर्गोणविशेषैर्दृष्ट-
व्यानि .

अथ त्रिविधाचित्तां परिमाणान्याह

**अत्र पूर्वाचितोऽधःसीमास्ति, ऊर्ध्वं परितश्च
तन्नास्ति . मध्यमाचितः परितोऽधश्च सीमा ना-
स्ति, उपर्यस्ति . कालः सर्वत्राविशेपेण तिष्ठति .**

अत्र पूर्वाऽचित इत्यादिना . पूर्वाचितोऽधःसीमास्तीति, मि-
थसत्त्वावधित्यादिति भावः , मध्यमाचित उपर्यस्तीति, शुद्धसत्त्वाव-
धित्यादिति भावः . कालस्य तादृशस्य कस्यचिदयच्छब्दस्याभावा-
त्सर्वत्राविशेपेण तिष्ठतीत्युक्तम् . एवं सार्धत्रिकः काल उभयविभू-
तावपि नित्य इति स्वस्यागमितिः .

अस्य विभूतिभागमवलम्ब्य भेदं वदतां मतमाह

कालश्च परमपदे नित्यो ऽत्रानित्य इति वदन्ति ।

कालश्चेत्यादिना एवमभिधानं परमपदे ऽस्योत्पत्त्यादिप्रतिपाद-
कशास्त्राभावात् . पतद्विभूतयस्यात्पत्त्यादिकथनात् व्यूहकृत्यप्रति-
पादनावसरे कालसृष्टिरनिरुद्धकृत्यत्वेनाभिहिता प्रकृते . सृष्टिर्य-
थामहदादिरूपेण परिणामः , तथा कालसृष्टिरपि निमेषादिरूपेण प-
रिणामः सततपरिणामिन्याः प्रकृतेर्महदादिरूपस्थूलपरिणामवत्स-
ततपरिणामिनो ऽस्यापि निमेषादिरूपः परिणामस्तादृशमहदादिव-
न्निमेषादिरूपस्याऽस्यापि उत्पत्तिविनाशवत्यादन्न कालो ऽनित्य इत्यु-
च्यते . परमपदे ईदृशपरिणामविशेषप्रयुक्तोत्पत्त्यादिव्यवहारभावा-
न्नित्य इत्युच्यते

एवं कालस्य परिणाममऽनङ्गीकृत्यैकरूपत्वमङ्गीकृत्यैवंभूतं काल-
तत्त्वं स्वस्य निमेषकाष्ठामुहूर्त्ताहोरात्रादिद्विपरार्द्धान्तविशेषव्यवहा-
रस्य हेतुभूतैर्निमेषाऽऽदित्यगति^१ प्रभृत्यऽवच्छेदकैस्सम्यग्द्रव्यमवति .
तस्मात्क्षणलघादिभेदव्यवहारो भवतीति कैश्चित्पक्षः . अपमेव
पक्षस्तत्त्वत्रयविवरणे कृष्णपादैः प्राधम्येनाभिहितः , तत्र पक्षे विभू-
तिद्वयेपि कालस्वरूपस्यैकरूपत्वात्परमपदे नित्यो ऽत्रानित्य इति न
वक्तुमुचितम् तस्मादिदं परिणामपक्षमवलम्ब्य कैश्चिदुच्यते इति
स्वाकार्थ्यम् . अस्मद्दर्शने एवं कैश्चिदभिधानात्तद्वर्जितम्

कालो नास्तीति यौद्धादिभिरभिधानात्तत्पक्षमुत्तिपति

केचित्कालो नास्तीत्याहुः , प्रत्यक्षेणागमेन च

सिद्धत्वात्तथा वक्तुं न शक्यते ।

[केचित्] काल इत्यादिना तन्निराकरोति प्रत्यक्षेणेत्यादिना .
प्रत्यक्षं स्थावरजद्रमात्मकसमस्तपदार्थानां कालकृतपरिणामत्वेन
दर्शनम् , आगमः श्रुत्यादयः .

(१) पुस्तके तु—निमेषादित्यगतीत्यत्र ' निमेषा '—इति पुनस्तु-
टिमुद्रया पूरयित्वा ' निमेषानिमेषादित्यगती ' ति पाठ उपकल्पितः, सत्रार्थः
मुधेतिभिर्विभावनीयः ।

कला मुहूर्त्ताः काष्ठाद्याहोरात्राश्च सर्वशः ।

मधुश्च माधवश्च वासन्तिक ऋतु शुक्रश्च शुबिश्च मीमा ऋतु इति कालपरिणामविशेषाः कलाकाष्ठासुहूर्त्ताहोरात्रा ऋतुविशेषाश्च श्रुत्योक्ताः. “कालस्वरूपः विष्णोश्च यन्मयोक्तं तवानधे” त्यादिना श्रीविष्णुपुराणे ऽयं विस्तरेणाभिहितः. एवं पुराणान्तरेषु इतिहासादिषु च द्रष्टव्यम्. यतदर्थमेव निर्मितमध्ययनादिकालनियमप्रतिपादक ज्योतिषशास्त्रं वेदस्य दृष्टित्वेनाभिधीयते. तस्मिञ्छाख्ये ऽस्मिन्काले इदम्भवतीत्युक्तं चे, सत्प्रत्यक्षेण दृश्यते तस्मात्प्रत्यक्षेणागमेन च सिद्धत्वात्कालाभाघो न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

धैरेयिकादिभिः पृथिव्यादिवदिशः पृथग्द्रव्यत्वाभिधानात् बहवो द्रव्यमिति पृथग् द्रव्यमस्तीति वदन्तीत्याह

बहवो दिगिति विलक्षणमेकं द्रव्यमस्तीति वदन्ति, अनेकहेतुभिराकाशादावन्तर्भावसंभवात्तदपि न युक्तम् ।

यहव इत्यादिना. द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालादि-
शास्त्रमनर्थासि नर्धेवेति ते वदन्ति.

• भूरापो ज्योतिरनिहो नमः कालस्तथा दिशः ।

नारमा मन इति प्राहुर्द्रव्याणि नव तदिदः ॥

इत्याह धैराजः

स निराकरोति अनेकहेतुभिरित्यादिना चतुर्षु पुरुषेषु चतुर्दिक्षु स्थितेषु तेषाम्मध्यप्रदेश एकस्य पूर्व एकस्य पश्चिम एकस्योत्तर एकस्य दक्षिण इति भवति, तन्मूलं द्रव्यं विना प्रतियोग्यचतुर्गुण का-
स्पनिकं चतुर्णां मध्ये विद्यमानाः पृथिव्यादयो द्रव्यत्वादेवं विप्रति-
पत्तिविषया न भवन्ति अथादित्यस्योदयप्रदेशः पूर्वदिक्, अस्तमन
प्रदेशः पश्चिमेति स्वीकियते. स च महामेकः परितो मित्रो भवति.

(१) महामेरोः पति इति पु. पा. ।

यत्, एव हि चतुर्षु पार्श्वेषु तिष्ठतां महामेरुत्तर एव भवति,

नैवास्तमनमकंस्य नोदयः सर्वदा सतः ।

उदयास्तमनाख्यं हि दयनादर्शने रवेः ॥

सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुत्तरतः स्थितः ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रभिहितम्. एवम्भूतानेकहेतुभिराकाशादि-
ष्वन्तर्भावस्य यत्कु शक्यत्वात् पृथग्व्यवस्थामावात् दिक् पृथग्द-
व्यमिति न युक्तमित्यर्थः. आकाशादीत्यादिपदेन भूमिरुच्यते. तत्र
दिशो ऽन्तर्भूतत्वात्सूर्यस्योदयाद्यनुगुणमन्तेषु दिग्विभागः कल्पनीयः,
पृथग्वस्तु नोस्तीति भावः. तदपि न युक्तमित्यपिकारः. पूर्य निराकृ-
तपक्षसमुच्चायकः.

पृथिव्यादिचतुष्टयवदाकाशस्य भावरूपत्वमनङ्गीकृत्या 'वरणाभा-
व आकाश' इति पदतां बौद्धानां [मत] निराकरोति

केचिदावरणाभाव आकाश इति वदन्ति, भा-
वत्वेन भानात्तदपि न युक्तम् ।

केचिदित्यादिना भामियते ऽनेनेति कारणव्युत्पत्त्या स्थूलपदार्था
आवरणा इत्युच्यन्ते, तेषाम्पृथिव्यादीनामभाव आकाशशब्दवाच्यः.
न तु कश्चिदाकाश इति दर्शनयोग्य. पदार्थ इत्यर्थः.

'न च पृथिव्याद्यभावमात्रमाकाश इति यत्कु शक्य'मिति भाष्य-
कारः. तन्निराकरोति भावत्वेनेत्यादिना भावरूपत्वेनाङ्गीकृतपृथि-
व्यादिवदत्र द्येनः पतति अत्र गृध्रः पततीति द्येनादिपतनदेशतया
ऽऽकाशस्यापि भावरूपत्वेन भानादा ऽऽवरणाभावरूपत्वमिभ्रान न
युक्तमित्यर्थः अत्राप्यपिकारो निषिद्धसमुच्चायकः. अयमर्थः, "का-
काशो चाविशेषा"दिति सूत्रे आकाशे च निरुपाख्यता न युक्ता, भाव-
रूपत्वेनाभ्युपगतपृथिव्यादिवदाकाशस्यापि अवाधितप्रतीतिसिद्ध-
त्वाविशेषात्. प्रतीयते ह्याकाशो ऽत्र द्येनः पतत्यत्र गृध्र इति द्येना-
दिपतनदेशत्वेनेत्यादिना भाष्यकारव्यस्तरेणोक्तः ।

अथाकाशस्य नित्यनिरवयवत्वविभुत्वादिकं घटतां नैयायिकवै-
शेषिकाणां मतमाह

परे केचिदमुन्नित्यं निरवयवं विभुमप्रत्यक्ष-
माहुः, भूतादेरुत्पत्तेरहङ्कारादावभावाच्छब्दस्पर्श-
दिमत्वाच्चक्षुर्विषयत्वाच्चैतच्चतुष्टयमप्ययुक्तम्।

पर इत्यादिना तन्मतमिराकरोति भूतादेरित्यादिना . भू-
तादिस्तृष्णकात्तामसाहङ्कारादुत्पन्नत्वात्कुतश्चिदुत्पन्नस्य सावयवत्व-
सिद्धेर्नित्यत्वनिरवयवत्वे न युक्ते, भूतादेरुत्पत्तिकथन एव तन्मा-
त्रस्य स्थूलाद्यस्धारूपतया तयोर्विद्यमानमैक्यमवलम्ब्य, अथ विभु-
श्चेत्सर्वगतः स्यात् स्वकारणाहङ्कारादिष्वस्य व्याप्त्यभावात्, तदप्य-
युक्तम्, पञ्चीकरणमयुक्तरूपवत्त्वेन चक्षुर्विषयत्वादप्रत्यक्षत्वञ्च युक्तम्,
आकाशस्य नैल्येन भानमपि तेनैवेति प्राशस्त्यम् अण्डान्तर्घर्तिनश्चाका-
शस्य त्रिवृत्करणोपदेशमदर्शितपञ्चीकरणन रूपवत्त्वाच्चाक्षुषत्वेऽप्य-
विरोध इति भाष्यकारैरुक्तम्.

घायुरपि न प्रत्यक्षोऽपि तु स्पर्शानुमेय इति तन्मतम्, तदपि नि-
राकरोति.

त्वग्निन्द्रियेण ग्रहणा 'द्रायुरप्रत्यक्ष' इत्यप्य-
ऽयुक्तम् ।

त्वग्निन्द्रियेणेत्यादिना. ज्ञानेन्द्रियेषु कस्यचिद्बोधरत्यमात्रेण प्रत्य-
क्षत्वसिद्धेस्त्वग्निन्द्रियेण ज्ञायमानस्य घायोःप्रत्यक्षत्व न सम्भवती-
त्यर्थः ॥

अथ परस्परविलक्षणस्वभावेषु भूतविशेषेषु ज्ञातव्यांशानाह.

तेजो भौमादिभेदेन बहुविधम्.

तेज इत्यादिना. भौम दिव्यमौदर्यमाकरजमिति भेदेनानेकविध-
मित्यर्थः पार्थिवमात्रेण तेजो भौमं, तथा दीपादि. जलमात्रेण तेजो

दिव्यं, तच्च सूर्यादि पार्थिवजलेन्धन तेज औद्ध्यं, तच्च जाठराग्निः निरिन्धन तेज आकरजम् तत्सुवर्णादि.

अत्र स्थिरास्थिरविभाग करोति.

अत्रादित्यादितेजः स्थिरम्, दीपादितेजो ऽस्थिरम्. तेजसो वर्णो रक्तः, स्पर्श औष्ण्यम् । जलस्य रूपं शुक्लं, स्पर्शः शैत्यं, रसो माधुर्यम् । भूमे रूपं रसश्च बहुविधः, स्पर्शो ऽस्या वायोश्चानुष्णाशीतः ।

अत्रादित्यादीत्यादिना^१. स्थिरकालपरित्येनादित्यादितेज स्थिरमित्युच्यते, क्षिप्रचिनाशित्वेन दीपादितेजो ऽस्थिरमित्युच्यते तेजस इति, तथा च तेज पदार्थेषु वर्णभेद पदार्थान्तरसंसर्गवृत्त इति भावः

स्पर्श औष्ण्यमिति, उष्णस्पर्शशीतस्पर्शानुष्णाशीतस्पर्शेषु त्रिषु अस्या स्पर्श औष्ण्यमित्यर्थ इदञ्च स्वर्णादितेज पदार्थेषु दलयत्सजातीयद्रव्यैरभिभूतत्वात् प्रतीयते ।

जलस्येति, शुक्ल इति, स्वाभाविकवर्णो ऽयम्, वर्णभेद औपाधिकः. शैत्यमिति, त्रिविधस्पर्शेषु शैत्यमस्येत्यर्थ अतो ऽस्य स्पर्शभेदो ऽप्यन्यसंसर्गेण, रसो माधुर्यमिति अयमस्य स्वाभाविको रस, रसान्तरापत्ति संसर्गजेति भावः ।

भूमेरिति, लोके परिदृश्यमाननानाविधवर्णानां रसानाञ्छ्रोतपत्तिज्ञानमित्येवेत्यर्थः । स्पर्श इति, त्रिविधस्पर्शेषु अनयोरप्य स्पर्श इत्यर्थः.

अथ सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वोक्तं सर्वमनुभाषमाणो ऽचित्तरूपोपन्यासं निगमयति.

एवमचिद्विविधम् ॥

एवमित्यादिना. एवं प्रथममचिद्विज्ञानद्वयं चिकित्साप्रदमिति

लक्षणमुक्ता, अनन्तरं शुद्धमत्वादिभेदेन त्रिविधमित्युक्तोद्देशकमेण
 प्रथमं शुद्धसत्यप्रकारानुक्ता, अनन्तरं मिश्रसत्त्वस्याचित. प्रकारं तस्य
 चतुर्विधमिति विधत्तुमुक्ता, तत्र प्रथमतत्त्वम् तस्यावस्थाविशेषान् तत-
 स्तत्त्वान्तरोत्पत्तेर्हेतुं गुणवैपम्यम् तेषां गुणानां स्वरूपं तेषां तद्वि-
 नाभूतत्वम् तदवस्थाभेदैरनुद्भूतत्वोद्भूतत्वे तेषां द्वाव्यानुमेयत्वम् तद्वै-
 पम्यप्रयुक्तमहदादिनत्त्वोत्पत्तिक्रमश्चाभिधाया, अनन्तरमेवमुत्पन्नतत्त्वस-
 मुदायकार्याण्डोत्पत्तिं तस्मिन्प्रण्डे समष्टिपुरुषस्य चतुर्मुखस्योत्प-
 त्तिमीश्वरस्य समष्टिव्यष्टिपदार्थानां सद्धारकाद्वारककुष्टिप्रकारं चोक्ता,
 अनन्तरमण्डानाम्यदुत्थम् तद्वचनाक्रमम् तेषामीश्वरलीलोपकरणत्वम्
 तेषामुत्पत्तिप्रकारश्चाभिधाया, अनन्तरमाकाशादिभूतानां प्रत्येकविनि-
 योर्गं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुभयारमकस्य मनसश्च वृत्तिभेदमाकाशादी-
 नां शब्दादिप्रतिनियतगुणकत्वम् तेषां विनिमयस्य हेतुम् गुणाधिक्य-
 हेतुश्चाभिधायैवं मिश्रसत्यप्रकारान् विस्तरेणोपपाद्या, अनन्तरन्तत्परि-
 णामहेतुं सत्यशून्यमचिद्विशेषं सङ्ग्रहेणोक्ता, एतत्पूर्वोक्तस्याचितो
 विनियोगप्रकारमचिन्त्यस्य परिणामानभिधायैतद्दर्शनैकदेशिनां का-
 लविषयविप्रतिपत्तिभेदमभिधाया, अनन्तरं पूर्वोक्तविषये बाह्यकुह-
 र्दीनां विप्रतिपत्तिं तदयुक्तत्वं चाभिधाया, अनन्तरं परस्परविलक्ष-
 णभूतेषु हातव्यांशश्च प्रदृश्यैवमचिन्त्यस्य प्रकारो निगमितः ॥१॥

॥ अथेश्वरतत्त्वं निरूप्यते ॥

एष चिदचिद्रूपस्य तत्त्वद्वयस्य स्वरूपस्वभावाविशेषान् सुव्यक्त-
मुक्तेदानीं क्षरात्माबावीशते देव एक इत्युक्तप्रकारेण तदुभयनिय-
न्तुरीश्वरस्य स्वरूपस्वभावविशेषादीन्नि सशयविपर्ययमाह. तत्र
प्रथमं चूर्णिकयेश्वरत्वस्याभाधारणतया वस्तुनिरूपकत्वादीश्वर इति
वस्तु निर्दिश्य तत्स्वरूपादिविलक्षण्य सङ्ग्रहेणाह. तत्र प्रथम गुणा-
दीनामाधारभूतस्य स्वरूपस्य विलक्षण्यमाह

ईश्वरो ऽखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैक-
स्वरूपो ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणविभूषितः स-
कलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्ता “आत्तो जिज्ञासु-
रर्थार्थी ज्ञानी” त्युक्तचतुर्विधपुरुषसमाश्रयणीयो
धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधफलप्रदो विलक्षण-
विग्रहयुक्तो लक्ष्मीभूमिनीला'नायकः.

अखिलेत्यादना अखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप इति,
समस्तहेयप्रतिभट्टप्रिविधपरिच्छेदरहितस्वयम्प्रकाशत्वसुखरूपैका-
कारस्वरूपवानिर्गर्ध सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म, विज्ञानमानन्द ब्रह्म,
आनन्दो ब्रह्मेति भूयते “अखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वेतर-
समस्तवस्तुविलक्षणज्ञानानन्दैकस्वरूप” इति शोभाप्यकीरुक्तम्, त-
यानेनाप्युक्तम्.

ननु तर्हि कल्याणैकतानत्व स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणत्व चात्र
कुतो नोक्तमिति चेन्न, यत्र हेयप्रत्यनीकत्वम्, तत्र कल्याणैकतानत्व-
स्यावश्यकत्वादानन्दरूपत्वोक्तेऽथ स्वत एव सिद्धयतीत्यभिप्रायेण
कल्याणैकतानत्व नोक्तम्, स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्ष्णत्वस्यामयलिङ्गप्र-
युक्तत्वादर्थानुक्तं भवतीति तदपि नोक्तम्

ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणविभूषित इति, आदिपदेन गुणचूर्णिकाया भाष्यकारोक्ता सर्वे गुणा परिगृह्यन्ते गुणानां कल्याणत्वमाश्रितानां परमभोग्यत्वम्, गणशब्दस्समूहवाची भूषितत्वमेतैरलङ्कृतत्वं, दिव्यमङ्गलविग्रहस्य दिव्याभरणानीत्र स्वरूपस्य गुणा औजस्यलयापादका अनेन, य सर्वज्ञ सर्ववित्, परा ऽस्य शक्तिर्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, समस्तकल्याणगुणात्मका ऽसौ इत्युक्तो गुणयोगो ऽभिहित

सकलजगत्सर्गास्थितिसंहारकर्तेति, जगच्छब्देन कार्यघस्तूष्यते सकलशब्देन समीष्टव्यैकरूपा समस्तपदार्था उच्यन्ते सर्गं सृष्टि इत्यञ्च संहारिका ऽह्वारिका चेति द्विविधा स्थिति रक्षणम् इत्यञ्च बाह्यान्तररूपेण द्विविध संहारो नाश, अयञ्च संहारकाऽह्वारकभेदेन द्विविध एतत्सर्वं मूलवृत्तुपपादनायसर द्रष्टव्यम् यतो या इमानि भूतानि जायन्त येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसिद्ध्यन्ति तद्विजिज्ञासस्य तद्वद्ब्रह्मे' त्यादिश्रुतिभिरस्य सकलजगत्सर्गादिरक्त अनेन पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्य व्यापारविशेषा अभिहिता

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानीत्युक्तचतुर्विधपुरुषसमाभ्यर्णीय इति, आर्तं पूर्वैश्वर्यस्य भ्रष्टस्य प्राप्तिकाम जिज्ञासु ज्ञानरूपस्यात्मना ऽनुभवाभिलाषी भवत्त अर्थार्थी अपूर्वैश्वर्याभिलाषी ज्ञानी परमपुरुषार्थरूपमगत्प्राप्तिकाम आर्तं प्रतिष्ठाहीनो भ्रष्टैश्वर्यं पुनस्तत्प्राप्तिकाम अर्थार्थी भ्रष्टैश्वर्यतया पृथ्व्यकाम तयोर्मुक्तभेदमात्रमैश्वर्यविषयतया एक एवाधिकार जिज्ञासु प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपायास्तीच्छु ज्ञानमेवास्य स्वरूपमिति जिज्ञासुरित्युक्तम् ज्ञानी च इतस्त्वन्या प्रकृति विद्धि मे परामित्यादिनाभिहितमगच्छपतैकरत्नात्मस्वरूपचित् प्रकृतिवियुक्ते केवलात्मन्यऽपर्थ्यवस्यन् भगवन्तमेव परमप्राप्य मन्वान इति चतुर्विधाधिकारवेप श्रीगीतामाप्ये ऽभिहित एतच्चतुर्विधपुरुषसमाभ्यर्णीयत्व

चतुर्विधा भजते मा जना सुवृत्तिनो ऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ इति

चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते युता ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चेति पृथक्पृथक् ॥

स्थयमेवाह अनेन जगत्कारणत्वेन पूर्वोक्तस्य सर्वसमाधयणी-
यत्वमुच्यते.

धर्माधकाममोक्षारयश्चतुर्विधफलप्रद इति, "धर्माधकाममोक्षा-
रय पुरुषार्थ उदाहृत" इति पुरुषार्थश्चतुर्विधः. तत्र धर्म इष्टाप्-
त्तानि तत्रेष्ट यागादि. पूर्त स्वातादि. अर्थ सुवर्णरजतादयः कामः
पेहिक^१ पारलौकिकमाग्यपदार्थानुभवसुखम्. मोक्षः आत्मानुभव-
भगवदनुभवौ. अत्र धर्मः साधनतया पुरुषार्थः अर्थः साधनतया^२
पुरुषार्थः, स्वयंपुरुषार्थश्च. काममोक्षौ स्वयंपुरुषार्थौ पद्यम्भूतांश्च-
तुर्विधपुरुषार्थानधिकारानुगुण ददातीत्यर्थः अनेन सकलसमाधय-
णीयस्यास्य सकलफलप्रदत्वमुच्यते.

वेवेन्द्रस्त्रिभुवन, मयमेकपिङ्गः,

सर्वर्द्धिन्त्रिभुवनगाञ्ज कार्त्तवीर्यः, ।

वैदेहः परमपदम्पसाद्य विष्णुं

सम्प्राप्तः सकलफलप्रदो हि विष्णुः ॥

इत्यादि.

विलक्षणविग्रहयुक्त इति, विग्रहश्च स्वरूपगुणेष्व इत्यन्ता-
भिमत इत्यारभ्य वक्ष्यमाणवैलक्षण्ययुक्तविग्रहेण युक्त इत्यर्थः.
"नीलतोयदमप्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा" इत्यादिना विग्रहवैल-
क्षण्यं धृतिसिद्धम्. 'स्थामिमतानुरूपकरूपा प्रविन्त्या दिव्याद्भुतनि-
रयचनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यन-
न्तगुणनिधिदिव्यरूपे' -तिदिव्यमङ्गलविग्रहवैलक्षण्य भाष्यफैरु-
क्तम् अनेन पूर्वोक्त स्वरूपगुणानां प्रकाशकस्य जगत्कारणत्वसर्व-
समाधयणीयत्वसर्वफलप्रदत्वानामेकान्तस्य दिव्यमङ्गलविग्रहस्य
योग उच्यते

लक्ष्मीभूमिनीला^१नायक इति, "तवानुरूपे" त्युक्तवैलक्षण्यवत्या-
श्चेतनानां पुरुषकारभूतायाः प्राप्यभूताया. प्रधानमहिष्यास्तत्तुल्य-
तयाभिधीयमानयोर्भूमिनील^२योर्दिव्याद्यानुरूपो नायक इत्यर्थः. "ह्रीश्च
ते लक्ष्मीश्च ते पत्न्या" इति लक्ष्मीभूम्योर्द्वयपुरुषेणामिधान नीला^३या
अत्युपलक्षणम्.

(१) सहिष्मिति व्यस्तः पु. पा. ।

(२) साधकतपेति अत्र पु. पा. । (३) हंलेति पु. पा. ।

यैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्द्धजगत्पतिः ।

आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मे ” ति

यैकुण्ठे तु परे लोके श्रीसहायो जनाईनः ।

उभाभ्यां भूमिनीलाभ्यां सेवितः परमेश्वरः ॥

इत्यादि प्रमाणम् . स्वाभिमतनित्यनिरवधानुरूपस्वरूपरूपगुणादिभयैश्वर्यशीलात्यन्तवधिकातिशयासख्येयकल्याणगुणश्रीवल्लभपर्यभूतभूमिनीलानायक इति श्रीभाष्यकारैरुक्तम् . अनेन पूर्वोक्तविद्ब्रह्मैलक्षणं यथा काननचन्द्रिका न भवे, तथा तदनुभयन्तीनां महिषीणां साहित्यमुक्तम् ।

अथैवमुक्तान् स्वरूपादीनुरपपादयति' तत्र प्रथममखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप इत्यत्राखिलहेयप्रत्यनीकत्वमुपपादयति .

अखिलहेयप्रत्यनीकत्वन्नाम तमसस्तेजोवत् सर्पस्य गरुडवद्विकारादिदोषाणाम्प्रतिभटत्वम् .

अखिलहेयप्रत्यनीकत्वन्नामेत्यादिना . आखिलहेयेत्यनेन त्रिविधचेतनाचेतनदोषा अभ्युच्यन्ते . त्रिविधचेतनाचेतनदोषा ईश्वरस्य न स्युरिति . तमसस्तेजोवत्सर्पस्य गरुडवदिति . तमस प्रतिभटत्वं तेजस इय सर्पस्य प्रतिभटत्वं गरुडस्येव चेत्परं विकारादिदोषाणामित्यत्र विकारशब्देन त्रिविधाचित्ताम्परिणाम उच्यते आदिशब्देन यस्मिन्चेतनानामज्ञानदुःखादय मुक्तानां प्रकृतिसंस्तृप्तविमुक्ताकारो नित्यानां परिच्छिन्नस्वरूपत्वपारतन्त्र्ये चोच्येते ननु किम्पारतन्त्र्यं द्रव्य इति चेत्पुरषस्य स्तनोद्धेदवत्स्वतन्त्रस्य द्रव्य एतद्दोषाणाम्प्रतिभटत्वन्नाम' शत्रुत्वम् प्रतिभटत्वमित्युक्त्वा आत्मा ज्ञानमयोऽमल इत्युक्तप्रकारेण स्वरूपनिबन्धनमलसम्बन्धाभावेऽप्युपाधिनियन्धनमलसबन्धयोग्यादात्मस्वरूपान्नगवत्स्वरूपस्य चैलक्षण्यमुच्यते .

तद्भक्त परमप्रियमजमचयमच्ययम् ।

यकस्वरूपन्तु सदा ह्यमाभाश निर्मलम् ॥

समस्तहेयरहितं विष्णुत्वात्वं परमम्पदम् ।
अधिकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ।

इत्यादि प्रमाणम् ।

‘हेयप्रत्यनीकत्वन्नामाधितहेयनिरासकत्वनिदानं. हेयप्रतिभट्टत्व-
मित्यापि योजना गद्यव्याख्याने वेदान्तकलिर्वरिदासप्रभृतिभिरुक्ता. स-
पंस्य गरुडवदिति दृष्टान्तचलेन सोऽप्यत्रार्थो भवत्विति चेद्, विकारा-
दिदोषाणां प्रतिभट्टत्वमित्युक्तत्वादत्रास्य सा न विवक्षिता .

अनन्तरमनन्तत्वमुपपादयति

अनन्तत्वन्नाम नित्यत्वे सति चेतनाचेतनव्या-
पकत्वे सत्यऽन्तर्यामित्वम्.

अनन्तत्वन्नामेत्यादिना. अनन्तत्वं देयतः कालतः वस्तुतत्त्वाप-
रिच्छिन्नत्वम्. विभुत्वाद्देशपरिच्छेदराहित्यम् . नित्यत्वात्कालपरि-
च्छेदराहित्यम्. स्वव्यातिरिक्तसमस्तवस्तूनां प्रकारित्वात्स्वस्य प्रका-
र्यन्तराभावात्सदृशवस्त्वभावेन वस्तुपरिच्छेदराहित्यम्, तदेवाह
नित्यत्वे सतीत्यादिना. तथाच नित्यत्वात् अस्मिन् काले ऽस्ति
अस्मिन् काले नास्तीति कालपरिच्छेदो नास्ति सकलचेतनाचे-
तनव्यापकतया विभुत्वात् अस्मिन्देरोस्ति देशान्तरे नास्तीति देश-
परिच्छेदो नास्ति. सर्वान्तर्यामितया सर्वप्रकारित्वात्स्यस्य प्र-
कार्यन्तराभावादेतद्वस्तुवदिति वस्तुपरिच्छेदोऽपि नास्तीति सिद्ध-
म्. नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्, अन्तः प्रविष्टं. शास्ता जनानां
सर्वात्मा, यस्यात्मा शरीरम् यस्य पृथिवी शरीरम्, न तत्समश्चाश्रयि-
कश्च दृश्यते इत्यादि .

नन्वेतैरसंबन्धं विनान्तर्यामितया तिष्ठति चेत्तद्वत्तदोषाणा-
न्मसङ्ग इत्यापह्नानुवदति

अन्तर्यामी चेद्दोषास्स्युरिति चेत्, शरीरगतवा-
ह्ययौवनादयो जीवात्मन इव त्रिविधचेतनाचेत-
नगतदोषा ईश्वरस्य न स्युः.

अन्तर्ध्यामीं चेदित्यादिना. तत्परिहरति शरीरगतेत्यादिना. एतच्छरीरमधिष्ठाय स्वार्थीनाञ्चिर्वहतो अपि तद्गता बाल्ययौवनादिविकारास्तदन्तर्वर्तिनो जीवात्मनो यथा न भवन्ति, तथा त्रिविधचेतनाचेतनानामन्तर्ध्यामितया तच्छरीरकस्यापि तद्गतदोषा ईश्वरस्य न स्युरित्यर्थः. ननु शरीरिणो जीवस्य शरीरगतबाल्याद्यभावे अपि शरीरसंबन्धनियन्धना दुःखाज्ञानादयो भवन्ति, एवं शरीरभूतैतत्सम्बन्धेनास्यापि केचन दोषास्स्युरिति चेन्न, तत्र कारणं प्रवेशादेतुविशेषः. अस्य कर्ममूलकस्तत्र प्रवेशः, तस्य त्वनुग्रहमूलकस्तत्र प्रवेशः. अनन्तश्चान्यः, एष सत्यभूतान्तरात्मा उपहतपाप्मा, विष्णवे सर्वजिष्णवे.

अथ ज्ञानानन्दैकरूपमुपपादयति

ज्ञानानन्दस्वरूपत्वज्ञानम् आनन्दरूपज्ञानात्मकत्वम्.

ज्ञानानन्देत्यादिना. ज्ञानानन्दौ स्वरूपं यस्य तथापिध इति प्रार्थयेवि आनन्देत्याद्यभिधानं ज्ञानमात्मन्द इत्यप्युक्त्यर्थं न भवति, किन्तु ज्ञानमेव स्वरूपम्. तच्चानुकूलमवतीति ज्ञापनार्थमात्मन्दरूपत्वाद्ज्ञानन्दरूपज्ञानमिति युक्तम्. अनुकूलज्ञानस्यैव स्वरूपार्थं अपि ज्ञानानन्देति पृथगभिधानमुभयोपपादनार्थमिति स्वीयगद्यव्याख्याने कथयमपोचत्.

आनन्दरूपज्ञानममुपपादयति

तच्च कात्स्न्येनानुकूलत्वं प्रकाशस्वरूपत्वञ्च.

तचेत्यादिना. कात्स्न्येनेति, यावत्स्वरूपमित्यर्थः. अनेकरूपत्वे नानुकूलप्रदेशो प्रकाशप्रदेशात् नास्तीति निश्चयः. ज्ञानानन्दैकरूपत्वेत्यत्रार्थमेकशब्दार्थः. अनुकूलमनुमाहृदकरूपम्. प्रकाशरूपत्वं स्वयमप्रकाशत्वम्, अनन्यार्थीनप्रकाशमाहृदकरूपकज्ञानमेव यस्य

स्वरूपं स हि ज्ञानानन्दैकस्वरूप इतीत्युक्तम्. एवं स्वरूपवैलक्षण्यो-
पपादनानन्तरं स्वरूपाभितानां वैलक्षण्यमाह.

अस्य ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणाः नित्या नि-
स्सीमा निस्संख्या निरूपाधिका निर्दोषाः समा-
धिकराहिताश्च ।

अस्य ज्ञानशक्त्यादिना. आधिरूपेण बलैश्वर्यैर्वीर्यैर्तेजांसि चात्स-
त्वादिभिः शौर्यादियश्च गुणविशेषा उच्यन्ते. नित्यत्वमामोत्पत्तिविनाशर-
हितत्वम् स्वरूपानुबन्धित्वाद्यावदाश्रयभाविनां भवन्ति ब्रह्म. गुणानां
नित्यत्वं “त इमे सत्याः कामा” इति श्रुतिसिद्धम्. काम्यन्त इति कामाः
कल्याणगुणाः, त इमे सत्याः नित्या इत्यर्थः. निरयधिकोदारगुण इति
दिव्यसूरिणः. निःसीमा इति, प्रत्येकं निरवधय इत्यर्थः. यतो वाचो
नियतन्ते अप्राप्य मनसा सहेति. निघर्तते सख्यानन्दगुणाद्यधि द्रष्टुमु-
द्यतो घटः. इदमानन्दगुणस्यैकस्यैव न भवति, सर्वे गुणा एवमेव
भवन्ति ।

उपर्युपर्यङ्गभुवो ऽपि पूर्यान्
प्रकल्प्य ते ये शतमित्यनुकमात् ।
गिरस्त्यदेकैकगुणावधत्सिया
सदाऽऽस्थिता नोद्यमतो ऽतिशेरेते ॥

इत्यादि. निस्संख्या इति, पताहरगुणाः संख्याघ्न्या इत्यर्थः .

यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक ।
तथा गुणा ह्यनन्तस्य असंख्येया महात्मनः ॥
वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या
यकुं भमेतैरपि सर्वलोकैः ।
महात्मनः राहुचक्राऽसिपाणे-
र्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य ॥ .

चतुर्मुनी वा यदि कोदिवन्त्रो
मयेन्नर कापि विशुद्धचेता ॥

न ते गुणानामयुतैकमय
घदेन्न वा देव वर प्रसीद ॥

नहि तस्य गुणा सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि ।
घक्तु शक्या वियुक्तस्य सत्त्वाद्यैरपिलैर्गुणैः ॥

इत्यादि . सख्याशून्यानादिगुण इति दिव्यसुरिणः ।
येष्वेकैकगुणस्य^१ विप्रुडपि चै लोकोत्तर स्वाश्रय
कुर्व्यात्तादृशैर्भवेरगणितैर्भिः सीमभूमाम्बितैः ।
नित्यैर्दिव्यगुणैस्ततो ऽधिकशुभत्वं कास्पदात्माश्रयै-
रित्यं शुद्धरयाहुमास्मि शरणा यातो घनाद्भीश्वरम् ॥

इति श्लोके गुणानां नित्यनिस्सीमनिस्सख्यत्वाभ्याम् कूरेण .
निवृत्ताधिका इति, परतन्त्रयस्तु गतरयात्स्त्रोदयादिष्वीश्वरेच्छामुपा-
धिमपेक्षमाणैर्भ्यश्चेतनगुणैर्भ्यो विलक्षणं स्वाभाविका इत्यर्थः .
श्रीभाष्ये स्वभावतो निरस्ननिखिलदोषगन्धो ऽनयधिकातिशयाऽस्-
त्वेयकत्वाण^२ गुणगणं पुरुषोत्तमो अभिधीयत इति स्वल्पस्य व्याख्यानं
सुषुप्तश्रुतप्रकाशिकाकार , अनयधिकातिशयपदेन नित्यसिद्धव्यावृत्ति-
रूपयत इति प्रथममेकयोजनां कृत्वा ऽनुपकेन स्वभावत इति पदेन वा
नित्यसिद्धव्यावृत्तिं तेषां तादृशगुणकत्वं हि भगवन्निस्त्येच्छाधीनमित्य
ऽनन्तरयोजनायाममुमर्षमयोचत् स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया चेति
गुणानां स्वाभाविकत्वं श्रुतिराह अस्या श्रुतौ क्रियेति नियमनमुच्यते.
पराऽस्येति ज्ञानराक्त्यादीनां स्वाभाविकत्वमुक्तम् क्रिया नियमनमिति
हि श्रुतप्रकाशिकाकारव्याख्यानम् निर्होपा इति, हेयगुणाससर्गरूपदो-
षरहिता इत्यर्थं अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विद्यांको विजिघत्सो^३
ऽपिपास सत्यकाम सत्यसङ्कल्प

(१) येष्वेकस्य विप्रुडपीति पु पा. ।

(२) अनयधिकातिशयकत्वाणेति पु पा ।

(३) विजिघत्सत इति पुस्तकगतपाठस्तु लेखकप्रमादन्य ।

सत्त्वाद्यो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यऽशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥
तेजोबलैश्वर्यमहाबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
पर. पराणां सकला न यत्र क्लेशादयस्सन्ति परावरेणे ॥

इत्युक्तप्रकारेणाश्रयस्य हेयप्रत्यनीकत्वात् एतेषां हेयगुणसंसर्ग-
दोषापत्तेर्योग्यता नास्तीति भावः. समाधिकरहिता इति, चेतनगुणा
नां चेतनान्तरगुणास्समाः ईश्वरगुणा अधिकाः. एते स्वसदृशस्वाधि-
कगुणशून्या इत्यर्थः. न तत्समन्वाध्यधिकश्च दृश्यत इत्युक्तसमाधिक-
परिप्रेषत्वाश्रयकत्वादेतेपि समाधिकरहिता इति भावः.

दोषोपधाधिसमातिरायानसंख्या
निर्लेपमङ्गलगुणौघदुघा पदेताः ।
ज्ञानेश्वरीशकनवीयेवलार्चिपत्त्वां
रत्नेश भास इव रत्नमनर्घयन्ति ॥

इति श्लोके ऽयमर्थो भट्टार्यैरुक्तः एतादृशगुणानां त्रैविध्यात् त्रि-
विधानामपि विषयान् विमज्याह

एतेषु वात्सल्यादीनां विषया अनुकूलाः. एत-
त्कारणभूतानां ज्ञानशक्त्यादीनां सर्वे विषयाः .

एतेष्वित्यादिना. वात्सल्यादीनामित्यादिशब्देन सौशील्यसौल-
भ्यमार्दवार्जवाद्यां गुणविशेषा अभिधीयन्ते तेषां विषया अनुकूला
इति, आश्रिता इत्यर्थः. सौम्यादीत्यत्रादिपदेन पराक्रमादय उच्यन्ते
विषया. प्रतिकूला इति, आश्रितविरोधिन इत्यर्थः.

द्विपदप्रज्ञ भोक्तव्य द्वियन्तर्धैव भोजयेत् ।

पाण्डवान् द्विपसे राजन् मम प्राणा हि पाण्डवाः ॥

इत्याश्रितविरोधिन. स्वस्य शत्रव इत्यवोचत. एतत्कारणभूतानां
ज्ञानशक्त्यादीनामित्यत्रादिशब्देन बलैश्वर्यतेजांस्युच्यन्ते ज्ञानश-
क्त्यादीनां वात्सल्यादिसौम्यादिकारणत्वम्.

प्रकृष्टं चिज्ञानं धलमतुलमैश्वर्यमखिलं
 विमर्यादं धीर्यं वरद परमा शक्तिरपि च ।
 परन्तेजश्चेति प्रवरगुणपट्टं प्रथमजं
 गुणानां निस्सीमानां^१ गणनविगुणानाम्प्रसवभूः ॥

इति 'मद्गुणौघदुघाः पडेता' इति चोक्त^२ प्रकारेण तेषामविर्भा-
 वस्थानत्वम् ते च धस्तूत्कर्पापादकपाद्गुण्यायत्तगुणभावा धर्तन्ते.
 स्वामिनो दिव्यात्मगुणाः ज्ञानशक्त्यादिपद्गुणास्तत उत्पन्नास्सौशी-
 ल्यादयश्चेत्यस्य धाक्यस्यार्धाभिधानसमये तत उत्पत्तिर्नाम धस्तूत्क-
 र्पापादकपाद्गुण्यायत्तगुणभावात्वमिति विवरणे कृष्णपादैरुक्तम् एतेषु
 पद्गुणेषु ज्ञानमऽजडं स्वात्मसम्बोधि नित्यं सर्व्वावगाहनम्, 'ज्ञानं नाम
 गुणम्प्राहुः प्रथमं गुणचिन्तका' इत्युक्तप्रकारेण सर्वदा सर्वविषयप्र-
 कारकः स्वप्रकाशो गुणविरोधः.

• शक्ति 'जगत्प्रकृतिभावो यः सा शक्तिः परिकीर्तिते'त्युक्तो जग-
 त्प्रकृतिभावो ऽघटितघटनासामर्थ्यं वा.

धलम् 'धमहानिस्तु या तस्य सततं कुर्यतो जगत् । धलध्राम गुण-
 स्तस्य कथितो गुणचिन्तकैरित्युक्तो जगत्कारणत्वप्रयुक्तधमाभावो
 वा 'धलं धारणसामर्थ्य'मित्युक्तं समस्तधस्तुधारणसामर्थ्यं वा.

धैर्यं नाम 'कर्तृत्वध्राम यत्तस्य स्वात्मश्रयपरिवृद्धितम् । धैर्य-
 र्यध्राम तत्प्रोक्तं गुणतत्त्वार्थचिन्तकैरित्युक्तकर्तृत्वलक्षणं स्वात्मश्रयं
 वा समस्तधस्तुनियमनसामर्थ्यं वा.

धीर्यं नाम तस्योपादानभावे अपि विकारविरहो हि यः । धीर्यं
 नाम गुणः सोयमच्युतत्वापराह्वय ॥ इत्युक्ता^३ जगदुपादानत्वे अपि
 स्वरूपविकारभावरूपा अविकारिता तेजो नाम 'सहकार्यनपेक्षा वा
 तत्तेजः समुदाहृत'मित्युक्तं सहकारिनैरपेक्ष्यं वा पराभिभवनसामर्थ्यं
 वा एतेषां सर्वे विषया इति, अनुकूलरक्षणादीनाम्प्रतिकूलनिरसना-
 दीनां च ज्ञानशक्त्यादिमतेषु निर्वाहत्वात् एतेषां सर्वे विषया इत्यर्थः.
 एवं त्रिविधानां गुणानां विषया प्रदर्शिता ।

(१) निस्सीमा गणनेति पु. पा. ।

(२) पडेते चोक्तेति पु. पा. ।

(३) इयुक्तवेति पु. पा. ।

अथ गुणानां प्रत्येकं विषयसत्त्वात्तानपि दर्शयितुं विचार्य पूर्वोक्तगुणेषु केषाञ्चित्प्रत्येक विषयान् दर्शयति

ज्ञानमज्ञानां, शक्तिरऽशक्तानां^१ क्षमा सापराधानां,
कृपा दुःखिनां, वात्सल्यं सदोषाणां, शीलं मन्दा-
ना, माऽऽर्जवं कुटिलानां, सौहार्दं दुष्टहृदयानां^२, मा-
दवं विश्लेषभीरूणां, सौलभ्यं द्रष्टुमाशावताम्,

ज्ञानमज्ञानमित्यादिना ज्ञानमज्ञानमिति, ज्ञान चेतनानां हिता-
हितनिरूपणोपयोगिगुणत्वात्

काहमत्यन्तदुर्गुञ्जि क चारमहितवीक्षणम् ।

यश्चित्तमम देवेश तदा ऽऽज्ञापय माधव ॥

इत्युक्तप्रकारेण हितनिरूपणादावऽज्ञानामुपयोगि भवतीत्यर्थः ।

शक्तिरशक्तानामिति, शक्तिरघटितघटनासामर्थ्यरूपत्वात्स्वेष्टानि-
ष्टमाप्तिपरिहारयोरशक्तानान्तेषां कार्यसिद्धशुपयोगिनीत्यर्थः ।

क्षमा सापराधानामिति, क्षमाऽपराधसहृदयम् अतः "अहमस्म्य-
ऽपराधानामालयोऽकिञ्चनोऽगति' इत्युक्तप्रकारेणापराधसहृदय पुरु-
षकृत्साधयतां स्यामनो ऽपराधसहिताननुसन्धतामुपयोगिनीत्यर्थः ।
"क्षमा सापराधे ऽनुतापिन्युपेयात्कथ सापराधेपि हते मयि स्या'
दिति भट्टार्यः

कृपा दुःखिनामिति, कृपा परदुःखासहिष्णुत्वरूपत्वात् के वा
सहाया भवन्तीति वीचिमत्समुद्गमज्जमान^३ नौकावत्ससारसागरे स्थि-
त्वाह व्याकुलो भवामीत्युक्तदुःखिनामुपयोगिनीत्यर्थः दया परव्यस-
नदरा भवव्यथासुखायते मम तदह दयातिग इति भट्टार्यः ।

(१) शक्तिरशक्तानामिति पु. पा ।

(२) दुष्टहृदयानामिति अत्र मूले पु. पाठ ।

(३) नौकाया परेषा पारप्रदत्वाभिमानगोचरत्वे स्वयमज्जनात् कर्मव्य-

तिहारे शानच् स्यात् ।

चात्सल्यं सदोपाणामिति, चात्सल्यं सद्य उत्पन्नस्य घातस्य श-
रीरे मलमाहत्य भुञ्जानाया धेनोरिवाऽऽश्रितानां दोषाणां भोग्यतया
स्वीकाररूपः कश्चिद्गुणविशेषः. अतस्तद्विद्याकर्म्मदिदोषसहि-
तत्वेन स्वात्मनो ऽनुसन्दधतामुपयोगीत्यर्थः.

शीलं मन्दानामिति, शीलं महतो मन्दैस्सह नीरन्ध्रेण सस्नेप-
स्वभावात्चात्स्निकत्वं^१ मनुसन्दधतामुपयोगीत्यर्थः.

आर्जवं कुटिलानामिति, आर्जवं करणत्रयेण ऋजुस्वभावरूपत्वात्
स्वकरणत्रयकौटिल्य चिन्तयतामुपयोगीत्यर्थः.

सौहार्दं दुष्टद्वयानामिति, सौहार्दं नाम सदाशुभीचन्तनस्व-
भावरूपत्वात् सर्वकालमपि अशुभं चिन्तयतो दुष्टद्वयान् स्वात्मनो
ऽनुसन्दधतामुपयोगीत्यर्थः.

मादवं विस्नेपभीरूणामिति, मादव्यमाभितविरहासहिष्णुत्वस्व-
भावरूपत्वात् स्वविस्नेपभीरूणामुपयोगीत्यर्थः.

सौलभ्यं द्रष्टुमाशयता [मिति], सौलभ्यमतीन्द्रियविग्रहस्य नेत्र-
विषयत्वापादनरूपत्वात् स्व द्रष्टुमाशयतामुपयोगीत्यर्थः.

अनेन तज्ज्ञानस्योपक्षा रस्यहिताहितनिरूपणे ऽज्ञानाम् अतो
ज्ञानमज्ञार्थम्भवति.

तस्य सत्तेरपेक्षा स्वेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरशक्तानामेव.^२ अत
शीकरणाकार्था भवति.

तस्य क्षमायामपेक्षाऽपराधिनामेव, अतः क्षमा साऽपराधार्था.
ह्येति कृपा तु विध्वेय कर्तव्येति कृपा तु स्वार्था.

दोषयतामेव दोषो भोग्यतया स्वीकर्तव्यः, अतो चात्सल्यं सदो-
पार्थम.

अपकर्षमदृष्टा नीरन्ध्रेण सस्नेपः कर्तव्यः. अपहृष्टानामेव, अतः
शीलं मन्दार्थम.

(१) निष्कर्षमिति पु. पा. ।

(२) पुस्तके अशक्तानामित्यस्य स्थाने अक्तानामिति शोधनेनोपकरि-
तमिति तत्र कारणं विमृशन्तु सुधीय ।

करणत्रयेणापि आर्जवेन स्वस्वविनियोजनं कुटिलानामेव, अत आर्जवं कुटिलार्थम्.

स्वस्य सदा शुभचिन्तनं स्वस्व^१शुभचिन्तकानां विषय एव, अतः साहार्दं दुष्टहृदयार्थम्.

विरहासाहस्युत्तरूपमादंवापेक्षा विरहभीरुणामेव, अतो मार्दवं विरहभीर्वैधम्.

अतीन्द्रियस्य विग्रहस्य चक्षुर्विषयकारणं तद्विग्रहदर्शनाशयतामेव, अतस्सौलभ्यं द्रष्टुमाणावतामिति गुणार्था विषयप्रतिनियतत्वं दर्शितम्.

एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

एवमिति, पूर्वोक्तप्रकारेणानुक्तगुणानां सर्वेषाम्प्रत्येकं विषया द्रष्टव्या इत्यर्थः. एवभूतगुणविशिष्टेनेश्वरेणाश्रितविषये क्रियमाणान् व्यापारानेकया धूर्तिकयाह

एवमीश्वरः कल्याणगुणैर्गुक्तत्वा, दऽन्येषां दुःखे दृष्टे हाहेति कृपां कृत्वा, तेषां सर्वदा ऽविशेषेण शुभं विचिन्त्य, केवलस्वार्थस्थितिं^१ स्वपरसाधारण-स्थितिं^२ च विना चन्द्रिकादक्षिणानिलचन्दनशी-तान्बुवत्तु केवलपरार्थस्सन्, स्वमाश्रितेषु जन्म-ज्ञानवृत्तनिबन्धनापकर्षमपश्यन्, स्वेयामन्येषाम-प्यनुपायत्वदशायां स्वयमुपायभूतः, सांदीपनिपुत्रस्य^३ वैदिकपुत्राणां च प्रत्यानयनवद् दुष्करव्यापारान्

(१) सास्व - इति पु. पा. ।

(२) अश्रित्यनिमित्तमिति मूले पाठः ।

(३) सांदीपिपुत्रस्येति मूले टीकायां च पुस्तकगत. पाठः ।

कृत्वातेषामपेक्षितानि' पूरयित्वा,तेषान्नुवपदवत्प्रा-
गविद्यमानमापि कल्पयित्वा, स्वस्यस्वस्य स्वं स्वे-
नस्वेन विनियुज्यत इति यथा ज्ञायते, तथात्मा-
नमात्मीयानि च वितीर्य, तेषां कार्य्येषु निर्वृत्तेषु
स्वयं कृतकृत्यः, स्वकृतं शुभमेकमप्यविचिन्त्य तेषां
मुकृतलवमेव विचिन्त्या,ऽनादिकालं वासिता अपि
रसाः सर्वे विस्मर्यन्ते यथा, तथा सर्वदा स्वयं
भोग्यो,भार्यापुत्रादिदोषान् दृश्यमानानप्यपश्यन्
वर्तमान पुरुष इव तेषां हृदयेनास्मरन्, दोषेषु म-
हालक्ष्म्या प्रदर्शितेष्वपि तस्याः प्रतिद्वन्द्वीभूय
दृढः सन् रक्षित्वा, कामिनीमालिन्यादरवान् कामु-
क्^१इव तदोषान् भोग्यतया स्वीकुर्वन्, तेषु करण-
त्रयेणापि^२ ऋजु,विश्लेषे तेषां व्यसनं गोप्पदं यथा
भवेत्तथा स्वयमवसन्न,स्तेषां यथेष्टं स्वात्मानमधीनं
कृत्वा,तेषां बन्धनताडनादियोग्यतया सुलभो, यथा
सद्योजाते वत्से प्रीत्या माता प्रथमवत्स^३प्राप्तं दा-

(१) तद्रपेक्षितानीति समस्त पु पा ।

(२) मालि यमादरन् वामुरु इति पुस्तके मूले टीकाया च पाठ ।

(३) त्रयेण ऋजुरिति पु पा ।

(४) वत्समिति मूले टीकाया च पु पाठो ऽस्य चागतानिन्यत्र सप्त

न्धो द्रष्टव्य ।

तुमागतानपि विषाणखुरयाः करोति, तथा महा-
लक्ष्मीं नित्यमूरींश्च त्यक्त्वा स्नेहं कुर्वन्तिष्ठति ।

एवमीश्वर इत्यादिना. एवमीश्वर कल्याणगुणैर्युक्तत्वादित्य-
नन प्रागुक्तगुणप्रकार परामृश्यते कल्याणगुणैर्युक्तत्वादिति गुण-
योगस्य हेतुत्वाभिधानं यद्व्यपन्नपरिपाका सर्वं गुणकार्यप्राणीति
ज्ञापयितुम्

अन्येषां तु खे दृष्टे हाहेति कृपां कृत्वेति, इदं कृपाकार्यम् अन्य-
दुखे दृष्टे हाहेत्यवसादं परतु खासहिष्णुत्वात्खलु

तेषां सर्वदाऽप्यिदमेव शुभमिति चिन्त्येति, इदं सौहार्दकार्यम् सर्वदा
प्रविशेपेणेति, एतेषां ज्ञानदशायामज्ञानदशयाऽप्यविशेषेण सर्वस्मिन्
काले इत्यर्थे आश्रितसर्वम्ङ्गलान्मरणपरत्व सौहार्दवत्त्वादेव हि

केवलस्वार्थस्थिति स्वपरसाधारणस्थितिश्च विना चन्द्रिकादक्षिणा-
निलचन्दनशीताम्बुषत्केवलपरार्थं संप्रति, इदमाश्रितपारतन्त्र्यका-
र्यम् केवलस्वार्थपरत्व स्वार्थपरार्थसाधारण्यश्च विना चन्द्रिका-
दिपदार्थतन्त्रपरार्थकवेपता पारतन्त्र्यादेव खलु

स्थमाश्रितेषु जन्मज्ञानवृत्तानिगन्धनापकर्षमपदयति, इदं सा-
म्यगुणकार्यम् आश्रितानां जन्मादिप्रवृत्तापकर्षमदृष्ट्वा वर्तनं समोह
सर्वभूतोपपत्त्यादिप्रकारेण जन्मादिभिरनुकृतानामपटुषणानाञ्च समा-
धयणीयत्वे समन्तरूपस्वभावेन खलु

स्वेपाम-वेपामप्यनुपायत्वदशया रज्यमुपायभूत इति, इदमश-
रणशरण्यत्व^१ कार्यम् स्वयं रूपेण रक्षका न भवाम इति निवर्तन्ते यदा,
एवमन्येऽपि निवर्तन्ते, तदाऽयं रक्षको भवति, अशरण्यानां^२ शरण्य-
त्वादेव खलु

सादीपनिपुत्रस्यवैदिकपुत्राणाञ्च प्रत्यानयनवदुष्करज्यापारात्
एतत्वा तेषामपक्षितानि पूरयित्वेति, इदं सत्त्वकामत्वकार्यम् घातु-
लकात् पूर्णसमुद्रे मग्नस्य सान्दीपनिपुत्रस्यजननसमय एव म -

(१) अशरण्यशरण्यवति पु पा ।

(२) अशरण्यानामेति पुस्तकेऽत्रापि पाठ ।

प्राप्यऽहमनुमानां दिव्यमहिषीमि स्वस्वानन्त्रेणानीतानां स्वयज्यो-
तिस्वरूपे परमपद स्थिताना वैदिग्गुणाणा च नत्तद्रूपेण सह पु-
नरानयनवद्भूतयापारकरणनाऽऽश्रितापेक्षितपूरणम् 'आश्रितरक्ष-
णविषये मनोरथ काम , सोऽप्रातहतो भवतीति सत्यकाम' इत्युक्तं
सत्यकामत्वेन' खलु 'सत्यकामस्य नाम सान्दीपनिपुत्रानयनवत्सव-
लापेक्षितपूरण'मिति मध्यमीधीमद्वार्यैस्तरत्रयविचरणे उक्तम्

तथा ध्रुवपदवत्प्राग्विद्यमानमपि कल्पयित्वेति, इदं सत्यसङ्क-
क्षपत्रकार्यम् यथोक्तानपादपुत्रस्य ध्रुवस्य स्वर्गस्योद्धात्रधावऽपूर्वम-
कम्पद कल्पयित्वा इति, तथाश्रितार्थं प्राग्विद्यमानस्य कल्पनमपू-
र्यमोग्यरचनापद्याग्यऽमोघसत्यमङ्कटपत्रादेव हि सत्यसङ्कटपत्र नाम
ध्रुवपदवत् पूर्णमविद्यमानस्यापि रचनासामर्थ्यमितीदमपि भट्टार्य-
रक्तम्

स्यस्यस्वस्य स्व स्येनस्येन विनियुज्यत इति यथा क्षायते
तथात्मानमात्मीयानि च वितीर्येति, इदमौदार्यकार्यम्. परदं सक-
लमेतत्सश्रितार्थं चकथेत्युक्तप्रकारेण स्वस्वपदार्था स्येन [स्वन] यथा
विनियुज्यन्त, तथा गिनयाजयितुमात्मा मीयानामाश्रितभ्यो दान
अददा'मिति हृदय किञ्चिदभिमानाभावेन स्वीकृता प्रत्युपहार-
मन्विष्य तदलाभेन व्याकुलाभवति परमोदारव्यादेव

तेषां कार्येषु निर्वृत्तपु स्वय कृतवृत्त्य इति, इदं वृत्तिव्यकार्यम्
आश्रितकार्ये निर्वृत्त तेषां कृतवृत्त्यताचित्यात् तथा अभिपिच्य च
लङ्कायामित्यादिप्रकारेण स्वय कृतवृत्त्या भवति आश्रितमग्नये
सिद्धे स्वस्य फलितरूपस्वभावन वृत्तिव्य नामाश्रितापेक्षिने पूर्णे
स्वय कृतवृत्त्यत्वमिति भट्टार्य

स्वकृत शुभमकमप्यविचित्य तथा सुकृतलवमेव विचित्यति,
इदं कृतशताकार्यम् स्वाविषये किञ्चिच्छ्रवणादिप्रभृतिसुकृतलदो

(१) सत्यकामत्वेनेति पु पा ।

(२) ध्रुवपदवत्पूर्वमविद्यमानस्यामिति पु पा ।

(३) अददामिति पु पा ।

(४) व्याकुलाभादीनि पु पा ।

कृते तेषां सर्वेषु शुभेषु स्वेनकृतेष्वपि तत्र किंचिदप्यस्मरन् तत्कृत-
सुकृतलेशमेव स्मरति कृतवत्त्वादेव हि. 'कृतवृत्ता मामाश्रितसुकृत-
लवस्मरणेन स्वकृतोपकाराणामदर्शन'मिति भट्टार्यः.

अनादिकालं वाग्मिना अपि रसाः सर्वे विस्मर्यन्ते यथा स-
र्वदा स्वयमोग्य इति, इदं माधुर्य्यकार्य्यम् अनादिकालमारभ्य वा-
सितानां प्राकृतरसानां यथा विस्मरणं स्यात् तथा, सर्वावस्थाया-
मपि भोग्यत्वं सर्वत्र इत्युक्तनिरतिशयभोग्यत्वेनैव खलु

भाष्यापुष्पादिदोषान् इदममानानप्यऽप्यन् वर्तमानः पुरुष इव
तेषां दोषान् हृदयेनास्मरन्निति, इदञ्चातुर्य्यकार्य्यम्. भाष्यापु-
ष्पादिभिस्सह वर्तमानः कश्चित्पुरुषस्तत्कृतापराधान् इद्वापि हृदये-
नास्मरन्निष्ठति. आश्रितदोषाणामविदर्शनमाद्यछादने चतुरव्यात्.

दोषेषु महालक्ष्म्या प्रदर्शितेष्वपि तस्याः प्रतिद्वन्द्वीभूय इवः सन्
रक्षित्वेति इदं स्वैर्य्यकार्य्यम्. स्वस्यात्यन्ताभिमतया चेतनापराधान्
क्षमापयन्त्या पुरुषकारभूतया श्रीमहालक्ष्म्या दोषेषु प्रदर्शितेष्वपि
यमदासा एवञ्च कुर्य्यः, कुर्वन्ति चेत्सम्यक्कुर्वन्तीति तथा विद्या-
दङ्कण्या निश्चिह्नस्तन् रक्षति स्थिरस्वभावात्त्वादेव.

कामिनीमालिन्यादर्यान् कामुक इव तद्दोषान् भोग्यतया स्वी-
कुर्वन्नििति. इदम्प्रणयित्वकार्य्यम्. कामिनीविषये प्राथम्येन तच्छरी-
रमालिन्धे आवरदुर्त्याणः कामुक इवाश्रितानाम्प्रकृतिसम्यग्भाविर्दो-
षानऽङ्गीकरोति परमप्रणयित्वादेव.

तेषु करणत्रयेणापि ऋजुरिति. इदमार्जवकार्य्यम्. मनोवाकायेषु
त्रिभ्यार्जवशून्येषु तेषु जलघहनाशक्थमुद्यतप्रदेशमुपायेन जलम्प्रापय-
न्निद्यात्मानमधीनं कृत्वा त्रिविधकरणेनाप्यृजुर्भवत्यृजुस्वभावेनैव.

विश्लेषे तेषां व्यसनङ्गोष्णदं यथा भवति तथा स्वयमवसन्न इति,
इदम्माह्वयकार्य्यम्. ऊर्जुन्मासात् जीविष्य इत्युक्तेर्जीवेयं क्षणम-
पीत्युक्तप्रकारेण स्वविश्लेष आश्रितैरनुभूयमानं व्यसनं समुद्रतुल्य-
व्यसनस्यैक्यङ्गोष्णदमेव यथा स्यात्, तथा स्वयं क्षिप्यति आश्रित-
चिरहासद्विष्णुत्वरूपमाह्वयेन.

तेषां यथेष्टं स्वात्मनमधीनं कृत्वेति, इदं सौशील्यकार्य्यम्. जन्मा-
दिभिर्भिक्षुप्रदानां तेषामानुकूल्येन सर्वोत्कृष्टस्य स्वस्य, तदाधीन्यं शील-
वत्त्वादेव.

तेषां घन्धनताडनादियोग्यतया सुखमिति, इदं सौलभ्यकार्यम्
अथतारदशाया नवनीतचौर्यादिव्याजेन यशोदादीना घन्धनताडना-
घर्हं सुलभो भवति सौलभ्यस्त्वभावेन खलु

यथा सद्योजाते घर्से प्रीत्या माता प्रथमघर्से ग्राम दातुमाग-
तानपि विषाणसुरयो करोति तथा महालक्ष्मीं नित्यसूरिणश्च त्यक्त्वा
स्नेहं कुर्वन्निष्ठतीति इदं चात्सल्यकार्यम् सद्यं भवस्माधुत्पन्नेव
घर्से माता गौ प्रीतिं वृत्त्वा प्राक्स्वस्नेहविषयं प्रथमघर्से स्व
भोग्यं ग्रामं दातुमागतानपि क्रोधनं विषाणे करोति गुरेण ता-
डयति, तथा परिरम्भणादिभोग्योपकारिका महालक्ष्मीं प्राक्स्ने-
हविषयीभूताप्रित्यसूरिंश्च विहाय सद्यं आश्रितपुंस्नेहं करोति व-
त्सल्यत्वादेव एष ज्ञानशक्त्यादिष्वल्याणगुणविभूषित इत्युक्तं यि
स्तरणोपपादितवान् ।

अथ सकलजगत्सर्गस्थितिसंहारकर्त्तव्यं विस्तरेणोपपादयि
तुमुपक्रमते

अयमेवेत्यादिना

अयमेव सकलजगत्कारणभूतः

अयमिति पूर्वोक्तविलक्षणस्वरूपगुणविशिष्ट ईश्वर परामृश्यते
अथधारणं जगत्कारणस्यान्यथागी भवच्छिद्यते यदान्ते सद्यं सो-
म्येदमग्र आसीदिति छान्दाग्ये, ब्रह्म वा इदमेकमग्र आसीदिति
वाजसनेयके, आत्मा वा इदमेकं पद्मं आसीदिति तैत्तिरीयके च
सङ्गहात्मस्वरूपसामान्यशब्दैरभिधीयमानं कारणवस्तु किमित्या-
काऽऽहक्षाया गतिसामान्यन्यायन एको ह वै नारायण आसीदिति
महोपनिषदि विशेषिता नारायण एष जगत्कारणभूत इति निर्णयकर-
णेन परमवैदिकत्वादयमवेति सावधारणमाह

सकलजगत्कारणभूत इति, समष्टिग्राहिरूपाणां सर्वेषां जगतां का-
रणभूत इत्यर्थं अनेन समन्वयाविरोधसाधनफलरूपार्थचतुष्टयप्रति-
पादिवायामुत्तरमिमासायामध्यायचतुष्टयमध्ये अधातो ब्रह्मजिज्ञासति
जिज्ञास्यतया मिहितस्य ब्रह्मणा लक्षणतया जन्माद्यस्य यत इति जग-
त्कारणत्वमुक्त्वा तस्याऽऽयोगान्ययोगव्यवच्छेदेन जगत्कारणवस्तुप्र-
तिपादकानां सकलवेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयं प्रतिपादयत
प्रथमाध्यायस्यार्थं प्रतिपादित

अधिरोधप्रतिपादकद्वितीयाध्यायप्रकारेण ब्रह्मकारणत्वविरोपर-
माणुकारणत्ववादिनो निराकरोति

**केचित्परमाणुं कारणं वदन्ति, परमाणौ प्रमाणाभा-
वाच्छ्रुतिविरोधाच्च न सम्भवति ।**

केचिदित्यादिना . केचिदित्यनेन यौद्धार्हतवैशेषिका उच्यन्ते .
तत्र यौद्धार्हतयोः केवलपरमाणुरेव जगत्कारणमिति मतम् . वैशे-
षिकादीनां परमाणुरुपादानकारणमानुमानिकेश्वरो निमित्तकारण-
मिति मतम् . तत्र यौद्धवैशेषिकादयः पार्थिवाप्यतैजसवायवीषान्
चतुर्विधान् परमाणूनभ्युपगच्छन्ति . माहतात्वेकरूपान्ऽभ्युपगच्छ-
न्ति . एवङ्गेषाञ्चिद्विशेषाणां सत्वे ऽपि सर्वेषाम्परमाणुकारणत्वा-
ङ्गीकारे विशेषाभावात् केचिदिति तन्त्रेणोपास्ताः . एवं महीधरा-
दिसकलकार्याणामपि परमाणुपरिणामतय वदन्ति . तत्पक्षभिराका-
रोति परमाणादित्यादिना . जगत्कारणतयाङ्गीकृतानां परमाणूनां
प्रत्यक्षेणासिद्धेरागमेनासिद्धेऽनुमानेन साधनमपि न सम्भवति,
आगमविरुद्धार्थस्य साधनायोगात् . तथाचानुमानेनाप्यसिद्धेः
परमाणुसङ्गाय एव प्रमाणं नास्ति . किञ्चेभ्यस्त्व जगत्कारण-
त्वप्रतिपादकक्षुतिविरोधात् परमाणूनां जगत्कारणत्वञ्च सम्भवती-
ति भावः .

अथ जगतः प्रकृतिः स्वतन्त्रकारणमिति कापिलमतभिराकट्टं
तदुक्तिपति

**कापिलाः प्रधानङ्कारणमित्याहुः . प्रधानस्या
ऽचेतनत्वादीश्वरानधिष्ठाने परिणामासम्भवात्सृष्टि-
स्थितिसंहारव्यवस्थानुपपत्तेस्तदपि न युक्तम् .**

फापिला इत्यादिना

फापिला फापिलमतनिष्ठा सांख्या मृगतमकस्य घटस्य मृदद्रव्य
यथा कारणं भवति तथा सत्त्वरजस्तमामयस्य सुखदुःखमोहात्म-
कस्य जगतो गुणत्रयसाम्यरूप प्रधानमेव स्वरूप कारणम् यथा वधि
भावेन परिणमते यथसोऽनन्यापेक्षमाऽऽद्यपरिस्पन्दभृतिपरिणा-
मपरंपरा स्वत एव भवन्ति, यथा च मेघविमुक्तस्य ऊरुस्य जलस्य
नारिकेलतालचूतकपित्थनिम्बतिन्तिरूपादिविचित्ररसरूपेण परिणा-
मप्रवृत्तिर्दृश्यते, तथा परिणामस्वभावस्य प्रतिसर्गावस्थायां सदृश-
परिणामतया स्थितस्य प्रधानस्य अनन्याधिष्ठितस्यैव सर्गावस्थायां
गुणवैषम्यनिमित्तो विचित्र^१ परिणाम सम्भवति अतः प्रवृत्तिरेव
स्वतन्त्रकारण^२मिति तच्च^३दन्ते तन्मतमिराकरोति प्रधानस्येत्या-
दिना विचित्रजगदाकारण परिणामे एव परिणामे इति सङ्कल्पहेतुवै-
तन्यशून्यवस्तुत्वात्प्रधानस्य

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हारि ।

क्षामयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥

इत्युक्तप्रकारेणैश्वराधिष्ठानमन्तरा परिणामासम्भवात् तदधि-
ष्ठानमन्तरा परिणमते चेत्, सर्गकालमपि खट्वेरापत्ते संहारानुपप-
त्त कालभेदेन भवत्खट्विसंहारव्यवस्थानुपपत्तेश्च प्रधान कारण
मिति मतमनुपपन्नमित्यर्थं अत्रापि^१शब्द पूर्वोक्तपर्याणुकारण
रसमुच्चायक अचतनस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्वमङ्गीकुर्वता
पक्षन्निरावृत्यचेतनस्य जगत्कारणत्वमङ्गीकुर्वत्पाशुपतादिमत निरा-
करोति

चेतनोपि न कारणम्, कर्मपरतन्त्रत्वाद्बु.खि-
त्वाच्च.

चेतनोपीत्यादिना अपिशब्द पूर्वोक्ताचेतनसमुच्चायक आगम-
सिद्धेश्वरा निमित्तकारणम्, आनुमानिकेश्वरो निमित्तकारणमिति

(१) निमित्ताविचित्रेति पु पा ।

(२) अतः प्रवृत्तिरेव तन्त्रस्वरणमिति पु पा ।

च पाशुपतयैशेषिकादिभिरभिधीयमानो रुद्धश्चेतनेष्वन्यतम खलु,
हिरण्यगर्भ समघर्षताम्र इत्यादिवाक्यान्यवलम्ब्य चेतनेष्वन्यतमो
ब्रह्मा जगत्कारणमित्यापि कंचिद्वदन्ति, तत्सर्वमभिप्रेत्य चेतन इति
साधारणशब्देनोक्तम् न कारणमिति कारण भवितु न शक्त इत्यर्थः ।

कुत इत्याकाङ्क्षायामाह कर्मपरतन्त्रत्वादिति । आरभ्य यथा
सकुचितज्ञान सन् स्वेच्छाप्रकारेण किञ्चिदपि कर्तुं न क्षमः, तथा
कर्माधीनत्वाद्ऽनादित्वेन जगद्वापारे ऽवगाहनस्य यथा योग्यता
न स्यात्, तथा तु मिश्रत्वाद्येत्यर्थः अपहृतपाप्मेत्युक्तप्रकारेणाऽकर्मवश्य-
स्यानन्दमय इत्युक्तप्रकारेण निरनिशयानन्दस्युक्तस्य अक्षुप्तप्रतिदत्त-
ज्ञानशक्तिकत्वेन मन प्रीत्या कर्त्तव्यो जगद्वापार उपपद्यते

ब्रह्माद्या सकला देवा मनुष्या पशवस्तथा ।

धिष्णोर्मायामहावर्त्ममोहान्धतमसाऽऽवृता ॥

आब्रह्मस्तमूषपर्यन्ता जगद्वन्तर्द्व्यवस्थिता ।

प्राणिनः कर्मजनितससारवशयस्त्विन ॥

इत्युक्तप्रकारेण कर्मवश्यानां

ततः क्रोधपरीतेन सरक्तनयनेन च ।

घामाङ्गुष्ठनखाग्रेण छिन्नं तस्य शिरो मया ॥

यस्माद्वनपराधस्य शिरश्छिन्नं त्वया मम ।

तस्माच्छापसमाविष्टः कपाली स्वम्भविध्यसि ॥

इत्युक्तप्रकारेण मस्तकं छिनत्ति मस्तके छिद्यन् इत्येव दुःखि-
नां च जगत्सृष्ट्यादिव्यापारे नोपपद्यते

एव विरोधपरिहारं कृत्वा प्रतिज्ञानुगुणं निगमयति

तस्मादीश्वर एव सकलजगत्कारणम्.

तस्मादित्यादिना तस्माच्चेतनाच्चेतनयोरुभयोरपि कारणत्वा-
समवालोके ऽविद्याकर्मनिबन्धनस्य परनियोगनिबन्धनस्य चाका-
रणत्वस्य दर्शनात्तद्विरुद्धस्या ऽस्य कारणत्वे हेतुमाह

अयं कारणं भवति, नाऽविद्याकर्मपरनियो-
गादिभिः, रपि तु स्वेच्छया.

(१) शक्तिकेनेति पु पा ।

अथ कारणमित्यादिना अविद्याकर्मनिबन्धन कारणत्वं सकल जन्तुसाधारणम् लोके परस्परोत्पादकतया ऽऽगत कारणत्वं वैपरिक्-
सुखप्रावण्येन हेतुना ऽज्ञानेन च तत्र शास्त्रवक्ष्यानामुत्पादकत्वं
कर्मप्रधानम्भवति, अन्येषामविद्याप्रधानम् तदुभयमपि मिथो न
व्यभिचरति. अधिकारिपुरुषाणां प्रज्ञादीनां कारणत्वं परनिर्णयप्र-
धानम्,

प्राजापत्य त्वया कर्म पूरुंमयि निवेशितम् ।

एतौ द्वौ विबुधधृष्टौ प्रसादमोक्षजौ स्मृतौ ।

तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥

इत्यादिद्वन्द्वदृष्ट्यम् आदिशब्देनास्य विवक्षितो ऽयज्जनीयो
भोग^१ इति मध्यमीधीमहाव्यो ऽयदन्त

अथ सृष्ट्यादिव्यापार ईश्वरस्य किमविद्याकर्मनिबन्धन, किं वा
ऽयज्जनीय कश्चिद्रोगो, ऽथ वा परमैरित स्मृकरोतीति तच्छ्रद्धायाकथ्यम्
स्येच्छयेति, निरवयं निरञ्जनम्, अयद्वत्तयाप्या न तन्मयेदो कश्चनेत्युक्तप्र
कारेणाविद्यादिदोषप्रतिभदस्य^२ नियामकान्तरद्वान्यस्य तस्य स्येच्छा-
भिन्न कारण नास्तीति भाव

अचिद्विरोपितान्प्रलयसीमनि ससरत

वरणकलेषैर्यदयितुं दयमानमता ।

परद निजेष्ययेय परधानवरो प्रवृत्ति

महदभिमानभूतवरणापलिकोपबिर्णम् ॥

प्रलयसमययुक्त इव दारीरै^३ कदेश

परद चिदचिदाख्यं स्येच्छया विस्वृणान ।

अचितमिष वलाप^४ चित्रमातत्य धुम्प

अऽनुपिगिनि चिरीष मीडमि भीतमसुम् ॥

(१) विवक्षितो कर्मनीयो भोग इति पु पा ।

(२) प्रतिभदस्येति पु पा ।

(३) प्रल्पसमये मुक्त रसशयेति पुनरगत पाठद-दोषद्वयात्मे
खकममादृत ।

(४) वलापमिति पु पा ।

इति भट्टार्यैरभिहितम् .

नन्वेवमयमिच्छाप्रयुक्तोप्यायासरूपः किमित्यत आह

संकल्पेन करणादऽयमायासशून्यः.

संकल्पेनेति. यत्नरूपकायिकव्यापारेण न करोति किन्त्वय-
त्नरूपमानसव्यापारात्मकसंकल्पेन. अतो ऽयं जगत्सृष्ट्यादिव्यापार-
स्तस्याऽऽनायासः^१ इत्यर्थः . सो ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति

मन्त्रसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः ।

तस्यारिपक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः ॥

इत्यादि.

नान्यनायासरूपत्वेऽपि अयाससमस्तकामतया परिपूर्णस्य तस्या-
नेन व्यापारेण किं प्रयोजनमित्यत आह

अस्य प्रयोजनं केवललीला .

अस्य प्रयोजनमिति अस्य जगत्सृष्ट्यादिरूपव्यापारस्य प्रयो-
जनं केवललीलेत्यर्थः लीला नाम तादात्विकरस विना कालान्तिर-
भाविफलमनुद्दिश्य क्रियमाणो व्यापारः तथाहि^२ अस्य प्रयोजन-
मिति सृष्टिरूपव्यापारस्य प्रयोजनाभिधानात् तादात्विकरसमात्रमे-
वोक्तम् . अयं सृष्टिरूपो व्यापारः सार्धभौमानां द्यूतादियत् बालानां
पालुकागृहादियच्च तादात्विकरसरूपः खलु अनेन लोकयत्तु ली-
लाकैवल्यमिति सूत्रार्थो अभिहितः

क्रीडतो बालकस्येव चेष्टास्तस्य निशामयेति

भगवता र्थापराखरेण

अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो धनो ।

मोदतं भगवान्भूतैर्वालः क्रीडनकंरिवेति ॥

भगवता र्थावेदव्यासेनाभिगुक्तैरप्य स्वैभ्यस्तस्य जगत्वापारस्य
प्रयोजनं लीलैवेत्युक्तम् .

(१) नद्विहीनिशेषणमिदम्, अनायाससिद्ध इत्यर्थः ।

(२) तथापीति पु पा. ।

ननु तर्हि गत्वागत्वापि हृष्टा जन्म निवर्त्तयितुं विचार्यविचार्य
लोकमसृजत् उल्लोचनार्थं लोकमसृजदिति,

विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदितुम् ।
पूर्वमेव कृता ब्रह्मन्दस्नपादादिसंयुतेति च
अचिदविरोपिता^१ न्यलयसीमनि संसरतः
करणकलेवरैर्दयितुं दयमानमनाः ।

इति च चेतनानामुज्जीयनरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थं जगत्सृष्टिमकरो-
दिति यदतां घञनानां यैयथ्यांशत्तरिति चेन्न, तथाहि, उभयोः प्रयो-
जनयोः सत्त्वेऽपि लोलेव प्रयोजनमित्यभिधानं प्राचुर्यमभिप्रेत्य, त-
स्मात्

रूपप्रकारपरिणामकूनव्यवस्थं
विश्वं विपर्ययितुमन्यदसद्य कर्तुम् ।
क्षान्व्यन्स्वभावनियमं किमुदीक्षसं त्वं
स्यात्तन्व्यमैश्वरमपर्यनुयोज्यमाहुः ॥

इत्युक्तप्रकारेण यथेच्छं कर्तुं शक्तत्वात्सकलात्मनोऽपि युगपदेव
मुक्तान्कर्तुं समर्थत्वेऽपि स्वाधीनस्वरूपस्थित्यादिनात्मनः कर्म व्या-
जीकृत्य दूरीकृत्य शास्त्रमयांदया तानङ्गीकुर्वांमिदं स्थिति^२लीलारसे-
च्छयैव, लीलाविभूतिरित्येवास्य निरूपकम्. अत एवेतद्विभूतेर्ली-
लायाः प्रचुरप्रयोजनत्वात् सूत्रकारादिभिः सर्वलीलायाः प्रयोजन-
स्याभिधानादयमपि^३ केवललीलेवेति यदति.

नन्वेवं जगत्सृष्ट्यादिव्यापाराणां केवललीलार्थत्वे संहारदशायां
लीलाविराम स्यादित्याशङ्कामनुवदति

तर्हि संहारदशायां लीला विरमेत्,

तर्हि संहारदशायामित्यादिना. तत्परिहरति

संहारस्यापि लीलात्वान्न विरमेत्.

(१) अवशेषितानिति अत्र पु. पा. ।

(२) इत्यस्यानेति पु. पा. ।

(३) अपमेवेति पु. पा. ।

सहारास्यापीत्यादिना यथा गृह निर्माण कीदृशो बालस्य निर्मि-
तगृहस्य विनाशनमपि लीला भवति, तथैतेषां सहारापि सृष्टिवह्नी-
ला तस्मात्तदानीमपि लीलाविरामो नास्तीत्यर्थः “अधिलभुवनज-
म्भस्येयभद्रादिलील” इति, ‘निधिलजगदुदयविभवलयलील’ इति
च सृष्टिचत्सहारोपि तस्य लीलेत्यभिहितं भाष्यकारैः

एवमेतावता ईश्वर एव जगतः कारणम्, तस्य कारणत्वं हेत्व-
न्तरेण न भवति, किन्तु स्वेच्छयति सकल्पमात्रफलतत्त्वादयमना-
यासरूप इति, अस्य प्रयोजनं लीलेति चोक्तम्

अथास्य जगत्प्रति कारणत्वं घटपटादिकं प्रति कुलालादीनां का-
रणत्वमिव निमित्तत्वमात्रं किमित्याशङ्क्यामुपादानकारणमप्ययमे-
वेत्याह

**अयं च स्वयमेव जगद्रूपेण परिणतत्वादुपादा-
नं च भवति .**

अयं वेत्यादिना लोके कार्योत्पत्तौ कारणं निमित्तोपादानस-
हकारिरूपेण त्रिविधम् तत्तन्निमित्तकारणमुपादानं यस्तु कार्य-
रूपेण परिणमयत्कृत्यस्तु, उपादानकारणं कार्यरूपेण परिणामयोग्य-
यस्तु, सहकारिकारणं कार्योत्पत्त्युपकरणं यस्तु घटपटादीनां
कुलालकुविम्बादयो निमित्तकारणं, मृत्तम्यादयः उपादानकारणं,
दण्डचक्रवेमादयः सहकारिकारणम्

महते जगद्रूपकार्योत्पत्ताधीश्वर एव त्रिविधकारणं भवति त-
थाहि, यद्गु स्यामिति सकल्पविशिष्टो निमित्तकारणम्, नामरूपविभा-
गानर्हतया स्वविशयणीभूतसूक्ष्मचिद्विशिष्टस्सन्तुपादानकारणं,
शानरात्तयादिविशिष्टं सन् सहकारिकारणं च भवति तस्मादुपा-
दानकारणं चायमेवेति वदति अयमिति पूर्वं निमित्तकारणतया अभि-
हितं ईश्वरं परामृश्यते चिदचित्तात्मयाश्चापृथक्स्मिद्धविशेषणतया
स्वयमेवेतिशब्दन्तर्भूतत्वात्स्वयमेव जगद्रूपेण परिणतत्वादित्युक्तम् .
उपादानं चेति चकारेण पूर्वोक्तनिमित्तकारणत्वेनोपादानकारणत्व-
समुच्चयते

तथाच ग्रहणो जगत्कारणत्वप्रतिपादकवेदान्तसूत्रे निमित्तकार-
णत्वसाधनानन्तर “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधा” इति
यथोपादानकारणत्वमुक्तम्, तथानेनाप्युक्तम् प्रकृतिक्षेत्येतदभिप्रे-
त्यायमप्युपादान चेत्यगदीत्. तत्र प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधादिति
साध्यकथनपूर्वक साधनमुक्तम्. अत्र स्वयमेव जगद्रूपेण परिणत-
त्वादिति साधनपूर्वक साध्यमुक्तम्. तत्र येनाश्रुत श्रुत भवत्यमत-
मतमविज्ञात विज्ञात स्यादित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञया य-
था सोम्यै^१कंन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मय^२ विज्ञात स्यादित्युपपादकद-
ष्टान्तेन चैकधस्तुपरिणामरूप जगदित्युक्तम् तच्चैकवस्तु सूक्ष्मचिदाचि-
द्विशिष्ट ब्रह्म, तदेवाय स्वयमेवेति शब्देनावदत् तस्मात्सुत्रार्थ एवाय-
मित्यविरोध

एकमेवाद्वितीयम्, तदात्मानं स्वयमकुर्वत,

सृष्टा सृजति चात्मानं विष्णु पालय च पाति च ।

उपसह्रियते चोप^३ सहस्रां च स्वयं हरि ॥

स एव सृज्य स च सर्गकर्त्ता स एव पात्यात्ति च पालयते च ।

ग्रहाद्यवस्थाभिरशेषमूर्तिर्त्रिंशुर्वरिष्ठो वरदो वरंण्य ॥

इत्यादिभिर्निमित्तोपादानयोरैक्यं श्रुतिस्मृतिभिः सुव्यक्तमभि-
हितम्

नन्वेव स्वयमेव जगद्रूपेण परिणमते चे“त्रिगुणं निरञ्जनं, नि-
ष्कलं निष्क्रियं शान्तं, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, अधिपाराय शुद्धाये”
त्यभिधीयमानं निर्विकारत्वमस्य कथमुपपद्यत इति शङ्कामनुवदति

तर्हि निर्विकारत्वं कथमिति चेत्, स्वरूपस्य
विकाराभावान्न निर्विकारत्वविरोधः.

(१) सोम्येति पु पा ।

(२) मृन्मयमिति पु पा ।

(३) चोप-इति पु नास्ति ।

तर्हीत्यादिना तां परिहरति स्वरूपस्येत्यादिना चिदचिद्रूपवि-
शेषणविशिष्टस्य स्वरूपस्य जगद्रूपेण परिणामे विशेष्यस्य स्वरूपस्य
विकाराभावाभिर्विकारत्वस्य विरोधो नास्तीत्यर्थः

स्वरूपस्य विकाराभावे^१ अयमेव जगद्रूपेण परिणमत इत्युक्तं प-
रिणामोऽस्य कथमुपपद्यत इति शङ्कामनुवदति

तर्हि परिणामः कथमुपपद्यत इति चेत्,

तर्हीत्यादिना [तां परिहरति]^२

विशिष्टविशेषणसद्धारकः कस्यचित्कीदृशस्य स्व-
भावः सर्वशक्तेर्न नोपपद्यते.

[विशिष्टेत्यादिना]^३ विशिष्टं च तद्विशेषणं विशिष्टविशेषणमिति
प्रथमं कर्मधारयसमासं कृत्वा द्वारण सह यत्तत इति सद्धारक इति
अनन्तरपदस्य यदुग्रीहिं कृत्वा विशिष्टविशेषणन सद्धारका विशिष्ट-
विशेषणसद्धारक इति तृतीयातत्पुरुषसमासतः शब्दो व्युत्पादनीयः
विशिष्टविशेषणयुक्तं विशिष्टं विशेषणमिति दण्डकुण्डलादिपिल-
क्षणशरीरभूततया वृथक्स्थित्याद्यनर्हं विशेषणयुक्तं चिदचिद्रूप-
विशेषणमुच्यते

अथ वा, विशिष्टविशेषणमित्यस्य शरीरभूतं सत् सर्वदा विशेष-
णत्वेन सङ्गतं विशेषणमित्यर्थः तदापि वृथक्स्थित्याद्यनर्हो दण्ड-
कुण्डलादिभ्यो व्यापृप्तिः सिद्ध्यति विशेषणन सद्धारक इति एव-
मवृथक्स्थितिरप्येव हतुना द्वारसहितोऽस्य परिणामोऽस्तीत्यर्थः
अनेनाऽप्युक्तं^४ सिद्धाचिदचिद्रूपविशेषणद्वाराऽस्य परिणामोऽस्ती-
त्युक्तम्

नन्वयं स्वरूपस्य विकाराभावे स्वशरीरभूतविशेषणद्वारा सर्व-
स्य कार्यजातस्या^५ यमुपादानं कथं भवतीत्यत आह कस्यचित्कीदृ-

(१) विकारभावे इति पु. पा. ।

(२) [] एताच्चिदमध्यगतं पाठं पुस्तके नास्ति ।

(३) अनेन पृथगिति पु. पा. ।

(४) कार्यस्य जातस्येति पु. पा. ।

स्येत्यादि अल्पशक्तिकस्य कीटस्य स्वरूपविकारमात्रेऽपि स्वशरीर-
भूतविशेषमुत्पन्नं तन्तुजालरूपकार्यं प्रति रजसमुपादानत्वरूप
स्वभावे, “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” इत्यधीयमानसर्वशक्त-
नौपपद्यत इति न युक्तम् “ययार्थानाभि सृजते शृङ्गते च,

ऊर्णनाभिर्यथा सृष्टा स्वयं तद्वसते पुन ।

तथा सृष्टेर्दमस्त्रिजलं स्वयं तद्वसते हरि ॥

इत्यादि

कार्ये ऽनन्ते स्वतन्त्रमुत्पन्नत्वामुपादानमाहु

सा ते शक्तिः सुकरमितरद्येति चेत्तां चिलब्धयः ।

इच्छा यावद्विहरति सदा रङ्गरानाऽनपेक्षा

सैवशाना ह्यतिशयकरी सार्णनाभा विभाज्या ॥

इति भट्टार्या आहु

एवं निमित्तोपादानकारणत्वे उक्ता सहकारिकारणत्वस्यानभि-
धानं सर्वज्ञत्वाविशुद्धयागस्य प्रागभिहितं यावत् निमित्तोपादानयोरे-
क्याभिधानाच्च स्वत एव सिद्धयतीत्यभिप्रायेण अत एव पैदान्तसु
त्रेऽप्यस्य विशिष्यानभिधानम् एवमीश्वर एव त्रिविधकारणमिति
साधितवान् अर्थाः ऽज्ञामेकाम गौरनाद्यन्तयती, त्रिगुणान्तजगद्यानि-
रनादिप्रभवाप्ययम्, अज्ञो ह्यहं, ह्यज्ञो ह्ययजार्थीशानीशौ, अज्ञा
नित्यं शाश्वतो ऽयं पुराण इत्यादिभूतिस्मृत्यादिपूर्वप्रकारेण नित्य-
योगिद्विचिह्नीश्वरेण क्रियमाणा सृष्टिः कीदृशीत्याकाङ्क्षायामाह

ईश्वरस्य सृष्टिरऽचित् परिणामकरणं, चेतनस्य
शरीरेन्द्रियप्रदानज्ञानविकासकरणञ्च ।

ईश्वरस्यत्यादिना

प्राग् जगत्कारणत्वमीमांसेनेनेश्वरेण चेतनाचतनात्मकस्य जगत
सृष्टिर्नाम तम परे दत्त एकीभवति युक्तप्रकारेण स्वस्मादधिमतं
तथा स्मितस्य तम शब्दवाच्यस्यास्य

ततः स्वयंभूर्मयवानव्यक्तो व्यञ्जयतिदम् ।

महाभूतादि वृत्तौजा प्रादुर्गसीत्तमानुद ॥

इत्युक्तप्रकारेण स्वप्नरूपविशेषेण स्वस्माद्विभाग कृत्वा तस्य व्यक्तशब्दाद्यसमाष्टिर्यष्टिरूपसमस्तकार्यात्मकपरिणामकरणम् . अचिदविशेषितान्मलयसीमनि सस्तरत इत्युक्तप्रकारेण करणकलेष-
रविधुरस्य भोगमोक्षशून्यस्याचिदविशेषेण स्थितस्य चेतनस्य भो-
गस्थान शरीर भोगोपकरणानोन्निद्रयाणि च इत्या भागमोक्षानर्हं
यथा मयति, तथा प्राक्सफुचिततया स्थितस्य ज्ञानस्य विशासकर-
ण वैलस्यं . चेतनस्येति ज्ञात्येकवचनम् ॥

अथ स्थितिसंहारप्रकाराश्च वक्तव्या इति विचार्य प्रथम स्थि-
तिप्रकारमाह

**स्थितिकरणं नाम सृष्टेषु वस्तुषु केदारे जल-
वदऽनुकूलतया प्रविश्य सर्वरक्षणकरणम् .**

स्थितिकरणमित्यादिना 'स्थितिर्नामे'त्यनभिधानं स्थितिकरणं ना
मे'त्यभिधानं स्थिते सृष्टिसंहारवत्कर्मगुणतत्त्वाभावेन रक्षणकर्मीत्य-
वस्तुगततया स्थितिकरणस्य कर्मगुणापात्तत्वात् सृष्टेर्मित्यादि तत्त्व-
स्युक्तप्रकारेण स्वेन सृष्टेषु वस्तुषु केदारस्यैकतयाऽऽनुकूल्येन तिष्ठज-
लयात् तद्देवानुप्राविशदित्युक्तप्रकारेण तद्रक्षणानुकूलतया ऽत
प्रविश्य तत्तद्द्वस्त्वनुगुणं सकलरक्षणानां करणमित्यर्थं अनुप्राविश-
च्छब्दस्यानुकूलतया प्रवेष्टो ऽस्य विवक्षितं तथाच स्थितिकरणं
रक्षणकरणमिति सिद्धम् ।

अथ संहारप्रकारमाह

**संहारो नाम यथा ऽविनीतः पुत्रः पित्रा शृङ्खले
बद्धा स्थाप्यते, तथा विषयान्तरेषु सक्तानीन्द्रि-
याणि संहृत्यावस्थापनम् ।**

(१) अनुप्राविशशब्दस्येति पुं पा, अनुपवेशनशब्दस्यानि वा पठनीयम् ।

सहारो नामेति विचित्रा देहसपत्तिरीश्वराय निवेदितु-
मित्युक्तप्रकारेण स्वसमाश्रयण दृत्वोऽजीवनार्थं दत्तानि करणकले-
चराण्यादाय मार्गमप्राप्य चाह्यविषयप्रावण्ये कुपथेन गन्तुमुद्युक्ते
विधिनिषेधवदयतया सकोचन वर्त्तनं विना स्वैरचारिण पुत्र हि-
त्तपर पिता यथा शृङ्खलाया वद्धा किञ्चिद्यापारानर्हं स्थापयति,
तथा स्वव्यतिरिक्तविषयेऽतिप्रवणानि करणानि विनादय सकुचित
कृत्वाऽऽस्थापनमित्यर्थः

अथैतेषां सृष्ट्यादीनां चतुर्विधत्वाच्चदपि दर्शयितुमाह

एतत् त्रितयमपि प्रत्येकं चतुर्विधम्.

एतद्वित्रितयमपीत्यादि

चतुर्विभागं सृष्टौ चतुर्धा सस्थितं स्थितौ ।

प्रलयं च करास्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दन ॥

इत्यादि

**सृष्टौ ब्रह्मणाः प्रजापतीनां कालस्य सर्वस्य
जगतश्चान्तर्यामी सन् रजोगुणयुक्तः सृजति.**

सृष्ट्यादित्यादि, सृष्टौ प्रसक्ताया चतुर्दशभुवनस्रष्टु समष्टिपुरा-
णस्य ब्रह्मणस्तेन सृष्टानां नित्यसृष्टिकर्तृणां दशानां प्रजापतीनां सृष्ट्य-
पक्षितस्य कालस्य परस्परमुत्पादकानां सर्वजन्तूनां च तत्तत्प्रवृत्तयः
सर्वाः स्वस्मिन्यथा पर्यवस्यन्ति, तथाऽन्तरात्मा सन्प्रवृत्तिहेतुर-
जोगुणविशिष्टः सन् सृजतीत्यर्थः

यकनाशनं ब्रह्मासौ भवत्यव्ययमूर्तिमान् ।

मरीचिमिथ्या पतय प्रजानामन्यभागत ॥

कालसृष्टीयस्तस्याय सर्वभूतानि चापर ।

इत्थं चतुर्धा सन् सृष्टौ वर्त्तते स रजागुण ॥

इत्यादि

**स्थितौ विष्णोर्वादिरूपेणावतीर्ष्य मन्वादिमु-
खेन शास्त्रप्रवर्त्तनं कृत्वा सन्मार्गं दर्शयित्वा का-**

अस्य सर्वभूतानां चान्तर्यामी सन् सत्त्वगुण-
युक्तः स्थापयति ।

स्थिताधित्यादि, स्थितौ प्रसक्त्यायां 'मध्ये विरञ्चिगिरिशप्रथमाव-
तार' इत्युक्तविष्णवतारप्रभृतीन् 'सुखनरविरञ्चामवतर' इति युक्तप्रका-
रेणानेकावतारान् कृत्वा 'यद्वै किञ्चन मनुष्यदत्तद्वेषज' मित्यासतया
श्रुतिप्रसिद्धमनुप्रभृतियावदस्य पराशरवाल्मीकिशौनकादिसुखेन
स्मृतीतिहासपुराणरूपशास्त्राणि प्रवर्त्य^१ चेतनानामप्यप्रवृत्तिं वि-
नोर्जावनं प्राप्तुं सन्मागोन्दर्शयित्वा रक्षणोपयोगिनः कालस्य परस्य
ररक्षकाणां भूतानां च तत्तत्प्रवृत्तयो यथा स्वस्मिन्पर्यवस्यन्ति,
तथा अन्तरात्मतया स्थितो ज्ञानप्रकाशादिहेतुसत्त्वगुणविशिष्टः स्थि-
तिं करोतीत्यर्थः .

एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम् ।

मन्वादिकृषी चान्येन कालरूपोऽपरेण च ॥

सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितः कुरुते स्थितिम् ।

सत्त्वं गुणं समाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः ॥

इत्यादिपुराणे एकांशेन स्थितो विष्णुरिति विष्णव्यवतारस्यै-
कस्याभिधानमवतारान्तराणामप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम्, विष्ण्वादिकरे-
णापत्तीर्येत्पनेनोक्तत्वात् .

संहारे रुद्रस्याग्न्यादीनां कालस्य सकलभूता-
नामन्तर्यामी तमोगुणविशिष्टः संहरति .

संहार इत्यादि. संहारे प्रसक्ते संहर्तुं प्रधानस्य रुद्रस्याऽवान्तर-
संहर्तृणामग्न्यन्तयादीनां संहारोपयोगिनः कालस्य परस्परनाशकानां
सर्वभूतानां च तत्तत्प्रवृत्तयो यथा स्वस्मिन्पर्यवस्यन्ति तथामन्तर्यामी
सन्निर्देयं कर्तुमुपयुक्तेन तमोगुणेन युक्तः संहरतीत्यर्थः-

आश्रित्य^२ तमसो वृत्तिमन्तफाले तथा प्रभुः ।

(१) प्रवर्तयित्वेति पुस्तकगतः पाठः ग्रामादिकः ।

(२) आश्रितेति पु. पा. ।

रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः ॥
 अग्न्यन्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्तते ।
 कालस्वरूपो भागो अन्यः सर्वभूतानि चापरः ॥
 विनाशं कुर्वतस्तस्य चतुर्द्धेय महात्मनः ।

इत्यादि. सृष्ट्यादिषु चतुर्विभागकथनस्थले ऽण्यद्भेदेन ब्रह्मादय उक्ताः, तेषां तस्य प्रकारभूतत्वादित्यमुच्यमनन्तरम्

ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तयः ।
 विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥
 विष्णुर्मन्यादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज ।
 स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरंता विभूतयः ॥
 रुद्रः कालो ऽन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः ।
 चतुर्द्धां प्रलये ह्येता जनाहंनविभूतयः ॥

इति श्लोकत्रयेण स्फुटतया प्रतिपादितत्वात् श्रीपराशरः. एतद्-
 मिष्टेत्वेष्टायमप्यन्तर्यामीत्यवोचत् “ विष्णुर्मन्यादयः काल ” इति
 श्लोके विष्णोरपि विभूतित्वाभिधानमवतारप्रयुक्तविग्रहपरम् ।

अथ विषमसृष्टिप्रयुक्तां मन्दमतीनां यद्वा परिहर्तुं प्रथमं तद्विष-
 यशङ्कामनुचक्षति

कांश्चित्सुखिनः कांश्चिदुखिनश्च सृजत ईश्वर-
 स्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति चेत् ,

कांश्चिदित्यादिना. सृष्टिकाले सकलात्मन एकप्रकारेण विना
 देवमनुष्यादिविभागेन कांश्चित्सुखिनः कांश्चिदुखिनश्च सृजति चे-
 त्सर्वसमस्य परमदयावत् ईश्वरस्य सर्वविषये समत्वाभावरूपवै-
 षम्यं तु खितया सृष्टत्वात् परन्तु खासहिष्णुत्वरूपकृपाया^१ अभावश्च
 स्यातामित्यर्थः.

तां परिहरति

कर्म हेतूकृत्य करणान्मृदं मत्तयन्त्याः प्रजा-
या जिह्वायां चिह्नं कृत्वा विभिपियन्मातृवाद्धितप-
रेण करणाच्च न स्याताम् .

कर्मत्यादिना. केपांचित्सुखित्वेन केपांचिदुःखित्वेन च सुष्टेर्वि-
पमसुष्टिहेतुभूतकर्म हेतूकृत्य करणादुःखित्वेन सुष्टेः स्वस्थ रोगकरी
मृदमादरेण मत्तयन्त्याः प्रजायाः पुनर्यथा न मक्षयेत्तथा जिह्वायां
नवादिना चिह्नं कृत्वा मृद्वक्षणाभयं कारयद्धितपरमावृत्त एते पु-
नश्च यथा दुःखहेतुकर्मकारणे विभियु^१स्तथा हितपरंण करणाच्च वै-
पम्यनैर्घृण्ययोरुनयोरपि नापत्तिरित्यर्थः. अनेन "वैपम्यनैर्घृण्ये न
सापेक्षत्वा " दितिचेदान्तसूत्रार्थाऽभिहितः.

निष्प्रोन्नतं च करुणं च जगद्विचित्रं
कर्म व्यपेक्ष्य सृजतस्तव रङ्गापिदु ।
वैपम्यनिर्घृणतयोर्न खलु प्रसक्ति-
स्तद्गुह्यसूत्रसन्निधाः श्रुतयो गृणन्ति ॥

इति मद्वायैरुक्तम् . एवं सकलजगत्सुष्टिस्थितिसंहारकर्तृयुक्त-
मुपपादितम् ॥

अथ विलक्षणविग्रहयुक्त इत्युक्तमुपपादयितुमुपक्रमते

अयं च त्रिविधजलपुक्तां पृथिवीं ससर्ज मेघ-
वर्णं इत्युक्तप्रकारेण सविग्रहः सृष्ट्यादिकं करो-
तीत्यर्थः ।

अयमित्यादिना. ननु मध्य उक्तयोरार्त्तादिचतुर्विधपुष्परसमा-
ध्ययणीयत्वधर्मादिचतुर्विधफलप्रदत्वयोर्द्वयोरुपपादनं कुतो न कृत-
मिति चेन्न, " कारणं तु ध्येयः, यो ग्रहणार्थं विदधाति पूर्वं " मित्या-

द्युक्तप्रकारेण कारणवस्तुन एवोपास्यत्वादाश्रयणीयत्वाच्च कारण-
त्योक्त्यैव चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तं. चतुर्विधसमाश्रयणीयत्वम्
“फलमत उपपत्ते” रित्युक्तप्रकारेण फलप्रदत्वहेतुसर्वशक्तियो-
गस्य प्रागभिधानादेव चतुर्विधफलप्रदत्वम् चार्थादुक्तमित्यभिप्रायेण
तयोरधिकस्योपपादनीयांशस्याभावाच्च तदुपपादनं न कृतम्

तत्पूर्वोक्तकारणसत्त्वेन^१ विग्रहयोगस्यान्वयं वदन्नाह अयमिति.
एवं जगरसर्गादिकर्तृतया ऽभिहितो ऽयं नदीजलभूमिजलवर्षजलरूप-
त्रिविधजलधिरिष्टजगत्त्रया यपुंक्कबलाहक^२ सदृशविग्रहविशिष्ट इति
दिव्यसूत्रिप्रयन्धोक्तप्रकारेण विग्रहसहितः सन् सृष्टिस्थितिसं-
हारात्करोतीत्यर्थ^३. मेघवर्ण इत्यस्य सौन्दर्य^४ परतया बहुभिर्वा-
क्यातत्वेपि विग्रहपरतयानेनाभिधानादियमप्येका योजना द्रष्टव्या.
एकवाक्यस्यानेकयोजनास्ति बलु ।

अथैतद्विग्रहवैलक्षण्यमंकेन गद्येनाह

विग्रहश्च स्वरूपगुणेभ्यो ऽत्यन्ताभिमतः स्वा-
नुरूपो नित्य एकरूपः शुद्धसत्त्वात्मकश्चेतनदेह-
वज्ज्ञानमयस्य स्वरूपस्या ऽऽच्छादनमकुर्वन् मा-
णिक्यमयपात्रे स्थापितसुवर्णवत्स्वर्णरूप^५ दिव्या-
त्मस्वरूपस्य प्रकाशको निरवधिकतेजोरूपः सौकु-
मार्यादिकल्याणगुणगणानिधिर्योगिध्येयः सकलज-
गन्मोहनस्समस्तभोगवैराग्यजनको नित्यमुक्ता-
नुभाव्यो वासनातटाकवत् सकलतापहरो ऽनन्ता-

(१) कारणत्वेनेति पु. पा. ।

(२) वारुंक्कबलाहकेति पु. पा.

(३) इत्यसौदार्येति पुस्तकगनः पाठः ।

(४) स्ववर्णरूपेति पु. पा. ।

वतारकन्दं सर्वरक्षकः सर्वाऽप्यश्रयो ऽस्त्रभूषण-
भूषित'स्तिष्ठति.

धिप्रहश्चेदिना. स्वरूपगुणेश्रयो ऽश्रन्ताभिमत इति, इच्छातृ-
हीताभिमतोरुद्देशस्य इत्यादि प्रमाणम्.

स्यानुरूप इति, अननुरूप'अप्यभिमतं भवति किञ्चित्, अयं तथा
न, अपि तु स्यस्यानुरूप इत्यर्थः

नित्य इति, स्वरूपगुणवदज्ञादिनिधन इत्यर्थः, लोके ऽवययिना-
म ऽनित्यत्वदर्शनादस्याप्यवयवित्वेनानित्यत्वं स्यादिति चेन्न, सर्व-
व्यवयवसंबन्धमात्रं न भवत्यऽ नित्यत्वे हेतुरपित्वश्रवणवारब्धत्वम्,
अवयवसंबन्धमात्रस्यानित्यत्वे हेतुत्वे कर्त्तरणाद्यवयवसंबन्धवद्
त्मनोऽप्यनित्यत्वापत्तेः. एवं चाव्यवयवारब्धत्वे प्रमाणाभावात्कर्-
त्तरणाद्यवयवयोगित्येपि नित्य एव भवतीति विवरणे कृष्णपादै-
वकम्.

एकरूप इति, वृद्धिस्यादिविकाररहित इत्यर्थः. सदैकरूपरू-
पापेत्यादि.

शुद्धसत्त्वात्मक इति, गुणान्तरसंसर्गरहितसत्त्वाश्रयो ऽप्राकृत-
दिग्यरूप इत्यर्थः. "न तस्य प्राकृता भूतिः" इत्यादि.

'चेतनदेहव' इत्यादि 'स्वर्णरूपदिव्यात्मस्वरूपस्य प्रकाशक' इति,
शुद्धसत्त्वात्मकत्वाद्गुणश्रयाश्रयचेतनदेहवत् ज्ञानमयत्वात्तेजोम-
यस्य स्वरूपस्य बहिः प्रकाशाच्छादन'अकुर्वन्माणिक्येन निर्मिते पा-
त्रे स्वर्णे व्यापिते अतः स्मितं स्वर्णे तद्यथा बहिः. सम्यक् प्रकाशयति,
तथा स्वर्णस्वरूपेत्युक्तप्रकारेण स्पृहणीयत्वात्स्वर्णत्वेनाभिहितस्य
दिव्यात्मकस्वरूपस्य प्रकाशक इत्यर्थः.

निरवधिकतेजोरूप इति, नित्यमुक्तविप्रहाणामस्य चैकजाती-

(१) विभूषित इति मूले पाठः ।

(२) अवयवमिति प्राचीनाऽस्ति पुस्तके टिप्पणी ।

(३) बहिः प्रकाशमाच्छादनामिति पु. पा. ।

यद्रूप्येऽपि एकजातीयद्रव्यात्मकखद्योतशरीरतेजस आदित्यस्य
विद्यमानतेजोतिशयवत् तेषां सावधिकतेजस्रत्वापादकनिरवधिक-
तेजोरूप इत्यर्थः

सौकुमार्यादिकल्याणगुणगणनिधिरिति सौकुमार्यसौन्दर्यलाव-
ण्यसौगन्ध्ययौवनप्रभृतिकल्याणगुणसमूहाध्य इत्यर्थः सौन्दर्यसौग-
न्ध्यसौकुमार्यलावण्ययावनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपइति भाष्यकार
यागिध्येय इति, भगवद्भक्त्यापराणां परमयोगिनां शुभाश्रयतया
सदाध्यानविषय इत्यर्थः

कां चाम्या रंयामृते देवि सर्वयज्ञमयं यपुः ।

अध्यास्तं देवदेवस्य योगिचिन्त्यं गदाभृतं ॥

इत्यऽसाधारणविग्रह एव यागिचिन्त्यत्वेनाभिहितः

सकलजनमोहन इति, आह्लादविशेषेण सर्वजनानामपि स्ववैख-
क्षणेनोन्मादजनक इत्यर्थः " पुसा इष्टिचिन्तापहारिणम्, सर्वस-
त्त्वमनोहर " इत्यादि

समस्तभोगवैराग्यजनक इति, स्वयैलक्ष्ण्यं हृष्टवता स्वैतरसकल-
विषयानुभवेऽपि नैराश्यजनयतीत्यर्थः परमात्मनि यो रक्तो विरक्तो
ऽपरमात्मनीत्यादि

नित्यमुक्तानुभाव्य इति, अपरिच्छिन्नज्ञानाविगुणकैर्नित्यैर्मुक्तैश्च
" सदा पश्यन्तीति प्रकारेणाऽनवरतानुभाव्य इत्यर्थः

वासनातटाकवात्सकलतापहर इति, " यशु करपाद्गुह्यरक्तकुं-
सुमै रित्यादि-यं दिव्यसूरिखर्गनप्रकारेण दिव्याधयवविग्रहसर्व-
गन्धन भास्वत्प्रकाशविकसितपद्मजरज्ज परिमलप्रचुरं स्तटाक इव
स्वाश्रितानां सासारिकविविधताप विरहताप च सर्वन्दूरकरंती-
त्यर्थः

अनन्तावतारकन्दमिति, " अजायमानो बहुधा विजायते, बहु-
नि मे व्यतीतानी " त्युक्तानामनन्तावताराणामपि अप्रकृतदिव्यम-
स्यानमितरसजातीय कृत्वा दीपादुत्पन्नप्रदीपवद्भगवत्तत्वात् तथा
सर्वेषां मूलमित्यर्थः " प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय समग्रामि, कर्त्तृकल्पे
जायमान स्वमूर्त्येत्यादि

(१) यादनमकाश विकसितपद्मज्ज परिमलप्रचुर इति पुस्तकगत पाठः ।

सर्वरक्षक इति, ऐश्वर्यार्थिनां केवलानां भगवच्छरणार्थिनामुपा-
सकानां प्रपन्नानामनुभवकैङ्कर्यपदार्थानां नित्यमुक्तानां चापिशेषेण स-
र्वेषामनिष्टनिवृत्तिमिष्टप्राप्तिं च दिव्यमङ्गलविग्रहयुक्तः सन्नेव करो-
त्यतः सर्वरक्षक इत्यर्थः.

सर्वापाश्रय इति, उभयविभूत्याश्रय इत्यर्थः .

अखभूषणभूषित इति, पूर्वोक्तसर्वाश्रयत्वसूचकैरखभूषणाभ्या-
योक्तैर्विभूत्यभिमानिभिर्दिव्यायुधदिव्यामरपैरलंकृत इत्यर्थः.

आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमशुषामलम् ।
विमर्शि कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥
श्रीवत्ससंस्थानधरमन्त्रे च समाश्रितम् ।
प्रधानं, बुद्धिरप्यास्ते गदां रूपेण माधवे, ।
भूतादिमिन्द्रियादि च द्विधा शङ्कारमीश्वरः ।
विमर्शि शङ्करूपेण शार्ङ्गरूपेण संस्थितम्, ॥
चलस्वरूपमत्यन्तजयेतान्तरितानिलम् ।
चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे^१स्थितम् ॥
पञ्चकण तु या माया वैजयन्ती गदाभूतः ।
सा भूतहेतुसंघातो भूतमाला च वै द्विज, ॥
यानोन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै ।
शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः, ॥
विमर्शि यथासिरगमच्युनो प्रवन्तनिर्मलम् ।
विद्यामयं तु तज्ज्ञानमविद्या चर्म संस्थितम् ॥

इत्यादि.

परं विलक्षणविग्रहयुक्त इत्येतदुपपदितत्वात् ॥

अथैतद्विग्रहयोगप्रयुक्तानीश्वरस्य परत्वादिपञ्चप्रकारान् प्रत्येकं
सुव्यक्तं दर्शयितुं विचार्य्यं प्रथमं तानुत्तिष्ठति^२

ईश्वरस्य स्वरूपं परव्यूहविभवान्तर्यामित्वा-
चावतारभेदेन पञ्चप्रकारम्.

(१) विष्णुर्हरे इति पु. पा. । (२) उत्प्रेषयतीति पु. पा. ।

ईश्वरस्य स्वरूपमित्यादिना. ननु लक्ष्मीभूमिनीला^१नायक इ-
त्येतदुपपादानन्तरमिदं कुतो नोपपाद्यत इति चेन्न, तत्रोपपादनीया-
द्याभावात्.

यैकुण्ठे तु परे लोके धिया सार्द्धं जगत्पतिः ।

उभाभ्यां भूमिनीलाभ्यां सेवितः परमेश्वरः ॥

इत्युक्तत्वाच्च वक्ष्यमाणे परत्वे उक्तं भवेदिति विचार्य पृथङ् नो-
पपादितम्, तस्माज्ज वियोधः.

ईश्वरस्वरूपमित्यत्र स्वरूपशब्दार्थः स्वासाधारणविग्रहो वा वि-
ग्रहविशिष्टस्वरूपं वा संप्रभेण कृतयोरन्ययोस्तत्त्वत्रयप्रत्ययोर्मध्य-
एकत्र विग्रहः पञ्चप्रकारः परत्वं व्यूहो विभवो ऽन्तर्गामिायम-
र्चावतार इति, अन्यत्र ईश्वरस्वरूपं हेयप्रतिभटमित्यारभ्य पक्षीप-
रिजनाविविष्टं भवतीत्युपपादानन्तरमिदं च पञ्चविधमिति. इ-
दंशब्देन प्रकृतमीश्वरस्वरूपं परामृश्य तत्परत्वादिभेदेन पञ्चप्रका-
रमिति स्वयमुक्तत्वात्. एव पञ्चप्रकारविशिष्ट स्वरूपमित्यमुमर्षं

“नम प्रकाराः पञ्चेति प्राहुर्वेदान्तपारगाः ।

परो व्यूहश्च विभवो निपन्ता सर्वदेहिनाम् ॥

अर्चावतारश्च तथा दयालुः पुण्याकृतिः ।

इत्येवं पञ्चधा प्राहुर्मां रहस्यविदो जनाः ॥

इति विश्वकसेनसंहितायां स्वयमवोचत्.

एतान्पञ्चप्रकारान् क्रमेणोपपादयिष्यन्प्रथमे परत्वमुपपादयति

तत्र परत्वम् ऽकालकाल्ये^२ ऽनवधिकानन्दे द्वि-
तीये देशे नित्यमुक्तानां भोग्यत्वेनावस्थितिः.

तत्र परत्वमित्यादिना. तेषु पञ्चसु परत्वं नाम “न कालस्तत्र
यै प्रभुरिति, कला मुहूर्त्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामदे-
तुरिति, या यै न जानु परिणामपदारूपदं सा कालातिगा तत्र परा
महती विभूतिः, यत्कालादपचेलिम”मिति चोक्तप्रकारेण कालकृत-
परिणामशून्यदेशत्वादकालकाल्ये “आनन्दस्यान्तो नास्ती”त्युक्तप्र-
कारेण निरवधिकानन्दयुक्तं द्वितीये धर्मेयैकुण्ठे “यत्र पूर्वे साध्याः

सन्ति देवाः, यत्रर्षयः प्रथमज्ञा ये पुराणा" इत्याहुकप्रकारेण नित्या-
संकुचितज्ञानानामनन्तगुरुद्विष्वक्सेनादीनां

सूर्यकोटिप्रतीकाशाः पूर्णेन्द्रश्रुतसन्निभाः ।

यस्मिन्पदे विराजन्ते मुक्ताः संसारवन्धनैः ॥

इत्युक्तप्रकारेण निवृत्तसंसारणामसंकुचितज्ञानानां मुक्तानां
आनुभवस्य विषयीभूतत्वेनावस्थितिरित्यर्थः.

शेकुण्ठे तु परे लोके नित्यत्वेन व्यवस्थिताः ।

पश्यन्ति च सदा देवं नेत्रैर्ज्ञानेन चाभिराः ॥

इत्यादि ।

अथ व्यूहमुपपादयति

व्यूहो नाम सृष्टिस्थितिसंहारार्थं संसारिसं-
क्षारार्थमुपासकानुग्रहार्थं च संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्ध-
रूपेणावस्थितिः.

व्यूह इत्यादिना. व्यूहस्य लीलाविभूतौ विनियोगात् पतद्विभूतेः
सृष्टिस्थितिसंहाराणां निर्वाहार्थं बुभुक्षुर्नां संसारिणामनिष्ठनिवृत्त्या-
दिकं कृत्वा रक्षणार्थं मुमुक्षुनयोपासनं कुर्वतां संसारनिवृत्तिपूर्वक-
स्वप्नातिनिदानानुग्रहार्थं च संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपेणावस्थितिः-
रित्यर्थः. अमुकेन व्यूहेनामुक्तकार्यं क्रियत इत्युपपत्तुं उपपादने द्रष्ट-
व्यम्.

चतुर्विधः स भगवान् मुमुक्षुणां हिताय वै ।

अन्येषामपि लोकानां सृष्टिस्थित्यन्तसिद्धये ॥

आनन्द्यास्य सेनाने व्यूह आधो मयेरितः ।

अनादिकर्मवश्यानां संसारे पततामधः ॥

इत्यारभ्य

उपासकानुग्रहार्थं जगतो रक्षणाय चेति ।

आधिरासीद्भगवतः पञ्चायुधपाङ्कितः ॥

सो ऽयं संकर्षणाख्यो ऽमूतदेकान्तवपुर्धरः ।
 रुक्मामः सो ऽयमऽमलः सर्वशास्त्रेषु शब्दितः ॥
 सो ऽयं प्रद्युम्ननामामूतदेकान्तवपुर्धरः ।
 इन्द्रनीलप्रतीकाश एष शास्त्रेषु शब्दितः ॥
 ततो नाम्ना अनिरुद्धो ऽयं स्वयमेवामयन्मुने ।
 तदेकान्तवपुर्युक्तस्तादात्विकघनप्रभः ॥

इति भगवच्छास्त्रे सृष्ट्यादयः संसारिसंरक्षणमुपासकानुग्रहश्च
 व्यूहकृत्यानीत्युक्तम्. चतुर्विधः स भगवानित्यत्र चानुर्विध्याभिधानं
 घासुदेवस्यान्तर्भाषेण.

पतत्परव्यूहयोः को वा विशेष इत्यत आह

परत्वे ज्ञानादयः षट् पूर्णा, व्यूहे द्वौद्वौ गुणौ
 प्रकटौ.

परत्वं इत्यादिना.

संपूर्णषड्गुणस्तेषु घासुदेवो अगत्यतिः । इति,
 पूर्णास्तिमितषाड्गुण्यो निस्तरङ्गाख्येवोपमः ।
 षण्णां युगपदुन्मेषाद्वगुणानां स्वप्रचोदितात् ।
 अनन्त एव भगवान् घासुदेवः सनातनः ॥

इत्युक्तप्रकारेण घासुदेवरूपपरत्वे ज्ञानबलैश्वर्यैर्वीर्यशक्तितै-
 जांसि षड्गुणाश्च परिपूर्णा इत्यर्थः.

संकर्षणादिरूपे

व्यूहे तत्रावशिष्टं षड्गुणानां त्रियुगं मुने ।

अनुपूर्तिं मज्जत्येव तत्रतत्र यथातथम् ॥

इत्युक्तप्रकारेणावशिष्टगुणचतुष्टयस्य तत्रतत्र वर्तमानत्वे व्य-
 अधिकृतकार्यानुगुणं गुणत्रयमेव प्रकाशत इत्यर्थः.

गुणैः षड्भिस्त्वेतैः प्रथमतश्चतुर्भिस्तत्र यमौ

ततस्तिष्ठस्तेषां त्रियुगं युगलैर्हि त्रिभिरभूः ॥

व्ययस्या या चैषा ननु घट् साविष्टतियशाद्

भवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामङ्गलगुणः ॥

इत्ययमर्थः धूरेशैरभिहितः.

अथ संकर्षणादिषु त्रिषु प्रकाशमानान् गुणविशेषांस्तैराधिकृतानि इत्यानि च प्रत्येकमभिधातुं विचार्य प्रथमं संकर्षणस्य प्रकारमाह

तत्र संकर्षणो ज्ञानवलाभ्यां युक्तो जीवतत्त्व-
मधिष्ठाय तत् प्रकृतेर्विविच्य प्रद्युम्नावस्थां प्राप्य
शास्त्रप्रवर्त्तनं जगत्संहारं च करोति.

तत्र संकर्षण इत्यादिना, व्यूहत्रये संकर्षणः

तत्र ज्ञानयत्नद्वन्द्वद्वय संकर्षणं हरेः । इति,

भगवान्ज्युतोपीत्यं पद्मगुणेन समेधितः

पञ्चज्ञानगुणौ तस्य स्फुटौ कार्यवशान्मुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण सर्वगुणानां स्वस्वेषि कार्यानुगुणं ज्ञानवला-
भ्यां युक्तः.

सौर्यं समस्तजीवानामधिष्ठातृत्वा स्थितः । इति,

संकर्षणस्तु देवेशो जगत्प्रद्युम्ननास्ततः ।

जीवतत्त्वमधिष्ठाय प्रकृतेस्तु विविच्य तत् ॥

इति चोक्तप्रकारेण प्रकृतौ जीवतत्त्वमधिष्ठाय तेनाधिष्ठा-
नविशेषेण तत्प्रकृतेर्नामरूपविशेषौ यथा भासते, तथा विविच्य

विवेकानन्तरन्वेद्यः प्रद्युम्नत्वमवाप सः । इति,

सौर्यं प्रद्युम्ननामामृतेकान्तवपुर्धरः ।

इति चोक्तप्रकारेण प्रद्युम्नावस्थां प्राप्य

शास्त्रप्रवर्त्तनं चापि संहारं चैव देहिनाम् ।

यत्नेन हरतीद् स गुणेन निखिलं मुने ॥

ज्ञानेन तजुते शास्त्रं सर्वसिद्धान्तगोचरम् ।

वेदशास्त्रमिति क्वातं पञ्चरात्रं विशेषतः ॥

इति चोक्तप्रकारेण वेदशास्त्रप्रवर्त्तनं जगत्संहारं च करोती-
त्यर्थः ।

अथ प्रद्युम्नप्रकारमाह

प्रद्युम्न ऐश्वर्य्यवीर्याभ्यां युक्तो मनस्तत्त्वम-
धिष्टाय धर्मोपदेशं मनुचतुष्टयप्रभृतिशुद्धवर्गसृष्टिं
च करोति.

प्रघञ् इत्यादिना. प्रघञ्

ऐश्वर्य्यवीर्य्यसंभेदाद्रूपं प्रघञ्मुच्यत इति,
पूर्णपङ्कगुण एवायमच्युतोऽपि महामुने ।
गुणाद्यैश्वर्य्यवीर्याभ्यां स्फुटौ तस्य विशेषतः ॥

इति चोक्तप्रकारेण सर्वेषु गुणेषु सत्स्यपि कार्यानुगुणं विशेषेण
स्फुटाभ्यामैश्वर्य्यवीर्याभ्यां युक्तः

मनसोऽयमधिष्ठाता, मनोमय इतीरितः ।
इत्युक्तप्रकारेण ज्ञानप्रसरणद्वारं मनस्तत्त्वमधिष्टाय
ऐश्वर्य्येण गुणेनासौ सृजते तद्व्याख्यम् ।
वीर्य्येण सर्वधर्माणि प्रवर्तयति सर्वेशः ॥
इत्युक्तप्रकारेण साक्षाद्यनुष्ठानरूपाणां धर्माणामुपदेशं
मनूनां सर्गप्रकरोमुखयाहृष्टपादतः ।
चतुर्णां ब्राह्मणादीनां सर्गद्वारं जगत्पतिः ॥
द्विजयुग्मं क्षत्रयुग्मं वैश्ययुग्मे तथैव च ।
मिथुन च चतुर्थस्य एतन्मनुचतुष्टयम् ॥
मनुष्यो मानवशतं स्त्रीपुंमिथुनतौ भवेत् ।
पैकैकं धर्मभेदेन तेभ्यो मानवमानवाः ॥
सहस्रा संयभूवुश्च स्त्रीपुंमिथुनतस्तथा ।
मनुष्याश्च ततस्तेभ्यो यभूवुर्वीर्य्यमत्सराः ॥
एते हि शुद्धसत्त्वस्या देहान्तं नान्ययाजिनः^१ ।
निराशाः कर्मकरणान्मामेव प्राप्नुवन्ति ते ॥
अव्यन्तेषु च निष्णाता द्वादशाध्यात्मचिन्तकाः ।
अहानुवृत्तिं सततं कुर्वन्ते ते जगत्पतेः ॥
तृतीयेन जगद्धात्रा निर्मिता मनसा स्वयम् ।

गुणप्रधानयोगे च निष्ठिताः पुरुषपंथाः ॥

इत्येव शुद्धचर्यायं गणेश तव कीर्तितः ।

इति विश्वकसेनसंहितायामुक्तप्रकारेण मुखबाहूदपादजान्मिथु-
नरूपब्राह्मणादिमनुचतुष्टयप्रभृतींस्तेभ्यो मनुभ्यो मिथुनात्प्रत्येकं व-
र्णभेदेन मानवगतं तथैव कौर्णस्य^१ मिथुनरूपं तेभ्यो मानवेभ्यो मानव-
मानवांस् तेभ्यो मनुष्यरूपाभिर्मन्त्रसरान् शुद्धसत्त्वस्थान्देहान्तमऽ-
न्यथाजिनः फलाभिसन्धिराहित्येन भगवत्समाराधनरूपाणि क-
र्माण्यनुतिष्ठतो वेदान्ते निष्णातान् द्वादशाक्षरिमुखेनाध्यात्मविस्त-
कान् सर्वेभ्यस्स व्यूहानुष्ठति सदा कुर्वतो भगवन्तं प्राप्नुयतः शुद्ध-
पणां च जति ।

अथानिष्टप्रकारमाह

अनिरुद्धः शक्तितेजोभ्यां युक्तो रक्षणस्य त-
त्त्वज्ञानप्रदानस्य कालसृष्टेर्मिश्रसृष्टेश्च निर्वाहकः ।

अनिरुद्ध इत्यादिना. अनिरुद्धः

" शक्तितेजःसमुत्क्रयाद्वनिरुद्धतनुर्हरितिति,

पुरुषोपि महाध्यक्षः पूर्णपाद्गुण्य उच्यते ।

शक्तितेजोगुणौ तस्य स्फुटी कार्म्यवशान्मुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण सर्वेषु गुणेषु सत्त्वपि कार्म्यानुगुणाभ्यां शक्ति-
तेजोभ्यां युक्तः

शक्त्या जगदिदं सर्वमनन्ताण्डाधिरन्तरम् ।

विभर्ति पाति च हरिर्मणिस्तानुरियाणुषः ॥

तेजसा निखिलं तस्य ज्ञापयत्यात्मनो मुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण जगद्रसखरूपोज्जीवनहेतुतत्त्वज्ञानप्रदानस्य

वृत्तादिद्विषयादीन् कालसर्गमयाप्ररोह ।

इत्युक्तप्रकारेण वृत्तादिद्विषयादीन्कालसृष्टेश्च

तुष्टयोऽयं जगत्प्राप्तो ब्रह्माणमवज्जल्लुनः ।

मुखबाहूदपञ्चातो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥

धनुर्विधो भूतसर्गस्तेन सृष्टः स्वयंमुखा ।

ब्राह्मणाद्यास्तथा यणां रजःप्राशुष्यंतोऽभयन् ॥

त्रयीमार्गेषु निष्णाताः फलवादे रमन्ति ते ।
 देवादीनेव मन्वाना न च माम्मेनिरे परम्^१ ॥
 तमःप्रायास्त्वमे केचिन्मम निन्दां प्रकुर्वते ।
 भारार्थं च नियन्तारं न जानन्तः परस्परम् ॥
 संलापं कुर्वते व्यग्रं वेदवादिषु निष्ठिताः ।
 मां न जानन्ति मोहेन मयि भक्तिपराङ्मुखाः ॥
 स्वर्गादिषु रमन्त्येते अघसाने पतन्ति ते ।
 कामात्मानो महाभाग जरामरणयोगिनः ॥
 भ्रूयन्त्येते द्विजा मोहात्ते हि संसारवर्त्मनि ।
 इत्येष मिथ्यसर्गस्तु गणेश तव कीर्तितः ॥

इति विष्वक्सेनसंहितायामुक्तप्रकारेण ब्रह्मणो मुख्यब्रह्मवादा-
 ज्ञानां ब्राह्मणादिवर्णानां रजःप्रचुराणां पूर्वभागमार्गनिष्णातानां फ-
 लवादे भारमता^१भीश्वरं धिना देवादीनेष्वारण्यतया ऽध्यवस्यतां
 तत्र केषांचित्तमःप्रचुराणां भगवद्भिन्दां कुर्वतामाऽऽराध्यं नियन्ता-
 रं तम ऽजानतां व्यग्राणां वेदवादे मनो निवेद्य परस्परस्तमेव सं-
 पताम ऽत एव भगवज्ज्ञानभक्त्योऽन्वयशून्यानां स्वर्गादिभ्या ऽऽरमता-
 कर्मफलावसाने ऽधः पततां कामविषयमनस्कानां जरामर-
 णभाजां संसारमार्गगामिनां सुष्टिरूपां मिथ्यवर्गसृष्टिं च कथेतीत्य-
 र्थः, 'अण्डमण्डकारणानि च स्वयमुत्पादयति, अण्डान्तर्गतयस्तूनि
 चेतनान्तर्यामी सन्नुत्पादयतीति समष्टिः सर्वाप्यद्वारिका, द्वाष्टि-
 सृष्टिः सर्वा सद्धारिकेति प्राक् स्वयमुक्तत्वात्, 'अस्मिन्नण्डे यद्वा-
 त्मसमष्टिभूतां ब्रह्मा जायते, ततः पूर्वं स्वसंकल्पेन भगवान्स्वयमेव
 सृजति, अतः परं ब्रह्मणो ऽन्तर्यामी सन्सृजतीति श्रीकृष्णपादोक्ते-
 र्वा द्यष्टिसृष्टिः सर्वापि सद्धारिकैवाङ्गीकार्या, अतः प्रचुर्ब्रह्मत्वेना-
 भिहिता शुद्धवर्गसृष्टिरद्वारिका, अनिरुद्धरूपत्वेनाभिहिता मिथ्य-
 र्गसृष्टिः सद्धारिकेत्यभिधानमयुक्तम्, तस्माच्छुद्धवर्गसृष्टिर्मिथ्यवर्ग-
 सृष्टिश्च सद्धारकसृष्टौ चेतनानां कर्मविशेषमयुक्तसंकल्पविशेषेण
 भवेत्, एतच्छुद्धवर्गसृष्टेर्मिथ्यवर्गसृष्टेश्च भगवतः अध्ययानन्तरं

(१) वरमिति पु. पा. ।

(२) रमतामिति पु. पा. ।

भगवन्देवदेवेश सर्वज्ञ परमेश्वर ।

किमेव भवता सृष्टो मिथस्तर्गो जगत्पते ॥

शुद्धसृष्टि विहायिषां निर्दय^१ पुरुषोत्तम ।

इति विष्वक्सेनेन पृष्टः^२

विहाय शुद्धसर्गं च मिथस्तर्गस्य कारणम् ।

शृणुष्व गणनाथ त्वं दयालुर्निर्दयो न च ॥

सर्वज्ञोऽहं न सन्देहस्तथापि यः सृजाम्यहम् ।

जनाद्यविद्यासंसृष्टोऽमुषीकान्नरान् ऽहम् ॥

तान् वीक्ष्या^३ ज्ञानसङ्गं तु निषिद्धकरणं तथा ।

विहिताकरणं चापि वीक्ष्यैषामपराधकाद्^४ ॥

मिथस्तर्गं करोम्येवं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

एवं सुरुतलेयेन शुद्धसर्गं करोमि च ॥

मनुप्रमुखस्तर्गोऽयं शुद्धस्तर्गो मयेरितः ।

शुद्धस्तत्पमयाः सर्वे मन्दक्तिनिरता सदा ॥

ममार्चनपराः सर्वे मद्भजनपरिवृहिताः ।

नमस्यन्ते महाभागा महात्मानो जितेन्द्रियाः ॥

भक्त्या परमया चैव प्रपस्या वा महामुने ।

प्राप्यं घैकुण्ठमासाद्य न निवर्त्तन्ति ते ऽव्ययाः ॥

एवं सर्वेषु कुर्यत्सु मानयेषु मुमुक्षुषु ।

सृष्टिक्षयो महानासीन्नारकी भूस्त्वृणष्टता ॥

इति शारदा मिथस्तर्गः क्रियते लीलया मया ।

इति भगवन्नाह . एवं व्यूहप्रकारा उपपादिताः ॥

अथ विमयप्रकारान् विस्तरेणाह

विभवोऽनन्तोऽपि द्विविधो^५ गौणमुख्यभेदेन

भिन्नश्च ।

(१) निर्दयः इति पु. पा. । (२) निष्वक्सेनपृष्ट इति पु. पा. ।

(३) नरानिहन्तान्वीक्ष्येति पु. पा. ।

(४) विक्षेपा मयापराधकानेति पुस्तकगतः पाठोऽस्ति ।

(५) अनन्तोऽपि इति पु. पा. ।

विमय इत्यादिना ।

विमयोपि तथानन्तो द्विधैव परिकीर्त्यन्ते ।

गौणमुख्यविभागेन शास्त्रेषु [च] हरमुने ॥ इति,

प्रादुर्भावो द्विधा प्रोक्तो गौणमुख्यविभेदतः ।

इति चोक्तप्रकारेण विमयः परिगणनाशक्यो ऽनन्तो, गौणमुख्यविभेदेन द्विविधश्चेत्यर्थः । विमयो नामेतरसज्जातीयत्वेनाविर्भावः । अत्र गौणो ऽमुख्यः, मुख्यः श्रेष्ठः । गौण आवेशावतारः, मुख्यः साक्षादवतारः आवेशश्च स्वरूपावेशः शक्त्यावेश इति द्विविधः, तत्र स्वरूपावेशः स्वेन रूपेण सहावेशः । स च परशुरामादीनां चेतनानां शरीरेषु स्यात्साधारणविग्रहेण सहावेशः शक्त्यावेशः कार्यकाले विधिशिष्यादिचेतनेषु शक्तिमात्रेण स्फुरणम् ।

अथ मुख्यविमयस्य गौणविमयस्य च साम्यवैषम्ये आह

मनुष्यत्वं तिर्य्यकत्वं स्थावरत्वमिव गौणत्व-

मिच्छयाऽऽगतं न स्वरूपेण ।

मनुष्यत्वमित्यादिना ।

मदिच्छया हि गौणत्वं मनुष्यत्वमिवेच्छया ।

शूकरत्वं च मत्स्यस्य नारसिंहत्वमेव च ॥

यथा वा दण्डकारण्ये कुम्भाभ्रत्वं ममेच्छया ।

यथा घाजिमुखत्वं च मम सकल्पतोऽभवत् ॥

सेनापते ममेच्छातो गौणत्वं न च कर्मणा ।

इत्युक्तप्रकारेण रामकृष्णादिमनुष्यस्य मत्स्यादितिर्य्यकत्वं कुम्भाभ्रत्वरूपं स्थावरत्वमित्येतत्सर्वं यथा ममेच्छया जातम्, तथा ऽऽवेशरूपं गौणत्वमपिच्छया ऽऽगतमित्याकारः समः अप्राकृतत्वासाधारणविग्रहेण सह जागतमित्यर्थः उपात्तयच्चनैरिच्छया प्रयुक्तत्वाभिधानेपि गौणस्य मनुष्यत्वादिवदप्राकृतदिव्यसंस्थानमितरजातीयं कृत्वा अवताररूपत्वाभावात् स्वरूपेण जागतमिति सिद्धम् ।

अथोपास्यत्वानुपास्यत्वकथनमुखेनोभयार्थिशेषं दर्शयितुं प्रथमं मुख्यविमयस्योपास्यत्वं सहेतुकमाह

तत्राप्राकृतविग्रहा अजहत्स्वभावविभवा दी-
पादुत्पन्नदीपवत्स्थिता मुख्यप्रादुर्भावाः सर्वे मु-
मुक्षूणामुपास्याः .

तत्राप्राकृतेत्यादिना. उभयविधे विभवे
प्रादुर्भावास्तु मुख्या ये मंदंशत्वाद्विशेषतः ।
अजहत्स्वभावा विभवा^१दिव्याप्राकृतविग्रहाः ॥
दीपादीपा इषोत्पन्ना जगतो रक्षणाय ते ।
अर्च्या एव हि सेनेश संस्तुत्युत्तरणाय ते ॥
मुख्या उपास्याः सेनेश अनर्च्यानितराद् विदुः ।

इत्युक्तप्रकारेणाप्राकृतविग्रहाः “अजोपि सन्मन्ययात्मा भू-
तानामीश्वरोपि सन्” इत्युक्तप्रकारेणापरित्यक्ताऽज्ज्वालययत्सर्वेश्व-
रत्वाद्विभवा अत एव दीपादुत्पन्नाः स्वकारणदीपस्यभाषमुक्ताः
दीपा इव स्वकारणविग्रहतुल्यस्वभावा मुख्यप्रादुर्भावाः सर्वे मु-
मुक्षूणामुपास्या इत्यर्थः ।

विधिशिवपावकठ्यासजामदग्न्यार्जुनवित्तेशा-
दिरूपा गौणप्रादुर्भावाः सर्वे ज्ङ्कारयुक्तजीवाधि-
ष्ठातृत्वान्सुमुक्षूणामनुपास्याः ।

अथ गौणविभवस्थानुपास्यत्वं सहेतुकमाह
विधिशिवेत्यादिना .

अनर्च्योऽपि वक्ष्यामि प्रादुर्भावान् यथाक्रमम् ।
धनुर्मुसस्तु भगवान् सृष्टिकार्ये नियोजितः ॥
शंकराण्यो महाह्रद्गः संहारे विनियोजितः ।
मोहनायस्तथा बुद्धो व्यासश्चैव महानृपिः ॥

(१) मदीयेति मूले टीकाया च पाठः ।

(२) मंदंशत्वाद्विशेषतः अजहत्स्वभाविभवा इति पुस्तकगतः पाठः ।

वेदानां व्यसने तत्र देवेन विनियोजित ।
 भर्तुनो धन्विना श्रेष्ठो जामदग्न्यो महानृपि ॥
 वसूना पावकश्चापि वित्तशश्च तथैव च ।
 एयमाद्यैश्च सेनश प्रादुर्भावैरधिष्ठिता ॥
 जीवात्मानं सर्वं एते नापास्या वैष्णवै सदा ।
 आविष्टमात्रास्ते सर्वे कार्यार्थममितद्युते ॥
 अनर्च्या सर्वं एवैते विरुद्धत्वान्महामते ।
 अहकृतियुताश्चेमे जीवमिवा व्यधिष्ठिता ॥

इत्युक्तप्रकारेण सृष्टिकर्त्ता ब्रह्मा, सहारकृत शिषपायकादयः,
 वेदव्यसनहृद् व्यास, दुष्टक्षत्रियनिरासको जमदग्निपुत्र परशुराम
 अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवश्चापधर पुरस्तादित्युक्तप्रका-
 रेण चापधरो रक्षक कर्त्तव्यार्थार्जुन, औदार्यप्रधानो चित्तेश
 आदिशब्देन कोटीकृता ककुत्स्थमुचुकुन्दप्रभृतय एते गौणप्रादु-
 र्भावा सर्वे स्वात्मन्यरूपाहकारयुक्ताश्च जीवान्कार्यार्थमावेशमुखे
 नाधिष्ठिता अतो मुमुक्षूणामेवोपास्या, न तु मुमुक्षूणामित्यर्थ
 व्यासजामदग्न्यार्जुनेत्यत्रार्जुन पाण्डुपुत्रा ऽर्जुना वा, तस्याप्याचे-
 शायतारतयेतिहासादिव्याभिधानात् इदं गौणप्रादुर्भावानुपास्यत्व

ब्रह्मरुद्रार्जुनग्याससहस्रकरभार्गवा ।
 ककुत्स्थात्रेयकपिलबुद्धाद्या ये सहस्रश ॥
 शक्त्यायेषावतारास्तु विष्णोस्तत्कालाधिप्राहा ।
 अनुपास्या मुमुक्षूणा यथेन्द्राग्न्यादिदेवता ॥

इति सीहितान्तरेप्युक्तम् ननूपास्यवचनेषु बुद्धमुनेरप्यवता-
 रत्वेनाभिधानं स्यन्न रूपेणावतीर्णया' नित्यस्मादाचार्यवचनैर्विरुद्ध-
 मिति चेन्न, कल्पभेदेन तद्याभिधानोपपत्तं जामदग्न्यस्य स्वरूपा-
 वेशायतारतयेपि शक्त्यायेषै सहपाठस्तु स्वरूपावेशस्यापि शक्तिवि-
 शेषवृत्तत्वादित्ययमर्थः एष विभयानामानन्त्यं न्तर्दृग्गौणमुख्यविभाग,
 तद्गौणमुख्ययो परस्परविरोध चावोचत्

अथ पूर्वोक्तपरव्यूहानां मुख्यविभक्त्यानां चावान्तरभेदस्य तेषां
भुजायुधवर्णादिभेदस्य च यत्कव्यत्वेऽपि तदनभिधानस्य हेतुमाह

नित्योदितशान्तोदितादिभेदो जाग्रत्संज्ञादि-
चातुरात्म्यं केशवादिमूर्त्यन्तराणि षड्विंशच्चेद-
भिन्नपद्मनाभादिविभवा उपेन्द्रत्रिविक्रमदाधिभक्त-
हयग्रीवनरनारायणहरिकृष्णमत्स्यकूर्मवराहाद्यव-
तारविशेषा, स्तेषां भुजायुधवर्णकृत्यस्थानादिभे-
दाश्च दुरवधारत्वाद्बुद्धतमत्वाच्च नोच्यन्ते.

नित्योदितेत्यादिना. नित्योदितशान्तोदितादिभेद इति, “नित्योदि-
तात्संयभूय तथा शान्तोदितो हरिः” रित्याद्युक्तप्रकारेण नित्यमुक्तानु-
भाव्यो नित्योदितसंज्ञकः परमासुदेयः, तत उत्पन्नः सकर्षणव्यूहका-
रणमूतः शान्तोदितसंज्ञको ध्यूहवासुदेय इति चासुदेयमूर्तिभेदः.
ध्यूहाभ्यधारणस्य इति शास्त्रेऽप्युच्यन्ते. चतुर्षु सत्स्वपि त्रय इत्यभिधानं
ध्यूहवासुदेयस्य पररूपादनुसंधेयगुणभेदाभावादित्यभिप्रायकोक्तेरस्य
प्रत्यक्षतो ध्यूहत्रयमभिधानस्यात्र ध्यूहवासुदेवमभिधानस्य न विरोधः.
जाग्रत्संज्ञादिचातुरात्म्यमिति शान्तोदितोत्पत्तिकथनानन्तरं

चातुरात्म्यमथाप्यर्षं रूपया परमोष्ठिनः ।
उपासकानुग्रहार्थं यः परश्चेति कीर्त्यते ॥
शान्तोदिताग्रतस्तं च चातुरात्म्यप्रयन्तया ।
उपासकानुग्रहार्थं सेनेन मम तत्पुनः ॥
सुपुष्टिद्वयसंज्ञं यज्ञं जाग्रत्संज्ञं तथा परम् ।
चातुरात्म्यं महाभाग पञ्चमं परमेश्वरम् ॥ इति,
भाषो ध्यूहो मया प्रोक्तो हापरं चित्तये गुरु ।
उपासकानुग्रहार्थं स्वप्नादिपदसंस्थितम् ॥
स्वप्नाद्यवस्थाभेदस्तु ध्यायिनां वेदशान्तये ।
तत्तत्पदस्थजीवानां तन्निवृत्त्यर्थमेव च ॥

स्वप्राद्यवस्थाजीवानामधिष्ठातार एव ते ।

कर्मात्मनां च सेनेश तत्पदस्थो ममेच्छया ॥

उपास्योहं महाभाग यदभेदप्रयोजनम् ।

इति, चोक्तप्रकारेणोपासकानुग्रहार्थं स्वरूपया कृतं ध्यायिनां सेद-
शान्तये तत्तत्पदस्थजीवानान्तर्निवृत्तये तत्तत्पदस्थजीवानामधिष्ठा-
तृत्वेन तत्पदस्थस्य कर्मवश्यानां जीवानामुपास्यत्वेन यदभेद^१प्रयो-
जनकं व्यूहचतुष्टयेऽपि प्रत्येकं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिपुरीयसंज्ञक^२चतुरूपव-
श्यामिष्यर्थः. केशधादिमूर्त्यन्तराणीति.

पतद्गन्तर्गताः सर्वे मूर्त्यन्तरसमाह्वयाः ।

केशधाद्या द्वादश च ललाटादिषु निष्ठिताः ॥

शरी [२] रक्षकाः सर्वे ध्यायिनां तापशान्तये । इति,

केशधादिप्रथं तत्र घासुदेवादिभाव्यते ।

संकर्षणाच्च गोविन्दपूर्वं त्रितयमद्भुतम् ॥

त्रिधिक्रमाद्यं त्रितयं प्रद्युम्नादुदितं मुने ।

हृषीकेशादिकं तद्वद्वनिरुद्धान्महामुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण ललाटादिषु स्थित्या शरी [२] रक्षणं कुर्वन्ति ध्या-
यिनां तापशान्त्यर्थानि व्यूहचतुष्टयात्प्रत्येकं त्रितयं त्रितयमुत्पन्नानि
मूर्त्यन्तरसमाह्वयाः केशधादिव्यूहान्तराणि पञ्चविंशद्भेदभिन्नाः पद्म-
नाभादिविभवा इति

पद्मनाभादिकाः सर्वे वैभवीयास्तथैव च ।

पञ्चविंशत्संख्ययाऽऽसरयाताः^३ प्राधान्येन गणेश्वर ॥

पञ्चविंशद्भेदभिन्नास्ते पद्मनाभादिकाः सुराः ।

अनिरुद्धात्समुत्पन्ना दीपादीना इवैश्वर ॥

इत्युक्तप्रकारेण दीपादीपान्तरवदनिरुद्धादुत्पन्नाः प्रधानभूताः
पञ्चविंशद्भेदेन भिन्नाः पद्मनाभाद्यतारविशेषा इत्यर्थः. एते च प-
द्मनाभादयो

विभवाः पद्मनाभाद्यास्त्रिंशच्च नवैव हि ।

पद्मनाभो भ्रुवोऽनन्तः शक्त्यात्मा मधुमूदनः ॥

(१) उपास्यत्वेकपदभेदेति पु. पा. ।

(२) तुरीयं सञ्ज्ञकेति ।

(३) संत्यया सरयाना इति पु. पा. ।

विद्याधिदेवकपिलो विश्वरूपो विहङ्गम ।
 प्रोधात्मा षडरावाक्ते धर्मो वागीश्वरस्तथा ॥
 एकाम्भोनिधिरासी च भगवान्कमठेश्वर ।
 घराहा नरसिंहश्च पायूपहरणस्तथा ॥
 श्रीपतिर्भगवान्देव कान्तात्मा स्मृतधारक ।
 राहुजित्फालनमिध्न पारिजातहरस्तथा ॥
 लाफनाथस्तु गान्तात्मा दत्तात्रेयो महाप्रभु ।
 न्यप्रोधरायी भगवानेकशृङ्गतनुस्तथा ॥
 देवो घामनदेहस्तु सर्वध्यापी त्रिविक्रम ।
 नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥
 ज्वलत्परशुपृष्ठप्रामो रामश्चान्यश्चनुर्भति ।
 वैद्यविहङ्गवान्कल्को पातालशायित प्रभु ॥
 विशाख नव चैषैते पञ्चानामादयो मता ।

इत्येकोनचत्वारिंशत्सत्याकृत्येनाग्रहिर्बुधसहिताढाहुकृत्येपि वि-
 श्वक्सेनसहितायां पद्मपितृसत्यानामभिधानाञ्च विरोध पद्मविंशद्-
 भेदमिमांसा इत्यस्य अत्रैकोनचत्वारिंशत्सु त्रयाणामयम् कार्यं ते च
 कपिलदत्तात्रेयपरशुरामा आपेसावतारा . उपेन्द्रत्रिविक्रमदधिभ-
 ष्टहृषीयनरनारायणहरिकृष्णमन्मथकूर्मवराहपञ्चतारविशेषा इति
 सप्तविंशतारकृत्या अनिरुद्धस्यैव सप्तविंशतारमिति स्वरणत्याभिधा-
 नेपि पूर्वोक्तपञ्चानामादिभिः सहपठितेषु पूर्वोक्तविभवाद्युत्पन्नानि
 विभवान्तराणि स्मृतीति प्रदर्शनादि किञ्चित् प्रयोजनमुद्दिश्य

पूर्वोत्पन्नाद्भेदमवाप्तात् प्राबुर्भूतो महेश्वर ।
 प्रादुर्भावान्तरान्यदि तान् गणेश्वर मुख्यतः ॥
 उपेन्द्राश्च यथामुख्यात् त्रिविक्रमतनुहरिः ।
 दधिभक्तश्च देवेण द्वौहस्तो स्मृतप्रदः ॥
 कृष्णाश्च मत्स्यरूप स्यान्मात्स्याद्वयपरा यथा ।
 नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥

इति पृथगभिहिता- इन्द्रस्य सहायभूतो जगद्गणेश्वरुपेन्द्रा-
 तारः सौमागामिपतोकाञ्च मान्सा तस्य सदैवभर्त्स्यप्रद्विषि-
 माधनारः, भमृतप्रदानार्थमर्द्धादृतो दधिभक्तवतारः वेदप्रदानार्थो
 हृषीकेशवतारः, शिष्याचार्यरूपे स्विप्वा धीमन्प्रकाशवतारः-

यणावतारः । तद्वदमेवेवताया जनित्या लोकरक्षणदृष्टरि दृष्ण-
ध्वति यद्यतारा प्रलयरक्षणमन्दराधारत्वमृम्युद्धरणैस्सह विद्याप्र-
दानदृग्मत्स्वकूर्मवराहाद्यतारा आदिगन्धेन श्रीदीप्तता नरसिंहक-
ल्पयतारप्रभृतयश्चेत्यर्थः

तथा भुजायुधपण्डित्यस्यानादिभेदांश्चेति, तेषां पूर्वोक्तानां पर-
व्यूहविभयानां

भुजायुधानां नियमस्तत्रतत्रेच्छया मम ।
जाम्बवत्सेने चातुरात्म्ये तथा भुजचतुष्टयम् ॥
शान्तोदितास्तु द्विभुजा स्वप्राद्या गणनायकः ।
आदिदेवो जगन्नाथो वासुदेवो जगत्पतिः ॥
चतुर्भुज इयामलाङ्गो परमे व्योम्नि निष्ठितः ।
नित्योदित शान्ततनुरास्ते व्योमनि पद्मगुणः ॥
शान्तोदितशान्तपुष्पिर्भुज पुष्पावृतिः ।
केदावाद्या गणाध्यक्ष मूर्यन्तरसमाह्वया ॥
उपासकानां सेनेषु भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ।
सर्वे चतुर्भुजा हेया पद्मगङ्गादिधारकाः ॥
तत्तच्छास्त्रेषु च हेया लाञ्छनाभरणादयः ।
चतुश्चक्रधर मा च स्मृत्या जाम्बूनदप्रभम् ॥
चतुःशङ्खधर देव नीलजीमूतसन्निभम् ।
इन्द्रनीलनिभदयाम् चतुर्हस्तैर्गदाधरम् ॥
चतुर्भुजधनुष्मन्त चन्द्रमसदशद्युतिम् ।
चतुर्हलधर देव पद्मकिंजरकसन्निभम् ॥
मुशलास्त्र महाविष्णुमण्डविन्दाममेव च ।
खड्गपाणि चतुर्हस्तमग्निसन्निभतेजसम् ॥
चतुर्भुज यज्ञधर तरणादित्यसन्निभम् ।
पट्टियायुधहस्त त्र पुण्डरीकाममेव च ॥
चतुर्भिर्मुद्गरधर भुजैर्विद्युत्समप्रभम् ।
पञ्चायुधधर मा च सहस्राशुसमप्रभम् ॥
पाशहस्तधर देव बालार्कशतसन्निभम् ।

इत्यादिभिरुक्ता मुजमेदा वशमेदा एतेषां व्यूहमेदधिमवमेदानां सर्वेषामुक्ता . कृत्यमेदा व्यापेदादयो श्योभ्यामधुरादयश्च व्यूहवि-
भवानां प्रत्येक स्थानभेदा आदिशब्देन कोटीकृता भूषणपक्षादिभे-
दाधेत्ययं बुरध्वधारस्याद् गुहातमत्वाच्च नोच्यन्त इति, एतेषां स-
र्वेषामभिधानेपि केनापि शानुमशक्तत्वाद् व्यताररहस्यतया उति-
गुहात्वाच्च नोच्यन्त इत्यर्थः ॥

ननु लोक जन्मना हेतु कर्म, अस्यैतद्व्यवसायिणां को हतुरित्यत
आह

अवताराणां हेतुरिच्छा.

अवताराणामिति "यदुष्ठा विजायते, यदुनि मे व्यतीतानि ज-
न्मानि, मनकजन्मा" इत्याद्युक्तप्रकारेण यदुविघतयोक्तानाम् अस्या-
वताराणां हेतु 'एवमवतारामी' इति स्वच्छेद्य, हेत्यन्तर नास्ती-
त्यर्थं "सम्भवाभ्यात्ममायये" इति स्वयमेवोक्तम् आत्ममायया आ-
त्मच्छयस्यैव "माया ययुन ज्ञान" इति मायाशब्दा ज्ञानवाचिण्या-
दिच्छारूप ज्ञानमभिधायति "इच्छागृहीतामिमतोददेह" इत्यादि

इयं वैयूही वै' स्थितिरप किलेच्छाविहतये
विभूतीनां मध्ये सुरनरतिरञ्जामपतरन् ।
सज्जातीयस्तेषामिति तु विभवाण्यामपि मज्जन्
करीश त्व पूर्णो परगुणगणैस्तान् स्वयमपसि ॥ इति
एव सित त्वदुष^१सम्भयणाभ्युपायो
मातेन केनचिदल्पस्यत नायत्^२भ्युम् ।
ना खदभ्रत्समनुजादिषु योनिषु त्व-
मिच्छाविहारविधिना समयातरिष्य ॥

इत्यादिना व्यतारहेतुरिच्छति कुरेदौ सुविशदमभिहितम् ।
नन्यस्त्विह हेतुस्तथापि कसमेतेषामवताराणां किमित्यत आह

(१) इयं वै व्यूही वै—इति पु पा ।

(२) त्वदुपेति पु पा ।

फलं साधुपरित्राणादित्रयम्.

फलमित्यादि.

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्ममामि युगेयुगे ॥

इति स्वयमुक्तप्रकारेण स्वस्मिन्प्रेमयुक्तानां स्वानुभवं पिना
क्षणकालमपि स्यानुमशक्तानां स्वदर्शनाऽऽशायतां साधुजनानां स्व-
स्य रूपचेष्टिताऽऽलोकालापादिदानमुखेन रक्षणम्, तद्विरोधिना दु-
ष्कृतां नाशः, स्वाराधनभूतस्य क्षीणस्य वैदिकधर्मस्याऽऽराध्यस्य
स्वस्य स्वरूपदर्शयित्वा स्थापनमित्यतः प्रथमेव फलमित्यर्थं "साध-
य उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्णवाग्नेसरा निर्मत्सरा भस्ममाधयणे
प्रवृत्ता मन्तामकर्मस्वरूपाणां पादजनसागोचरतया मद्गुणेन वि-
नाऽऽत्मधारणोपणादिकमश्लममाना क्षणमात्रकालं पटपसहस्रं
मन्यानां प्रशिथिलसर्वंगाश्च भवेयुरिति मत्स्वरूपचेष्टितापलोक-
नालापादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां पिनाशाय च क्षी-
णस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनस्वरूपस्याराध्यस्वरूपदर्शनेन
स्थापनाय च युगेयुगे सम्ममामि, एतत्प्रेतायुगविशेषनियमोपि ना-
स्तीत्यर्थः" इत्यस्य श्लोकस्यार्थो भाष्यकारैरुक्तः

ये भक्ता मयदेकमांगमनसोऽभ्यन्यात्मसंजीवना-
स्तत्सन्नेपणतद्विरोधिनिघनाद्यर्थं गजार्द्राभ्यर^१ ।

मध्येऽण्डं यदद्यात्तत् सुरनराद्याधारदिष्पादृति
स्तेनैव त्रिदशैर्नरेभ्यः सुकरं क्षमार्थितप्रार्पणम्^२ ॥

इति कुरैर्येव च.

भवतार पेच्छिष्ठ इत्यङ्गात्पादधर्मनिबन्धन इति स्थिते मन्दमतिभिः
क्रियमाणं प्रश्नमनुपपत्तिः

बहुप्रमारोपु भृगुशापादिभिर्जात इत्युक्त-
त्वादवताराणां हेतुः कर्म भवेदिति चेत्,

(१) वनार्द्राभ्यरेति पु पा ।

(२) प्रार्पणमिति पु पा ।

‘ बहुप्रमाणेष्वित्यादिना

पतिव्रता धर्मपरा हता येन मम प्रिया ।

स तु प्रियाविरहितश्चिरकालं मविष्यति ॥

इत्येतादृशभृगुशापादिभिर्जात इत्युक्तत्वादऽथतारहेतुरिच्छा न भवेत्, किन्तु कमेति चेदित्यर्थः.

तस्योत्तरमाह

तत्र शापो व्याजो ऽवतार ऐच्छिक इति परिहारः कृतः.

तत्रेत्यादिना

तपसा ऽऽराधितो देवो ह्यग्रीष्मकवत्सलः ।

लोकानां समियार्थं तु यापं तद्वाहमुक्तवान् ॥

इत्युत्तरश्रीरामायणे

सर्वावर्त्तेषु वै विष्णोर्जननं स्वेच्छयैव तु ।

जरकात्प्रच्छलेनैव स्वेच्छया गमनं हरेः ॥

द्विजशापच्छलेनैवमऽवतीर्णोऽपि लीलया ।

इति लैङ्गपुराणादिष्वभिहितत्वात् ‘भृगुशापादिभिर्जात’ इत्यत्र शापो व्याजमात्र, मयतार इच्छामयुक्त इति परिहारः कृत इत्यर्थः ।

एवं विभवमुपपाद्यान्तर्यामित्त्रमुपपादयति

अन्तर्यामित्वमन्तःप्रविश्य नियन्तृत्वम्.

अन्तर्यामित्वमित्यादिना. “य आत्मानमन्तरो यमयति, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्, शास्ता विष्णुरथेयस्य जगतो यो हृदि स्थितः” इत्यादिपूक्तप्रकारेण चेतनानामन्तः प्रविश्य सकलप्रवृत्तीनां नियन्तृत्वमित्यर्थः. अस्य चान्तर्यामित्यस्यात्मनो अन्तः स्थित्यरूपेण व्याप्तिं कृत्वा नियन्तृत्वं सविग्रहस्य हृदयव्याप्त्या नियन्तृत्वमिति च द्विविधत्वाद्युभयमप्याह

स्वर्गनरकप्रवेशादिसर्वावस्थास्वपि सकलचेतनानां सहायभूतस्य तांस्त्यक्तुमसमर्थस्य स्थिति-

रऽथ शुभाश्रयेण विग्रहेण सहितस्य तेषां ध्येयत्वा-
र्थं तान् रक्षितुं च बन्धुभूतस्य हृदयकमले स्थि-
तिश्च ।

स्वर्गनरकेत्यादिना. “अन्तर्यामिस्वरूपं च सर्वेषां बन्धुघट स्थि-
त ” मित्यारभ्य “ स्वर्गनरकप्रवेशेऽपि बन्धुरात्मा हि केशव ” इत्यु-
क्तप्रकारेण पुण्यनिबन्धनस्वर्गप्रवेशपापनिबन्धननरकप्रवेशोभयति-
बन्धनगर्भप्रवेशादिव स्याद्यस्यास्यपि चेतनानां रात्रौ मठभोजयित्-
वदन्तः स्थित्या सत्ताया रक्षकत्वात्सहायभूतस्य तान् कदाचिदपि
त्यकुमणकस्यान्तरात्मतया ऽयस्थितिः. “अद्भुष्ट^१मात्रः पुरुषो
ज्योतिरिवाधूमक ” इति “नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखे भा-
स्वरे ” त्यादिपूक्तप्रकारेणातसीरूपश्यामलं^२ स्वात्मानमकुण्डमय-
स्या तत्तत्काञ्चनरूपहृणीयकान्त्या नीलतोयदं असमानपा विद्यु-
ल्लेखयेव^३ स्थितत्वाद् बाह्याविषयप्रवणं मनस्ततो निघस्य स्वस्मिन्प्रवर्णं
कुर्यता शुभाश्रयेण सह तेषां चेतनानां ध्यानरूप्युत्पत्तिकाल एव ध्ये-
यत्वार्यं बुद्ध्यादिनिवर्तनेन तद्रक्षणार्थं च नारायणत्वप्रयुक्तोदरस-
म्बन्धनं बन्धुभूतस्य “ पद्मकोराप्रतीकायं हृदयं चाप्यधोमुख ” मि-
त्युक्ता हृदयकमले स्थितिर्निश्चयः. अन्तरात्मस्य प्रथममुक्ता तत्ता
सविग्रहस्य हृदयकमले स्थितिर्मभिधाय समापन विग्रहयोगप्रयुक्त-
परत्वाद्यभिधानप्रकरणत्वात्. एवमन्तर्यामित्वमुपपादितम् ।

अथाचाद्यतारमुपपादयति

(१) अथाङ्गुष्ठेति पु. पा. ।

(२) प्रकारेण रतीरूपं श्यामलमिति पु. पा. ।

(३) गसन्ती विद्युल्लेखेवेति पुस्तकगतः पाठस्तु ग्रामादिक, व्यस्तपक्षो-
पात्तोपमायामुपमानसमर्पकपदस्योपमेयसमर्पकसमानविभाक्तित्वस्य तन्त्र-
त्वात्. किञ्च, असतेऽनुदात्तेत्वाच्छता चिन्त्योऽनुदात्तेत्वे लक्षणस्यात्मनेपदस्य
अक्षिडो विचक्षणार्थमनुदात्तेत्वे स्यात्स्यकत्वेऽपि द्वित्वाद्धिद्वाद्ऽनित्यत्व-
ज्ञापनास्फायनिर्मोकसन्धीलादिवद्वा स. एतेनाऽयन्त्येत्यपि व्याख्यातम्,
इट^४ किट किटीति प्रलिष्टस्य वा द्रष्टव्यम् ।

अर्चावतारश्चेतनानामभिमतेषु द्रव्येषु वि-
भवविशेषेभ्यो वैलक्षण्येन देशकालाधिकारिनि-
यमं विना उपराधान उपश्यतो ऽर्चकपरतन्त्रस-
मस्तन्यापारवत् आलयेषु गृहेषु च वर्त्तमानस्य
स्थितिः ।

अर्चावतार इत्यादिना. आश्रिता यत्किञ्चिद्द्रव्यं स्वस्य विग्रह-
त्वेन कल्पयन्ति चे, तदेव स्वस्य विग्रहत्वेनाङ्गीकरोतीत्युक्तप्रकारे-
णाश्रितानां चेतनानामभिमतेषु स्वर्णरजतशिलापर्यन्तेषु केषुचिद्-
द्रव्येषु अयोध्यामथुरादिदेशनियमम् एकादशसहस्रसर्वस्वराश्रितसं-
घत्सरा इत्यादिकालनियमं दशरथवसुदेवादिव्यदधिकारिनियमं कृपा-
सन्निधिं कुर्वन्नृपो रामकृष्णादियिभयविरोधयो वैलक्षण्येन भौम-
निकेतनेष्वपि कुटीकुण्डोच्चैवित्युक्तप्रकारेण देशनियमं विना ऽर्चक-
स्यापेक्षाकालन्यतिरिक्तकालनियमं विना सकलवृत्तिमकथेत्वात् अ-
धिकारिनियमं विना सन्निधिं कृत्वा सर्वसहिष्णुरित्युक्तप्रकारेण स-
र्वसहिष्णुत्वात्तत्कृतोपराधान्स्वार्थानुपश्यतो ऽर्चकपराधीनाखिला-
त्मस्थितिरित्युक्तप्रकारेणार्चकपरतन्त्रस्नानायनश्रयताद्विषमस्तन्या-
पादविधिपृष्ठस्थितिरेत्यर्थः. “अर्चा पूजाप्रतिमयोरि [त्तु] क-
त्यावर्चापृष्ठः प्रतिमायाची.

अर्घ्यतर्चावतारस्य रुचिजनकत्वादिगुणपूर्तिमाह

रुचिजनकत्वं शुभाश्रयत्वमशेषलोकशरण्य-
त्वमनुभाव्यत्वं सर्वमर्चावतारे परिपूर्णम्.

रुचिजनकत्वमित्यादिना. शास्त्रैरशक्यनिवर्तकं विषयान्तराभि-
मिनिवेणेन विमुखाणां चेतनानां स्वस्य रूपोदात्त्यगुणैर्धर्मैर्गुणैः दूरीरस्य
स्थितिपदे रुच्युपादकत्वं रुचिजननानन्तरं स्य भजतां तेषां हृदयस्य
भोग्यस्यापादकं शुभाश्रयत्वन्तापन्मन्त्रेण विना स्वस्वैवोपायव्येन
स्योकारे गुणानुगुणनिरूपणं विना सप्तखलोकस्थानां शरण्यवरणार्ह-

त्वम्^१ उपायन्मात्र विना देशत्रियेपगमन एवानुभाव्यत्व नाम्य
थेति विप्रतिपत्तिर्यथा न स्यात्, तथा धैर्यक्षणाभिज्ञाना माममृत
भूत पश्यन्ती नेत्र अन्य^२ न पश्यत^३ इत्युक्तप्रकारणानुभाव्यत्वमित्ये-
तत्सर्वमर्चायतारे परिपूर्णमित्यर्थ

सुरूपां प्रतिमा^३ विष्णो प्रसन्नचदनेक्षणम् ।

एतयात्मन प्रीतिकरं सुवर्णरजतादिभि ।

तामर्चयेत् सा प्रणमत्ता पूजता विचिन्तयेत् ।

यिष्यपास्तदोषस्तु तामेव प्रह्वरूपिणीम् ॥

इत्येतदर्चायतार आधितामिमत्तद्व्य स्वस्य विप्रहृत्वेन स्वीकृत्य
तेषामुपास्य प्राप्य भवतीति भगवता श्रीशैलेकेनाक्तम् अयार्चा-
यतारस्य गुणाधिक्यं यदन् प्रबन्धं निगमयति

स्वस्वामिभावव्यत्यासं कुर्वन्नऽज्ञ इवाशक्त इवा
ऽस्वतत्र इव च स्थितोप्यपारकारुण्यपरवशः सर्वा-
पेक्षितानि ददातीति ॥ ॥

स्वस्वामिभावेत्यादिना “ स्वत्यमात्मानि सजात स्वामित्व
प्रह्वणि स्थित^१ मित्युक्तप्रकारेण चेतनस्य स्वस्य स्वस्य स्वामित्व
च व्यथस्थितम्, तथाप्यय स्वीयवस्तुभि सह स्वामिन स्वात्मान-
माप [यथा] सह पठेत्, तथा स्वामित्व तस्मिन्स्वत्व स्वस्मिन् व्यत्या-
सेन ह्येच्छयैव कुर्वन् “य सर्वज्ञ सर्ववित्, पराऽस्य शक्तिर्विविधैव
भूयते, न तस्येशो कश्चने ति “सर्वेश्वर सर्वदत्त सर्वयत्ता समस्तश-
क्ति परमभ्यराज्य” इति चाक्तप्रकारेण सर्वज्ञ सर्वशक्तिर्निरदुः-
स्वतन्त्र स्वपरकार्यानभिहो ऽज्ञ इव स्वश्रवणायाऽशक्त इवासा-
धारणमहिमशून्यो ऽस्वतन्त्र इव च वर्तमानोपि विमुञ्चानपि त्यक्त-
मसामर्घ्यापादकस्य निरवधिककारुण्यस्याधीन नम्रपुत्रप्रभृतीनि
मोक्षपर्यन्तानि यथाधिकार चेतनाना सर्वापेक्षितानि च ददातीत्यर्थ

(१) शरणवर्णाहृत्वमिति प पा ।

(२) माममृतभूत पश्यती नेत्रे ऽन्यामिति पुस्तकगतपाठस्तु लेखक प्रमादात् ।

(३) त्वस्या प्रतिमामिति पु पा ।

मर्धावतारस्सर्वेषां बान्धवो भक्तवत्सलः ।

स्वत्यमात्मनि संजातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम् ॥

इति, मर्धावतारः सर्वेषां बन्धुः भक्तवत्सलः स्वत्यमात्मनि
स्थितित्वं स्वामित्वं ब्रह्मणि व्यवस्थितमित्यर्थः इति, व्यवस्थिते चा-
पि ममायं केशवः स्यात्तु ममायं राम इत्येवं देवः परशुमांडल इति
प्रकारेण शेषशेषित्वयोर्व्यवस्थितयोरपि मदीयः केशवः परशुमा-
ण्डलनो देवो मदीयः

ममायं घामनो नाम नारसिंहाकृतिः प्रभुः ।

यराहयेवो भगवान् नरो नारायणस्तथा ॥

तथा कृष्णश्च रामश्च ममायमिति निर्दिशेत् ।

मखामवासी भगवान्ममेति च सुधीर्भवेत् ॥

चिन्तयेच्च जगन्नाथं स्वामिनं परमार्थतः ।

भयक्तमस्वतन्त्रं च रक्षं स्वापि जनार्दनम् इति,

तदिच्छया महातेशा भुङ्क्ते ये भक्तवत्सलः ।

आनयानं तथा यात्रां कुरुते वै जगत्पतिरिति,

स्वतन्त्रः सञ्जगन्नाथोऽप्यस्वतन्त्रो यथा भवेत् ।

सर्वशक्तिर्जगद्धाताऽप्यशक्त इव वेद्यते ॥ इति,

सर्वान् कामान् ददत्स्वाम्यप्यशक्त इव क्षयते ।

भयराधानभिन्नः सन् सर्वत्र कुरुते दयाम् । इति,

मर्धावतारविषये मयाप्युद्घृतस्तथा ।

उक्ता गुणा न शक्यन्ते वक्तुं धर्पशतैरपि इति,

मृते च मत्प्रमादाद्वा स्वतो ज्ञानागमेन वा इति ।

एवं पञ्चप्रकारांऽहमात्मनां पततामथ ।

पूर्वस्मादपि पूर्वस्माज्ज्यापांश्चैषोत्तरोत्तरः ॥

परमपूहादिपञ्चप्रकारोऽयः पततामात्मनां पूर्वपूर्वप्रकारापेक्ष-
योत्तरोत्तरं सौलभ्येन धेष्ट इति

सौलभ्यतो जगत्स्वामी सुलभो सुशरोत्तर इति,

सर्पातिष्ठपपाङ्गुर्ध्वं संस्थितं मन्त्रविम्वयोः ।

मन्त्रे चाप्यात्मना नित्यं विम्वे तु रूपया स्थितम् ॥

इत्यादिभिरर्धावतारगुणाधिक्यं विन्यक्तेनसंहितायां सर्व-
भरेण रूपमुक्तम्.

आस्तान्ते गुणराशिवद्गुणपरीवाहात्मनां जन्मनां
संख्या, मौमनिकेतनेष्वपि कुटीकुञ्जेषु रद्वेश्वर ।

अर्थः सर्वसद्विष्णुरर्चकपराधीनापिलात्मस्थितिः

• प्रीणीये हृदयालुभिस्तद्य ततः शीलाज्जडीभूयते ॥

इत्यवतारकथनानन्तरमर्चावतारवैभवं संग्रहेणैकेन श्लोकेनो-
क्तं भट्टार्यैः ॥

एवमीश्वरस्य स्वरूपवैलक्षण्यं, तस्य स्वरूपस्यातिथयाऽऽवद्गुण-
वैलक्षण्यं, तादृशगुणहेतुकास्तेन क्रियमाणाः सृष्ट्यादिव्यापाराः, कार-
णभूतस्य सर्वसमाश्रयणीयत्वं, तस्य सर्वफलप्रदत्वं, कारणत्वाद्युप-
योगिविलक्षणविग्रहयोगस्तद्विग्रहवैलक्षण्यानु रूपं लक्ष्मीभूमिनीला-
नायकत्वं, तादृशविग्रहयोगप्रयुक्ताः परत्वाद्विपञ्चप्रकाराश्चोक्ताः—
एवमीश्वरतत्त्वं निगमितम् ॥ ॥

॥ इति श्री ६ मद्भरवरमुनिस्वामिनिवद्ध-
भाष्योपबृंहितं श्री ६ मल्लोकाचार्य-
चरणप्रणीतं तत्त्वत्रयं समाप्तम् ॥

लोकगुरुं गुरुभिः सह पूर्वैः कूरकुलोत्तमदासमुदारम् ।

श्रीनगपत्यभिरामवरेणौ धीप्रशयं वरयोगिनमीडे ॥

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला ।

(ग्रन्थसंख्या ४)

श्रीमद्वररुमुनिस्वामिनिबद्ध-

भाष्योपबृंहितं

तत्त्वत्रयम्

विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्

श्रीमल्लोकाचार्यचरणप्रणीतम् ।

काशिकयज्ञकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालापाम्

अध्यापकेन

स्वामिभागवताचार्येण संशोध्य च

मुद्रां गमितम् ।

काश्याम्

प्राप्तं दन्तमालये श्री०-बाल०-इंदिरासहस्रमेनप्रीयेन कम्पनी लिमिटेड द्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितम्

सन् १९०० ईस्वी ।

वैक्रमसंवत् १९५७ ।

शुभम् ।

भूमिका

विशिष्टाद्वैतरादान्ते श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकाप्रमृतिषु महानिबन्धेषु निवेशमर्थयमानानां कृते पुरस्तात्तदीयपदार्थावबोधो भवति सर्वथा प्रा-
र्यनीयः । तस्मिन्नेव वेदार्थसंग्रहतत्त्वमुक्तावल्याप्रमुखाः
प्रबन्धास्तथापि न तेषु सर्वविद्वज्जनस्यापि सहसावबोधसम्भवो, दूरा-
पेत साधारणजनस्येति प्रथमभूमिकायामभिनवाधिकारिणा कृते तत्त्वत्रय
भाष्यसनाभ्युपयोगिता भवेत्, अधिकमनाधिनिगासूना च पर्यानुपात्
तावत्प्रबोधाय ।

इदं हि चिदचिदीश्वरात्मवतत्त्वत्रयमालम्ब्य स्वरूपलक्षणममाणादि-
मुक्तेन निरूपयद्भिः श्रीमद्विर्लोकार्थचरणैर्बुभुक्षुष्वनसौकर्याय प्रागापि
प्रायो वादमर्पादया दयामत्तद्वदपै, परस्मैप्रतिक्षेपस्त्ववश्यक एव तत्रतत्रो-
दटङ्कि । येषां विषये खल्वेव गुरुपरम्पराया गाथा पठन्ति सन्त —

“ लोकाचार्याय गुरवे कृष्णपादस्य सूनवे ।

संसारभोगिसन्दष्टजीवजीवातवे नमः ॥ ” इति ।

श्रीमद्विर्लोकचरमुनिभिश्च प्राञ्जल्येदात्तेन सारार्थसमाहरणप्रमाणोप-
न्यासाद्यविशदीकरणपरेण भाष्येण तदेतदुपाबृहि । येषां च विषये
सन्वित्य संग्रहायामुदाहरन्ति—

“ लोकगुरुं गुरुभिः सह पूर्वं कूरकुलोत्पदासमुदारम् ।

श्रीनगपसभिरामवरेणौ श्रीमत्सर्वं वरयोगिनपीडे ॥ ” इति

प्राचागाचार्याणां सर्वथा दयानशब्दा भवति प्रवृत्तिर्न खल्वेता-
भ्या मूलभाष्यकाराभ्यां स्वस्वाभिधानमात्रकमपि नोदतेस्वीत्यागमभाष्येव
सर्वजनसौलभ्यापैतदुभयमप्यग्रनिय । तदेतन्मूल भाष्यस्य निधिविद्ययात-

भूमभिरस्माक भवाटवीमोक्षाध्वदेशिकै सुगृहीतनामधेयैर्मुन्दावनगोवर्द्धना
 द्वे श्रीरङ्गाचार्यस्याभिभि सस्कृतेऽवातार्येतेदेशजनतासाधारण्येन सार्धव्यसप
 दे । तैर्हि प्राय सर्व एवागमभाषानिवन्धा गाथासाहस्रीप्रभृतय उदीच्य
 जनानुकम्पयाऽवातारिपत सस्कृते । येषु चाभिज्ञानगायामित्यमुदाहरन्ति—

“ वाधूलवंशकलशाम्बुधिपूर्णचन्द्र
 श्रीश्रीनिवासगुरुवर्यपदाब्जभृङ्गम् ।
 श्रीवाससूरितनयं विनयोज्ज्वलं तं
 श्रीरङ्गदेशिकमहं शरण प्रपद्ये ॥ ” इति ।

अत एव हि मूलेऽर्याभेदेऽप्युपलभ्यमान प्राचीनानुवादात् पाठभेद
 उपपद्यते । भाषान्तरीकरणे ह्याशयस्यैव स्थैर्य सम्भवि न खलु बाध्यानुपूर्व्या ।

तदिदमाय कस्यापि दाक्षिणात्यस्य सरलानुवादपुस्तकादुदीच्येन केना
 पि विदुषा यदुदलेखि पुस्तकम् तदयोऽन्यनिवास्तव्यश्रीरणमुक्तभृत्यपण्डितेन
 समग्राहि स्वीयपुस्तकसंग्रहे । ततोऽग्निहोत्रिहरिप्रपन्नपण्डितेन पुस्तका
 न्तरीकृतम् । एतद्धि त्रिभक्तमूलभाष्यमर्याद त्रिवेणामयमशुद्धिपु हरिताल-
 लान्छित गैरिकव्यञ्जनाञ्जित प्राय शुद्धमेकमात्र पुस्तकमासाद्यापि का-
 र्यसम्भावनामाबध्ना खलु मया चौखम्बासस्कृतसीरीजनामकराज्ञी
 यपुस्तकध्रेणिप्रकाशनपरश्रीहरिदासगुप्तभूषप्रार्थितेन कार्यान्तरयोगादनवका
 शेनापि तदेव पुस्तकमालम्ब्य मुद्राङ्कनामगमि समस्कारि च ययामति,
 मदज्ञानप्रपुक्त कश्चन विभ्रम परेषा मा प्रसाङ्क्षीदिति विभावयता मूल
 भाष्ययोर्बुद्धिभेदविषयान् पाठानऽथ शुद्धिटेण्ण्या तत्रतत्रोद्भावयता वि
 शोधयेयुर्विदास इति । अनेन चेत्येकानामुपकार कोपि स्यात् तत्सुरुत
 मन्तर्यामिणि चराचरसमगुरौ निदचितामीधरे परम्पुत्रेऽर्यामि

वैशाख्याम् १९१७

भागवताचार्य ।

श्रीकाश्याम्

॥ श्री ॥

भाट्टभाषाप्रकाशः

श्रीनारायणतीर्थमुनिविरचितः

काशीस्थराजकीयसंस्कृतप्रधानपाठशालाध्यापक
स्वामिभागवताचार्येण संशोधितः ।

चौराग्यासंस्कृतपुस्तकालयाग्राह्य भीहरिदासगुप्तेन

काश्याम्

नारायणानन्दे प्रीतिनक्षत्रनीतिनिष्ठेऽक्षरा संमुख प्रकटीकृतम् ।

सन् १९००

वैश्व.म.सं.पत्र १९५७

श्री । भूमिका ।

आन्वीक्षिकी त्रयी-वार्त्ता-वृण्डनीत्येना चतुर्थेण महविद्याया द्विती-
पस्या स्वर्गापवर्गावाप्येते, सा चेयमान्वीक्षिकीमन्तरेण न प्रतितिष्ठतीति
प्रथमा तामुपनीवति, अन्तिमे तु द्वे दृष्टादृष्टद्वारेण त्रयीमुपनीवत । स्वाप्याप-
पदवाच्यवेदशास्त्रकदम्बकग्रहणादनन्तरविचारयोगादान्वीक्षिकीति, पूजितवि-
चाररूपत्वाच्च मीमासेति मीमासा न्यायविस्तर इति विद्यास्थानेषु विशिष्य परि-
गणित पदवाक्यप्रमाणेषु द्वितीयमिदं मीमासाशास्त्रमतिविततं सहस्रशो पुक्ति-
शालनटिप्पम् । यस्मिन् परमपुरुषस्य स्वच्छन्दोदात्त स्वीयमायाशक्ति-
दुर्विभक्तकार्यजातप्रसन्नस्वभावप्रवणाऽप्यक्ता पदे पदे ऽधिकारेण प्रसार्थिपर-
शतर्कैर्मृशमायासम्भारं भजन्ती स्वीयतत्त्वसत्तत्त्वमासादयति । विविधा
खलु लोकानां मतिभेदाः प्रवृत्ताः पूर्वोक्तमीमासयोरैकशास्त्रस्य न वा पूर्वमी-
मासाऽपि योद्धाव्यञ्जनी न बेल्यादिकया वृत्तमत्राधिकया कथया, यत्र ता
मैमिनिमुनिवृत्ता जैनजनकृता बहवः पण्डितनामानोऽपि कथां मन्यन्ते ।
कालिस्मर्दसहस्रेभ्योऽपि वेदशास्त्रप्रवादे प्रविरलमात्रे तदुत्पादनकथा
दुपसाऽऽवेतमात्रमुपहातास्पदम्, परं शास्त्रान्तरेषु तत्रतत्र मीमासाभ्यां
योपस्तम्भदानद्वयपारिभाषिकाण्डताना तदर्थावबोधं सक्षेपतो भवति
युमुत्तित । तदथ न्यायप्रकाशादिप्रयोगे ऽस्त्येव परं तत्राप्यापवाद-
रुमायभावाभ्युल्लासशानुसारेण तज्जिज्ञासूना भवति कस्यापि सौक्ष्म्यप्रम-
त्यापेक्षा, तदर्धमप्यप्यहमाश्रमकथा प्रकाश्यते ।

अप हि श्रीतिथिरामतार्थान्वयेण श्रीमन्ना नारायणनैवेद्योपनिषदो
ऽध्यापशास्त्रमेव शास्त्रान्तोत्तरपुक्तेर्मिमासार्थैर्लापवस्येष्टमागेन प्राप्य मि-
थ्यान्तोक्तिमोक्षेण कावेतु पूर्वपञ्चादिकमन्यावरपञ्चमे समुत्तिष्ठन्त्य ।

अथ श्री नारायणतीर्थयतिर्नून दाक्षिणात्य काशीवासी नीलकण्ठ
शास्त्रिण पुत्रो गोविन्दशास्त्री नाम्ना गृहस्थावस्थ एव^१ भाट्टभाषाप्रकाशमुप
निबन्धुमुपक्रम्य सन्यस्ताश्रमे पर्यापयामास । अस्त्य च मन्यस्य नाम भट्ट
भाषा भाट्टभाषा भाट्टभाषाप्रकाशिका भाट्टभाषाप्रकाशदत्त, अर्थस्तु सर्वत्र
उविशिष्ट प्रभाकरगुरुकुमारिलमहमुरारिभिश्चाणामद्यत्वे पूर्वमासाशास्त्रे
मत्तानि लभ्यन्ते । तत्रापि च भाट्टप्रतिषेधेव बहुमानभाजनमिति सैव
भाट्टभाषा, तस्या प्रकाश इति ।

तदेतदित्यमुपपुक्त मन्यमानेन भया पुस्तकद्वयमाश्रित्य सङ्कृतम् ।
अत्र प्रथमपुस्तक श्रीकाशिवराजकोपसस्त्रनपाठशालीपुस्तकशालाया
१९१७ सवत्सरे लिखितमद्भुद्विवहुल स्थानस्थानेषु गुरुलघुभिस्तुटिभि
र्हीनपाठमथापि प्रायः स्पष्टाक्षरम्, तदेतत् कनाम प्रथमम् । द्वितीयन्तु
श्रीमन्नेपालमहाराजाधिराजगुरुणा श्रीमता हेमराजपण्डितानां प्राचीनम्,
(तत्र सवत्सरलेखस्तु न) एतच्च प्रथममष्टौ पञ्चाणि यावत् केनापि विदुषा
लिखितं यद्यपि विद्वज्जातीयालिपिपुक्, तथापि तत्रतत्र भ्रान्तिदाशरमयापि
कार्यक्षमम् परतत परतस्तु भालनिकीर्तितमात्रमेव, तदतन् ख-नाम । तृतीय
तु श्रीदागोंदरलालगोस्वामिनोऽधुनैव लेखितम् । तत्प्रायः कपुस्तकानुसारि
स्तुटिषु खपुस्तकानुसारेत्यभिज्ञमिति स्थितमात्रमेवाऽभूदन्तिके । इत्यन्य-
त्रावतमसे गहनप्रविष्टनेत्रमान पुस्तकद्वययोगेन भाष्याद्यनुयहेण च कथक-
धमपि निस्तार्य श्रीहरिदासगुप्तप्रार्थनया पारमनैरम् । तदेतन् शास्त्ररसि
वाना पुरस्तादुपदीवरोमि कृतमधिकनाम्भिरिति ।

उपधारम्भश्चम्प्या १९९७

भागवताचार्य ।

वाणनस्याम्

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

अथ

भाट्टभाषाप्रकाशः ।

मण्ड्य धर्ममीशानं भीमासां प्रविबिषताम् ।

शालानामुपकाराय भाट्टभाषा प्रकाश्यते ॥ १ ॥

धर्मे प्रमाणान्यथ कर्मभेदः शेषप्रयुक्तिक्रमकर्तृभेदाः ।

द्वेषातिवैशस्तमनूहवाधौ कन्वमसद्भाविति लक्षणार्थाः ॥ २ ॥

तत्र धर्मस्वरूपमुक्तम्—

फलतोपि च यत्कर्म नानर्थेनानुद्ध्यते ।

केवलं भीतिहेतुत्वाच्चदर्म इति कथ्यते ॥ इति ।

इयेनादिव्यावृत्त्यर्थं फलत इति । तस्य हि न धर्मत्वं इयेने-
नाऽभिचरन् यजेतेतिवेदबोधितत्वेपि तत्फलस्य शत्रुवपस्यानर्थ-
हेतुत्वात् ॥

‘पशुबीजादिवधजन्यदोषेण धर्मेपि स्वरूपः संकरोस्तीति
सारिषा मन्यन्ते, तन्निरासाय केवलमिति । न हि स्यात्स्वार्थ-
मृतानीति निषेधो हि रागवः प्राप्ताया हिंसाया अनर्थहेतुत्वं
योजयति नत्वऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विदितायाः, विधि-
ष्टे निषेधानयकाशात्, परिहृतापवादमुत्सर्गाः भवन्त इति
न्यायेन निषेधशास्त्रं कृत्वद्गं हिमां परिहृतेव भवन्त इति न
धर्मफले दुःखलेशसंकरोस्तीति सुवृत्तं केवलमिति ॥

धर्मे प्रमाणान्यपि प्रसिद्धानि, वेदो ऽखिलो धर्ममूलं तद्विदां
च स्मृतिशीले धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् । वेदाश्च—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राद्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्यान्नानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति ।

तथाहि । स्वाध्यायोध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययेन विधिभावना
प्रतीयते । भावना च भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारः सर्वेषां
लकाराणामर्थः । विधिभावना तु भवर्त्तनात्मिका लिङ्लोटतव्य-
प्रत्ययपञ्चमलकारेभ्य एवावगम्यते । सा च द्वेषा शाब्द्याऽऽर्था
च । प्रत्येकं फलकरणेतिकर्त्तव्यतांशैस्त्व्यंशा । तत्र शाब्द्याम-
ध्ययने प्रवृत्तिः फलम्, करणं तव्यप्रत्ययः । वेदे वक्तृभावेऽपि लोके
ग्रामो गन्तव्य इत्यादवयवं भामेनेन शब्देन प्रवर्त्यतीति प्रत्ययाच्छ-
ब्दस्यैव करणत्वदृष्टेः । इतिकर्त्तव्यता तु अप पुनर्भूतत्वं जय-
तीत्यन्तार्थवादमुखेन भाष्यस्यावगतिः । आर्था तु किं भावये-
दिति भाष्याकाङ्क्षायां कर्मोत्पन्नतव्यप्रत्ययश्रुत्या स्वाध्यायस्यैव
भाव्यत्वं गम्यते ।

ननु यथा विश्वजिता यजेतत्यत्र निष्फले भवत्यसंभवात्स्व-
र्गकाम इति पदमध्याहियते । यथा वा ज्योतिर्गीरायुरित्या-
दिवाक्यविहितेषु रात्रिसंज्ञकेषु योगेषु फलाऽश्रवणे ऽपि प्रति-
तिष्ठन्ति इ वै य एता रात्रीरपयन्तीत्यर्थवादादेव ये प्रति-
ष्ठामिच्छन्ति त एता रात्रीरुपेयुरिति प्रतिष्ठारूपं फलं वाक्यरिप-
रिणामेन कल्प्यते, एवं स्वर्गकामेन स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यपष्ट-
त्युजपादिकं वाऽऽर्थगादिकं फलं कल्प्यम्, दुःखरूपस्य स्वाध्या-
यशब्दितस्य वेदराशेर्भाव्यत्वागंभवादिति चेन्न, श्रुतहान्यश्रुतक-
ल्पनाप्रमङ्गात् इष्टे संभवत्तऽदृष्टकल्पनाया अनार्यत्वात् ।
संभवति चात्र वर्णराज्यधिगमद्वारार्थारगतिरूपं दृष्टं प्रयोजनम् ।

यथोक्तम् दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमिति । अतस्तदेवात्र भाव्यम् ।

करणाकाङ्क्षायां तु अध्येतव्य इति समानपदोपा-
त्तमध्ययनं गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणरूपमुपतिष्ठते । इतिकर्तव्य-
ताकाङ्क्षायां च निगमनिरुक्तव्याकरणादिकम् । तेनायमर्थः ।
अध्ययनेनार्थज्ञानं भावयेत् निरुक्तादिभिरुपकृतेति । यस्त्वत्र
गुस्दरैवार्थज्ञानं भावयेन्नात्मव्युत्पत्तिबलेनेति नियमः, न तस्य
दृष्टं किञ्चित्कल्पमस्तीति तदंशे ऽस्त्वार्थवादिक्यऽदृष्टकल्पना ।

एवं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकायो यजेतेत्यादावपि भावनाया
अंशत्रयं ज्ञेयम् । अत्रापि समानपदोपात्तमपि यात्वर्थमुपेक्ष्य का-
म्यमानत्वाद् व्यवहितोपि स्वर्गो भाव्यत्वेनान्वेति, यात्वर्थो यागः
करणत्वेन । नहि संप्रति यजेतेत्यस्य यागं कुर्यादित्यर्थं
दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयान्तेन यागनामधेयेनान्वयः । तेन
दर्शपूर्णमासाभ्यां यागाभ्यां स्वर्गं भावयेत् प्राकरणिकैः प्रयाजा-
दिभिरुपकृतेति याक्वार्थः संपद्यते । स्वर्गपदार्थश्च श्रुत्या दर्शितः—

यन्न दुःखेन सम्भिर्जं न च श्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति ॥

नहि हि शसुखहेतावतीन्द्रिये धर्मे वेदादन्यत्प्रमाणे मसं वा
तदुपजीव्यऽनुमानं वा क्रमेत्, तस्माद्देद एव विधिनिषेधात्पक्षो ध-
र्मायमयोः प्रमाणम् । तौ च पदपदार्थसम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वेन या-
ग्यार्थप्रतीतिर्मूलवत्तया व्यवस्थितस्वरूपावेव ।

ननु पदतदर्थसम्बन्धस्य नित्यत्वेपि पदसमुदायरूपाणां वा-
क्यानां काठकादिसमाख्यावशादादिमतां कानिदासादिवाक्या-
नामिवाप्रामाण्यमिति चेन्न, काठकादिसमाख्यायाः कठेन मोक्त-
मिति योगेन मवचनपरतया वेदस्य पौरुषेयत्वाभावाकत्तात् । एव-
कर्तृस्मरणान्नावश्य वेदस्यापौरुषेयत्वे प्रमाणम् । अनुमानं च—

वेदस्याध्ययनं सर्वं शुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथेति ॥

नन्वेवमपि वेदैकदेशस्य विध्यंशस्य धर्मप्रमापकत्वेपि वा-
युर्वै क्षेपिष्ठा देवतेसादीनामर्थवादानां विधिभावनां शत्रयानन्तः-
पातिनां धर्माऽप्रमापकत्वाद्देदो ऽखिल इत्यखिलग्रहणमनुप्रपन्न-
मिति चेन्न । तेषामपि प्रयोजनाकाङ्क्षिणां क्षिप्रदेवतासाध्यं
कर्म क्षिप्रफलमिति लक्षणया विधिं स्तुवतां सन्निहितेन वायव्यं
श्वेतमालभेतेति विध्युपदेशेन स्वविधेये पुरुषं भवर्त्तयितुमन्यतः
स्वस्तुतिमाकाङ्क्षमाणेन (ता) नष्टाश्वदग्धरयन्पापेनैकवाक्यतया
विध्यंशान्तःपातित्वात् । नन्वेवमर्थवादानां स्तुत्यर्थत्वेपि कचित्फ-
लपरत्वमपि दृश्यते । औदुम्बरो यूषो भवतीति विधाय ऊर्जं
पशव ऊर्गुदुम्बर ऊर्जेवास्मा ऊर्जं पशूनामोतीत्यस्य फलपरत्व-
संभवादिति चेन्न, अतिदेशशास्त्रमाप्त्युपानुवादेन उदुम्बरताया-
स्तत्फलस्य च विधाने वाक्यभेदात्तैव विधेयेति पशूनामोतीत्य-
स्मार्थवादत्वमेव । चतुर्थे तु यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापः
श्लोकः । शृणोति यदादत्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य ददत्ते वर्म वा एत-
द्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजा इज्यन्ते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्या-
भिभूत्यै-इत्यादौ वाक्यान्तरमाप्तस्यैव पर्णतादेः रात्रिसम्प्रवदा-
र्थवादिकफलपरत्वमाशङ्क्य परार्थ्याग्नेति सिद्धान्तितम् । अन्यतः
भासिश्च विधिशक्त्युपघातकयच्छन्दोपबन्धादन्तिमोदाहरणाद्य-
स्पष्टमेव गम्यते नैवमुदुम्बरताया इति नानयोरधिकरणयोः पो-
नरुक्त्यम् । शूर्पेण जुहोतीति श्रौतं शूर्पम् तेन ह्यन्नं क्रियत इत्यत्र
करणेन हेतुना कल्प्यमानसाधनभावेन दर्वीपिठरादिना न वि-
कल्पनम्, अतुल्यबलत्वात् । तस्माच्चेन हीति स्तुतिमात्रम् न तु
यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति हिशब्देन व्याप्तिमूचनमत्र कर्तुं
शक्यम्, उक्तदोषात् । तदेवं विधिवन्निगदानां हेतुमन्निगदानां

चार्यनादानां सिद्धं ग्रामाण्यं विध्यैकवाक्यतया स्तुतिद्वारेण ॥

एवं तत्तत्प्रकरणपठितानां मन्त्राणामपि तत्तत्प्राकरणिकार्थ-
प्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गाच्चतदनुष्ठेयार्थस्मारकत्वेन दृष्टेनैव द्वा-
रेण विध्यैकवाक्यता, अत्रापि पूर्ववत्परस्पराकाङ्क्षा ज्ञेया । यस्तु
मन्त्रैरेवमन्त्रार्थः स्मर्त्तव्यो न ग्रहणकवाक्यादिनेति नियमो, न
तदर्थं किञ्चिद् दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इत्यदृष्टमगता कल्प्यते ।
यथा यावतो ऽन्वान् प्रतिशृङ्गीयाच्चावतो वारुणांश्चतुष्कपालात्रिर्व-
पेदिति विध्युद्देशे प्रतिग्रहीतुरिति प्रतीयते । अथापि प्रजापतिर्वरु-
णायाश्चमनयत् स स्वां देवतामार्च्यत् स पर्यदीर्यत स एनं वारुणं
चतुष्कपालमपश्यदित्युपक्रमगतार्थवादसामर्थ्याद्वातुरिति प्रापय-
न्प्रतिशृङ्गीयादिसत्र प्रतिग्राहयेदिति निश्चिन्तुतिमुत्थापयति, यथा
वा हेतुश्चित्पूर्वं हविरयमाशतेति मन्त्रः[ः]सामर्थ्याद्वपद्गुरुः मथयो
भक्ष इति विधिमुत्थापयति ।

एवमष्टकाः कर्त्तव्या इत्यादीनि मन्त्रादीनां स्मरणान्यपि
स्वमूलभूतां श्रुतिमनुमापयन्ति, वेदैकप्रमाणकेषु सर्वज्ञेषु तेषु भ्रम-
विमलम्भकत्वादिदोषासंभवात् । दृश्यन्ते च कश्चित्कचिच्छास्त्रा-
न्तरेपि मथानाः^१ कर्त्तव्या इत्यादिस्मृतिमूलभूताः श्रुतयः (धन्वि-
वमया असि त्वमग्र इत्यादयः)^२ तत्तमामान्यात्सर्वमपि स्मरणं दृष्ट-
मूलकमेव । यथोक्तम्—

आत्मीयात्परकीयस्य दौर्बल्यं न हि किञ्चन ।

मत्सत्त्वाविशेषेण स्वप्रत्यक्षसमं हि तत् ॥

इति न्यायेन प्रत्ययिततराणां मन्त्रादीनां मत्सत्त्वलिङ्गादि म-
त्सत्त्वं तुल्यम् । अतस्तत्प्रणीता स्मृतिरपि मूलमनुमापयेदेन । अने-

(१) 'मथाना' इत्येवमत्र पुनः प्रकाशः ।

(२) () एतदन्वयप्रकाशः 'स' पुनर्कं मान्ति ।

(३) मत्सत्त्वमपि प्रत्यक्षेति 'क' पुनः प्रकाशः ।

कासु शाखासु विप्रकीर्णानामर्थानां सुखप्रतिपत्तय एकत्र मणय-
नमर्थवद्भवतीति सिद्धं स्मृतीनां वेदमूलकत्वेन प्रामाण्यम् ॥

औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिः औदुम्बरीं स्पृष्ट्वो-
द्रायेदित्यनया श्रुत्या विरुध्यते, सर्ववेष्टने सति स्पर्शासम्भवादप्र-
माणमिति भाष्यम् । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णातीत्येकत्राऽनुपसंहरणीयस्याप्यर्थद्वयस्य वेदे दर्शनात्सर्ववेष्टन-
स्मृतिमूलभूतश्रुतेरत्यन्ताभावस्यास्मदादिभिरुपपत्तिर्निश्चेतुमशक्य-
त्वात् तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायेनैकस्याः स्मृतेरप्र-
माण्ये सर्वासामपि तथात्वापत्तेश्च नासादप्रमाणम्, किंतु याव-
न्मूलदर्शनं नास्ति तावदर्थानुष्ठानं न कर्तव्यमित्येवंपरं विरोधे-
त्वनपेक्षं स्यादितिसूत्रमिति वार्त्तिकम् ।

हेतुदर्शनाच्चेत्यत्र वेसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युः परिगृह्णातीति
स्मृतेः श्रुत्यविरोधित्वेऽपि लोभमूलकत्वस्यैव हेतोर्दर्शनादप्रामाण्य-
मिति भाष्यम् । स्मृतित्वाविशेषाच्छाक्यस्मृतेरपि प्रसक्तं प्रामाण्य-
म् । तेषु प्रत्यक्षेण वेदविद्वेषदर्शनात् तस्या वेदमूलकत्वं कल्पयितुं श-
क्यमिति वार्त्तिकम् । शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेन्न शास्त्रपरिमाणत्वा-
दित्यत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतिशिष्टस्य क्रमस्याकोपे सति
क्षुते आचामेदिति स्मृतिः प्रामाण्यं न तु कोपे इति चेन्न, शास्त्रपरि-
माणत्वात् । आचमनं हि नैमित्तिकः पदार्थः, क्रमस्तु पदार्थधर्मः ।
अतः पूर्व पदार्थः प्राप्नोति पश्चाद्धर्म इति प्रबलप्रमाणप्रापितोपि
स्वतो जघन्यत्वान्नाचमनस्मृतिं बाधितुमीष्टे इति भाष्यम् ।

शाक्यशास्त्रेऽपि यद् वेदाऽविरुद्धमहिंसादिकं विहितम्, तच्चा-
तेऽपि ग्राह्यमिति चेन्न वेदादिना प्रमितस्यैवाऽहिंसादेर्मन्त्रस्मा-
रितकर्मण इव फलवत्त्वं, नाऽन्येतेति शास्त्रे नियमात् । तथाचाहुः

धर्मवृत्तमयः प्रमाणं वेदाश्चेति । तस्माद्ब्रह्मोदकमिव श्वदतिस्थं
धर्मोपि श्रावयग्रन्थस्यस्तद्वाक्यान्वोपादेय इति वार्तिकम् ।

अथैव अपि वा कारणाग्रहणप्रयुक्तानि प्रतीयेरस्तत्त्वदर्शना-
दिरोधस्येति तृतीयसूत्रे येषां वसन्तोत्सवादीनां धर्मत्वे कारणं
श्रुतिः स्मृतिर्वा न दृश्यते, केवलं शिष्टैश्च धर्मबुद्ध्या यान्यनुष्ठी-
यन्ते, तेष्वपि शास्त्रान्तरविरोधाऽदर्शने सति प्रामाण्यं स्वध्यव-
स्यमित्यपि वार्तिकमेव ॥

अत्र स्मृतीनां श्रुतिकल्पनासापेक्षतया एकान्तरितं प्रामाण्यम्,
शिष्टाचाराणां तु स्मृतिकल्पनापूर्वकं श्रुतिकल्पनं चेति व्यन्तरितम् ।

तैत्त्वदर्शनादिरोधस्य स्या विप्रतिपत्तिः स्वादिसत्र पथादिश-
ब्दार्थादीर्मशूकादय एव वृहन्ते यत्रान्या ओषधयो म्लायन्तेऽप्येते
शोदमानाह्नोत्तिष्ठन्तीति वाक्यशेषात् । न तु म्लेच्छमसिद्ध्या मिय-
श्ववादय इति भाष्यम् । यद्वा पीत्वादिपदार्थाः किं म्लेच्छमसिद्ध्या
गजादय उतार्यमसिद्ध्या वृक्षादय इति संशये आर्याणां शब्दार्थ-
योरविप्लवे नित्यं यतमानानां प्रसिद्धिर्वलीयसी न तु म्लेच्छानां
पथाकर्षचित्तकितिकैरपि शब्दैर्व्यवहारमात्रमिच्छताम् । यद्वा ।
असपिण्डामुद्गद्गद्दिवादिस्मृतीनां सम्बन्धानां मातुलदुहितृपरि-
णयनाद्याचारेभ्यो निर्वन्धनेभ्यो लोभमूलकेभ्यः मावत्पथ
निर्णीयते । वस्तुतस्तु मातुलदुहितृपरिणयनं न विगीतम् वृत्तां जड-
मातुलस्येव योषा, भागस्तेपैतृत्वसेवीव यामिवेति (!) मन्त्रलिङ्गावग-
तत्वात् मधुभ्रातृः शिष्टैरादृतत्वाच्च किं तु देवान्यितृन्समभ्यर्च्य
त्वादन्मांसं न दोषमागिति स्मृतेरग्रीवोमीयालम्भस्य कलौ दुर्ल-
भत्वात्पलपैतृकस्य च निषेधाच्चदुभयं विना क्रियमाणं मांसपक्षणं
दोषहेतुः, अतस्त्वदेवानोदाहरणमिति दाक्षिणात्याः, जडुरपत्यम्

(असीपण्डामिति शास्त्रं तु नातिरात्र इतिवन्मतान्तराभिप्रायम्)
यद्वा त्रिवृदादिपदार्थो वाक्यशेषात्स्तोत्रीयानवकादिकमेव न तु
लोकप्रसिद्धया त्रिवृद्ब्रज्वादिकमिति वर्णकत्रयं वार्तिके ।

पिकादिपदानामर्थो म्लेच्छप्रसिद्ध्यापि शुकादिग्राह्यः, तस्या-
र्याणां क्वचिदप्यप्रसिद्धेर्विरोधाभावात् । कल्पसूत्राणां प्रत्यक्षश्रुति-
सङ्गपत्त्रेपि न वेदत्वं किं तु दृढकर्तृस्मरणात्पौरुषेयत्वमिति भाष्यम् ।
यद्वा ग्राह्यणानीतिहासान्पुराणानि कल्पानिति नित्ये ब्रह्मपक्षे ग्राह्य-
णवदितिहासादीनां विनियोगाभित्यानित्ययोः संयोगायोगादेतान्य-
पि नित्यानि स्वातन्त्र्येण वेदवत्प्रामाण्यमेषाम् । एवं मन्त्रग्राह्यणयो-
र्वेदनामधेयम् पङ्क्त्येके-इति मन्त्रवत् शिक्षादीनां वेदत्वस्मरणात्स्वा-
तन्त्र्यमिति पूर्वः पक्षः । दृढकर्तृस्मरणादेव तेषामपि पौरुषेयत्वा-
त्स्मृतिवद्देदमूलकत्वेनैव प्रामाण्यं, न स्वातन्त्र्येण । नित्यकर्मयोग-
स्त्वेयां प्रतिकल्पं वर्णानुपूर्वभेदेपि जातिशब्दवदर्थानां नित्यत्वाज्ज्ञे-
यः । पङ्क्त्येक इति पूर्वपक्षोपन्यासो, न तु सिद्धान्तः, दृढक-
र्तृस्मरणादेवेति वार्तिकम् । मानवादिस्मरणानां होलाकाद्या-
चाराणां चाध्येतृविशेषेषु देशविदेशेषु च परिग्रहो दृश्यमानोपि
नासौ श्रुतिमूलकः, तादृशश्रुतिकल्पने प्रमाणाभावात् । तस्मा-
देयां व्यवस्था नास्ति परंपरया यथाप्राप्तं तथानुष्ठेयमित्यर्थः ।

व्याकरणस्मृतिप्रामाण्याद्गवाद्या एव साधवो न गावीगोणी-
गोतागोपोतलिकेसादयस्तेषामशक्तिजापभ्रंशरूपत्वात् प्रयोगचो-
दनाभावात्, अथैकत्रयमविभागादित्यत्र एवं वेदे शब्दः प्रयोक्तव्यः
एवं लोक इति विशेषशास्त्राभावाल्लोकवेदयोः पदैकत्वं च । य एव
लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चामीषामर्था इति स्थि-
तम् । तत्र—

पदावधारणोपायान्वहनिच्छन्ति सूरयः ।

क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीरिति वचनात्

यत्र जराराजादौ क्रमान्यस्वम्, तत्र तदवसादर्थभेदः । तथा ब्रह्मा-
माहणादौ न्यूनातिरिक्तवर्णवशादाइन्द्रश्चतुरिसादौ आयुदात्तत्वे
इन्द्रः शातयितास्येत्थं, अन्तोदात्तत्वे इन्द्रस्य शातयितेति स्वरभे-
दात् । गच्छत इत्यस्य पदस्य देवदक्षयज्ञदक्षौ देवदक्षस्य चैप्रमैत्रदे-
वदक्षानिनि पदान्तरसमभिहारे सति तिष्ठन्तद्विवचनत्वं सुवन्ते प-
ष्ठ्येकवचनान्तत्वं द्वितीयाबहुवचनान्तत्वं वा भवति । यन्माहीयत त-
दहीनस्याऽहीनत्वम् अद्भ्यः स्वः क्रतौविति श्रुतिस्मृती तु अहीनपद-
स्यार्थभेदके (द्विके) न हीनो अहीनः अद्भ्यः समूहोऽहीन इति । दे-
यास्तः स्मनेसादौ कचित्पदभेदेऽपि अभेद एव एकदेस्यन्यूनाधिक-
त्वेऽपि तदेवेदं पदमिति मत्स्यभिज्ञानादभेदज्ञापकानुशासनाच्च । अतः
सिद्धो लोकवेदयोः पदानां तदर्थानां चाभेदः ॥ शब्दार्थस्त्वाकु-
तिरेव व्यक्तेर्लक्षणयाऽऽक्षेपसम्भवाच्च भाष्यकोट्याबुनमवेशः । एवं
विपीना स्नातन्मेषेणार्थवादमन्त्रयोस्तत्स्तुतिस्मृत्यर्थत्वेन स्मृतीनां
तन्मूलत्वेन च मामाग्यं दर्शितम् ॥ ३ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

उद्भिदा यजेतेत्यादाद्युद्भिदादिपदानामपि वेदावयवत्वात्स-
सक्तं मामाग्यम् । तत्किं गुणविधित्वेन यागनामभेयत्वेन वेति
चिन्त्यते । तत्राद्ये उद्भिदा यजेत वलभिदा यजेतेत्यादाद्युद्भिदा
यागेनेष्टं भावयेदिति मत्स्यर्थलक्षणादोपागमभेयत्वम् । सोमेन यजे-
तेत्यादौ तु सोमशब्दस्य लतायां रूढत्वात् यागनामत्वात्सम्भवेना
ऽगत्या सोमवतेति लक्षणाश्रयणम् । अत्र तुद्भिदादिपदार्थस्य
लोकामतिद्वत्वाच्च तद्युक्तम् । तथा दधि मधु घृतं पयो धाना
उदकम् तण्डुल्यास्तत्संष्टं प्राजापयामिति मन्त्रस्य विधया यजेत
पशुकाम इति मासकर्मनुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वलक्षणगुणद्वयविधाने

वाक्यभेदात् । नामधेयत्वे तु प्रकृतयाग एव फलान्वयात् कश्चि-
 द्योप इति चित्रापदमपि यागनामधेयम् । अग्निहोत्रं जुहुयादिसत्र
 अग्नये होत्रं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ऽग्निरूपगुणविधानम् वाक्यात्,
 धात्वर्थविधानं तु सन्निहिततरम् । न चा ऽत्राग्निपदमनन्यगतिकम्,
 उक्तव्युत्पत्त्यैव तस्य धात्वर्थनामावयवत्वसम्भवात् । अग्निर्ज्योति-
 र्ज्योतिराग्निः स्वाहेति मन्त्रलिङ्गं विधित्सितस्य गुणस्य प्रख्यापकम-
 न्यच्छास्त्रमस्ति । अतोऽग्निहोत्रपदमपि कर्मनामधेयम् इत्येतेनाभिचर-

प्राप्ते कर्माणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्रतः ॥ इति ।

यथा यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायाञ्च पूर्णिमाया^१-

ञ्चाच्युतो भवतीति ताव ऽद्व्युतामग्नीपोमावाज्यस्य नाबुपांशु
पौर्णिमास्यां यजन् ताभ्यामेतमग्नीपोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे
मायच्छत् ऐन्द्रं दध्यमावास्यायायैन्द्रं पयो ऽमावास्यायामित्रा
दौ युगपद्द्रव्यदेवताकालोपांशुत्वादियुगविशिष्टकर्मविधानेपि न
दोषः । बर्हिंराज्ययूपाहवनीयादिशब्दा वैदिकमसिद्ध्या संस्कार-
निमित्ता अपि घ्रीष्ठादिवज्जातिशब्दा एव मोक्षणीनिर्मन्थ-
शब्दौ तु योगरूढावेव । चातुर्मास्येषु आग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
पेतसौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं^२ सौम्यं चरुं सावित्रं
द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतः सप्तकपालं वैश्व-
देवीमामिसां छावापृथिव्यमेककपालमित्यस्य सन्निधौ श्रूयते
वैश्वदेवेन यजेतेति । तत्र वैश्वदेवपदं छत्रिन्यायेनाष्टानां यागानां
नामधेयमिति ।^३ यदिदं देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदे-
वत्वमिति योगादष्टानां मध्येतन्नामधेयम् । एषां च नाम्नां
वैश्वदेवेन यक्ष्य इत्येवमादिव्यवहारसिद्धाबुपयोगः । एवं वरुण-
प्रधातसाकमेधशुनासीरशब्दा अपि समुदायानामेवानुवादकाः
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति
गायत्र्येनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यत् त्रिकपालस्त्रिहृतैवास्मिंस्तेजो
दधाति यदशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेका-
दशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्नाद्रियं दधाति यद् द्वादशकपालो ज-
गत्सैवास्मिन्पशून् दधाति यस्मिज्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव ते-

(१) अमावास्यायां पूर्णमास्यां चेति ख० ।

(२) निर्वपेदित्यधिकं क० ।

(३) नामधेयधिकं ख० ।

(४) अष्टाकपालानां मिति क० ।

वाक्यभेदात् । नामधेयत्वे तु प्रकृतयाग एव फलान्वयाच्च कश्चि-
 दोप इति चित्रापदमपि यागनामधेयम् । अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र
 अग्नये होत्रं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ऽग्निरूपगुणविधानम् वाक्यात्,
 धात्वर्थविधानं तु सन्निहिततरम् । न चा ऽत्राग्निपदमनन्यगतिकम्,
 उक्तव्युत्पत्त्यैव तस्य धात्वर्थनामावयवत्वसम्भवात् । अग्निर्ज्योति-
 र्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मन्त्रलिङ्गं विधित्सितस्य गुणस्य प्रख्यापकम-
 न्यच्छास्त्रमस्ति । अतोऽग्निहोत्रपदमपि कर्मनामधेयम् इत्येतेनाभिचर-
 न्यजेतेत्यत्रापि यथा ह^१ वै इयेनो निपसादत्त एवमयन्द्रिपन्तम्भ्रातृ-
 ष्यन्निपसादत्त इति इयेनवक्ष्यपदेशाच्छेधेनपदमन्यप्ररूढमपि याग-
 नामधेयमेव, न गुणाधिपसम् । वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेते-
 त्यत्रोक्तानिमित्तचतुष्टयाभावेऽपि वाजं सुराद्रव्यं पेयमस्मिन्निति न
 गुणविधानं, विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेर्वाक्यभेदावश्यम्भावेन तत्र सम्ब-
 न्धायोगात् नहि सकृदुद्धरितः प्रत्ययो धात्वर्थस्य युगपत्फलेन
 वाजेन च सम्बन्धङ्कर्तुमीष्टे । तथा हि वाजेन यागं यागेन स्वारा-
 ज्यमित्यन्वये यागस्य फलं प्रति विधेयत्वम् उपादेयत्वङ्गुणत्व-
 ङ्च वाजगुणं प्रति अनुवाद्यत्वं उद्देश्यत्वम्प्रधानत्वञ्च, तत्र
 विधेयत्वादित्रयं ज्ञाप्यमनुष्ठेयं शेषभूतञ्च । अनुवाद्यत्वादि-
 त्रयं ज्ञातमननुष्ठेयं शेषिभूतञ्चेति नैकस्मिञ् ज्ञाप्यत्वज्ञातत्वादि-
 के सम्भवतः, मियोविरुद्धत्वात् । पूर्वेष्वप्यऽयन्दोपोनुगतो ज्ञेयः ।
 तमभ्युपेक्षेवाधिकदोषविवक्षयात्र विचारः प्रवर्तितः ।^२ तस्मात्ताम-
 धेयं वाजपेयपदमिति सिद्धम् । यद्यप्येवंजातीयकेषु वाक्यभेदो
 दोषस्तथापि यत्रापूर्वं कर्म विधीयते तत्रानेकगुणविशिष्टमपि
 तद्विधीयते । विशिष्टस्यैकत्वाच्च न वाक्यभेदो दोषावहः ।
 यथोक्तम्—

(१) गृह्य० श्रौत भाष्ये १

(२) अनुसूक्तम् । तत्राभ्युपेक्षेय विचारः प्रवर्तितः इत्येव इति २४० ।

प्राप्ते कर्माणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयवतः ॥ इति ।

यथा यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायाञ्च पूर्णिमाया^१-
ञ्चाच्युतो भवतीति ताव ऽब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्य नावुपांशु
यौर्णिमास्यां यजन् ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे
मायच्छत् ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयो ऽमावास्यायामित्या
दौ युगपद्द्रव्यदेवताकालोपांशुत्वादियुगविशिष्टकर्मविधानेपि न
क्षोभः । बहिराज्ययूपाहवनीयादिशब्दा वैदिकप्रसिद्धया संस्कार-
निमित्ता अपि व्रीक्षादिवज्जातिशब्दा एव प्रोक्षणीनिर्मन्थ्य-
शब्दौ तु योगरूढावेव । चातुर्मास्येषु आग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
पेत्सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं^२ सौम्यं चरुं सावित्रं
द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं भारुतः सप्तकपालं वैश्व-
देवीमामिसां द्वावापृथिव्यमेककपालमित्यस्य सन्निधौ श्रूयते
वैश्वदेवेन यजेतेति । तत्र वैश्वदेवपदं छत्रिन्प्रायेणाष्टानां यागानां
नामधेयमिति ।^३ यदिश्चे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदे-
वत्वमिति योगादष्टानां^४ मध्येतन्नामधेयम् । एषां च नाम्नां
वैश्वदेवेन यज्य इत्येवमादिव्यवहारसिद्धानुपयोगः । एवं वरुण-
प्रयाससाकमेधशुनासीरशब्दा अपि समुदायानामेवानुवादकाः
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति
गायत्र्यैतं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यत् त्रिकपालस्त्रिहृतैवास्मिंस्तेजो
दधाति यदशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेका-
दशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निद्रियं दधाति यद् द्वादशकपालो ज-
गत्सैवास्मिन्पशून् दधाति यास्मिन्नात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव ते-

(१) अमावास्यायां पूर्णमास्यां चेति ख० ।

(२) निर्वपेत्तदधिकं ख० ।

(३) तथैतदधिकं ख० ।

(४) षाष्टाकपाल्यना मिति ख० ।

जस्यऽत्राद इन्द्रियावी पशुमान्भवतीति । अत्र जातपदोपेतोप-
क्रमोपसंहारैकरूप्यादेकवाक्यत्वावगतेरुत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे उ-
त्पन्नशिष्टस्य निवेशायोगादष्टाकपालादिवाक्यं न कर्मान्तरवि-
धिर्न वा पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि गुणान्तरविधिः, किन्तु द्वादशकपा-
लस्यैवावयवद्वारा स्तुतिः । कर्मवत्कर्माद्भान्यपि केनचित्तामा-
न्येन स्तुपन्ते इत्याह । तत्तद्विजातिसारूप्यप्रशंभाभूमाल्लङ्घन-
भावादिति । यजमानः प्रस्तर इत्यत्र यजमानकार्यकारित्वात्म-
स्तरे यजमानशब्दः । अप्रिर्घ्राक्षिण इत्यादौ ब्राह्मणेऽग्निशब्द-
स्तेन सहैकयोनित्वात् मुखादग्निरजायत ब्राह्मणेऽस्य मुखमा-
सीदिति लिङ्गात् । आदित्यो यूष इत्यादावूर्ध्वत्वसारूप्यादभन-
देशो^१ भास्वरत्वसारूप्याद्वा यूषे आदित्यशब्दः । अपशवो वा अ-
न्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा इत्यत्र गोश्वव्यतिरिक्तेष्वजा-
दिष्वऽपश्वत्वोक्तिर्गवादेः प्राशस्यदर्शनार्था । सृष्टीरुपधातीसा-
क्षौ सृष्टिसंज्ञकानामिष्टकानां बहुत्वात्सृष्ट्यसृष्टिसमुदाये सृष्टिश-
ब्दो भूमगुणयोगात् । प्राणभृत उपधातीत्यत्र तु अप्राणभृ-
त्संज्ञकानामिष्टकानां बहुत्वेऽपि ऋत्रिणो गच्छन्तीतिवल्लिलङ्घनसमवा-
यप्राप्तेन प्राणभृदप्राणभृतसमुदाये प्राणभृच्छब्दः । संदिग्धेषु^२
वाक्यशेषात् । अक्ताः शर्करा उपधातीत्यत्राभनसमधनद्रव्यसंदेहे
तेजो वै धृतमिति वाक्यशेषात् धृतेनाक्ताः शर्कराः कर्तव्या इति
निर्णयोपि द्रव्यस्तुतिप्रयोजनम् । अर्याद्वा कल्पनैकदेशत्वात् । यत्र
निर्णायकोर्थवादोपि नास्ति तत्रारूपातानामर्थं शुभतां शक्तिः सहका-
रिणीतिन्यायेन यथा प्रासादे भुङ्क्ते कांस्ये भुङ्क्त इत्यत्र प्रासाद
• उपविश्य कांस्ये परिविष्येत्यर्थात् प्रतीयते, न तु विपरीतम् । एव

सुवेणावद्यतीतिविधिः सामर्थ्याद् द्रवद्रव्यविषये, स्वाधितिनावद्य-
तीति मांसविषये, हस्तेनावद्यतीति च पुरोडाशविषये व्यवतिष्ठते॥४॥

(इति चतुर्थः पादः ।)

इति नीलकण्ठसूरिसूनुगोविन्दविरचिते भाट्टभाषाप्र-
काशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भावार्थाः कर्मशब्दा इति । विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयस्मृत्या-
चाराख्याने धर्मं प्रमाणानि पणू निरूपितानि, इदानीं तत्स्वरू-
पभेदः शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैः पद्भिः प्र-
माणैः प्रतिपाद्यते । तस्य चोत्पात्तिश्चोदनावाक्यगतेभ्यः सर्वेभ्यः
पदेभ्य इति न, गौरवात् किंतु लाघवादितरविशेषितादेकस्मा-
देव पदात् । तत्रापि क्रियापदादेव, तस्या एव फलसिद्धौ मधा-
नत्वात् नतूपपदात् । अन्यथा सोमेन यजेतेत्यादौ श्रुतद्रव्यापचारे
पूतीकादिः प्रतिनिधिर्न स्यात् । गुणे ह्यध्याय्यकल्पना स-
म्भवति, न प्रधाने । अतो धात्वर्थादेव धर्मोत्पात्तिः । स च देवतो-
द्देशेन द्रव्यसागात्मकमानसक्रियात्वाद्यद्यप्याश्रुतरविनाशी, त-
थापि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेतिश्रुतार्थापत्त्या यागा-
वान्तरव्यापाररूपापूर्वनाम कालान्तरभोग्यफलप्रतिभृत्वेन क-
ल्प्यते, भोक्ता च देहादन्यस्तत्र एव सिद्धयति । अपूर्वाणि तु अ-
भावास्यायोगिभ्यस्त्रिभ्यः प्रधानेभ्यस्त्रीणि मथममुत्पद्य पश्चात्स-
मुदायापूर्वमारभन्ते । एवं पौर्णमासेऽपि अपूर्वत्रयादेकं समुदा-
यापूर्वम् । ताभ्यां पुनः परमापूर्वं जन्यते । अद्वापूर्वाणि तत्रै-
वोपकुर्वन्तीति । तत्राप्यवघातादीनां दृष्टार्थानां नियमांशेनैवा-
पूर्वोत्पादकत्वम् । भोक्षणादीनां तु दृष्टार्थत्वाभावात्केवलमपूर्वार्थ-
त्वमेव । एवं स्तोत्रशस्त्रयोरपि । तत्र ह्यज्यैः स्तुवते भवगं शंस-
तीति श्रुत्या स्तवनस्यैव कर्तव्यताप्रतीतिर्याज्यादिना तपोदेवता-

त्युत्तरमन्त्रगतौ वाक्यशेषो ऽच्छिद्रेणैत्यादिः योग्यतया सम्बन्धमर्थेति तत्राप्यनुपजनीयः । असम्बद्धपदव्यवधाने तु नानुपङ्गः सं ते वायुर्वतैनं गच्छतां सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिपेत्यादौ गच्छतामित्येकवचनस्याङ्गानीति बहुवचनेन सम्बन्धान् ईत्वा तद्यवायाद्याशिषैरत्रापि नानुपङ्गः सध्यताति तदेवमुपाध्यातं तस्य सक्तानुमसक्तं च समाप्य लक्षणार्थभेदमुदाहरति ॥१॥

(इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः)

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् । यजति ददाति जुहोतीत्यादौ धात्वर्थभेदात्कर्मभेदः । समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति वार्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीसादोवेकस्यैवारूपातस्याऽसकृच्छवणरूपादभ्यासात्कर्मभेदः, न तु समिदादिगुणात् । तस्य समिधो अग्र आज्यस्य व्यन्त्रित्वादिमन्त्रलिङ्गमाप्तत्वात् । अग्राप्तो हि गुणः पूर्वत्र निवेशमलभमानो गुणिनं भिनत्ति । न तु प्राप्तस्ततो यजतिशब्दस्याभ्यास एवात्र कर्मभेदकः पूर्वोदाहृतानि यदग्नेपोष्टाकपाल इत्यादीनि समिध इत्यादीनिवाक्यानि पठित्वाभ्यास्यते य एवं विद्वानमावास्यां यजेत य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजेत इति । अत्र न कर्म विधीयते तत्स्वरूपस्य द्रव्यदेवतस्याभावात् । किं तर्हि अमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां तत्तत्कालविहितौ समुदायावनूद्येते । अनुवादप्रयोजनं तु अमावास्यायाममावस्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतत्यादि ।

अत्र विधिश्चतुर्विधः । उत्पत्त्यधिकराविनियोगप्रयोगभेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमात्रावगमको विधिरुत्याचिविधिः, यदग्नेपोष्टाकपाल इत्यादिः । फलसंबन्धबोधको विधिरधिकारविधिः चित्रया यजेत पशुकामः सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्योऽग्निष्टोम

इत्यादिः । ब्रौहिभिर्यजेत यवैर्यजेत यवैर्यजति समिधौ यजति तनू-
नपातं यजतीत्यादिरङ्गसंबन्धबोधको विधिर्विनिर्योगविधिः । अत्र
ब्रौहियवादीनां दृष्टार्थानां विकल्पः, समित्तनूनपादादीनामदृष्ट-
ार्थानां समुच्चयः । यद्यपि विकल्पे ऽष्टौ दोषा, स्तथापि वाक्य-
द्वयस्य समबलत्वादन्यतरेणेतरवाधायोगादगसांङ्गाक्रियते । ते
च ब्रौह्युपादाने ब्रौह्मंशे स्वीकृतप्रामाण्यस्यागः, अस्वीकृतस्य प्रा-
माण्यग्रहः, यवांशे स्वीकृतप्रामाण्यस्यागः अस्वीकृतप्रामा-
ण्यग्रहः । एवं यवोपादानेऽपि । साङ्गप्रधानानुष्ठापको विधिः
भयोगविधिः स च क्वचित्क्वचित् कल्प्यते औपदेशकैराति-
देशिकैश्चाङ्गैः समवेतं चित्रारूपं यागं कुर्यादिति । दर्शपूर्णमा-
साभ्यां स्वर्गकामो यजेत योऽग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्या-
दिस्तु स्वर्गकामपदं सर्वेभ्य इति प्राप्तस्याऽवधुत्सानुवाद इति
पक्षमाश्रित्य श्रौतः ।

स पुनस्त्रिविधः अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिश्च ।
तत्र यो मानान्तरेणासन्ताम्राप्तस्यार्थस्य विधायकः स आद्यः यथा
ब्रौहिन्प्रोक्षतीति । नष्टेन विना प्रोक्षणं ब्रौहिषु कथंचिदपि
प्राप्नोति । लोकाद्वेदतो वा यत् पक्षप्राप्तं तस्याप्राप्तांशप-
रिपूरणरुलो द्वितीयः यथा ब्रौहिन्बहन्तीति । यथा वाग्रपणे
ब्रौहिभिरिष्ट्वा ब्रौहिभिरेव यजेताऽयवेभ्यः यवैरिष्ट्वा यवैरेव
यजेताब्रौहिभ्य इति । आद्ये तण्डुलानेष्वप्यस्याक्षेपादवघात-
वन्नखचिलनस्यापि लोकावगतकारणत्वावशेषात् प्राप्नोति अव-
घाता ऽप्राप्तांशोस्ति । द्वितीये पूर्वोदाहृतब्रौहियववाक्याभ्यां ब्रौहा-
ग्रयणादृद्धमापि पक्षे यवप्राप्त्या ब्रौह्यप्राप्तांशोस्ति, तत्परिपूरणे
त्वितरनिष्टत्तिरर्थाद्भवतीति ब्रौहिभेरेवेवेवकारोनुवादः । वेदतो
लोकतो वा समुच्चित्यप्राप्तयोरितरनिष्टत्तिफलको विधिस्तृतीयः
यथा इषामगृष्णान् रशनामृतस्येत्यभ्याभिधानीमादत्त इति पक्ष

पञ्चनखा भक्ष्या इति च । आग्रचयने इष्टकानयनार्थमश्वरशना-
ग्रहणं गर्दभरशनाग्रहणं चेति द्वयमनुष्ठेयम्, तत्रोभयत्रायं मन्त्रो र-
शनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादेव प्राप्त इति नाऽश्व-
रशनाग्रहणाङ्गत्वं प्रतीयते ऽपि तु गर्दभरशनातो व्यावृत्तिरेवा
ऽगत्या दोषत्रयं सोढाप्यङ्गीक्रियते विधिवैयर्थ्यपरीहाराय। दोष-
त्रयं च श्रुतस्याश्वरशनाग्रहणाङ्गत्वस्य त्यागः, अश्रुतस्य गर्दभर-
शनाङ्गत्ववर्जनस्य ग्रहणं, मन्त्रलिङ्गात्सामान्यतः प्राप्तस्य गर्दभर-
शनाङ्गत्वस्य त्याग इति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति
सर्वत्र परिसंख्यायां दोषत्रयं ज्ञेयम् ॥

एवंभूतैर्विधिभिर्विहितं कर्म द्विविधं गुणकर्मार्थकर्मभेदा-
त् । तत्र यत् क्रतुकारकमाश्रित्य विधीयते तदाद्यम्, उत्पत्त्या-
सिर्विकृतिरसंस्कृतेरूपफलभेदाच्च चतुर्विधम् । वसन्तेप्रीनादधीत
यूपं तक्षति । अत्राधानतत्तणादिसंस्काराभ्यामग्नियूपयोः प्रा-
गस्तोरुत्पत्तिः फलम् । एवं पिष्टानि संयोजीत्यत्र संयवनस्य
पिण्डोत्पत्तिः । स्वाध्यायोध्येतव्यः गां दोग्धीत्पादावध्ययन-
दोहनाभ्यां सिद्धयोरेव स्वाध्यायपयसोः प्राप्तिः । सोममाभिपु-
णोति व्रीहीनब्रह्मन्ति दक्षिणाग्नावाज्यं विलापयतीत्यादौ क-
ण्डनादेः सोमादिपूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिर्विकृतिः । च-
तुरो मुष्टीर्नर्वपति व्रीहीन्मोक्षतीत्यादौ निर्वापमोक्षणाभ्या-
मपूर्वीयेषु व्रीहिषु अदृष्टरूपं गुणाधानं दोषापकर्षणं वा संस्का-
राख्यं क्रियते तस्य फलं तेषु योग्यत्वमिद्धिः । दृष्टरूपोपि सं-
स्कारः पुरोडाशानलं करोति तण्डुल्यांस्त्रिः प्रक्षालयतीत्यादिः ।
क्रतुकारकमनाश्रित्य यद्विधीयते तदर्थकर्म ।

तच्च द्विविधम् अन्यार्थमङ्गमनन्यार्थं प्रधानं च । अङ्गमपि
 द्विविधं सन्निपत्त्योपकारकमाऽऽरादुपकारकं च । तत्र प्रधाने
 ऋतुरूपे [यत्] स्वरूपेणोपकारकं तदाद्यम् यथा व्रीह्यादि । यत्क-
 त्वपूर्वं उपकरोति तद् द्वितीयम् यथा प्रयाजादि । अनन्यार्थमपि
 द्विविधम् ऋकृतिरूपं विकृतिरूपं च । तयोर्यत्सन्निधौ सर्वाण्यङ्गा-
 नि विधीयन्ते तत्प्रथमम् दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादि । यदङ्गं वि-
 कलं विधीयते तद् द्वितीयं सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मव-
 र्चसकामः विश्वजिता येजेतेत्यादि । तत्र प्रथमे कथंभावपूरणं तस्य
 संनिधौ पठितैरेवाङ्गैर्भवति । द्वितीये तु ऋकृतिवद्विकृतिः कर्त्त-
 व्येति कल्पितेनातिदेशवाक्येनेति [वि] शेषः । आग्निहोत्रादीनि तु
 दर्वाहोमाख्यानि प्रधानकर्मणि न तानि कस्यचित्प्रकृतिवि-
 कृतिर्वा भवन्ति कित्वाऽपूर्वाण्येव । तान्यपि कर्मणि त्रिविधानि नि-
 त्यनैमित्तिककाम्यभेदात् । यावज्जीवादिचोदनाचोदितं नित्यम् ।
 यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत
 वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत, ज्योतिषा ज्योतिष्टोमेन, अह-
 रहः संध्यामुपासीत तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतेत्यादि । नि-
 मित्तानन्तरं कर्त्तव्यं नैमित्तिकम् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपे-
 त्पुत्रे जात इत्यादि । प्रायश्चित्तमप्यग्रेवान्तर्भवति । तच्च द्विविधं
 ऋतुभ्रेषनिमित्तं पुरुषभ्रेषनिमित्तं च । आद्यमाऽथये पथिकृते पुरो-
 षाशमष्टकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयात्री सन्नमावास्यां पौ-
 र्णमासीं चातिपातयेदित्यादि । यो ब्रह्मचारी अवकिरेत्स नै-
 ऋतं गर्दभमालभेतेत्यादि द्वितीयमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तोक्त्या,
 ऋकृतमनुसरामः ।

यथा य एवमितिचद्विद्वाक्ये पौर्णमासीपदेनाग्नेयादित्रिक-
 स्थानुवाद एवमुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्युपांशुयाजपदेन विष्णु-
 रूपांश्च यष्टव्यो ऽजामित्वायेत्यादिवाक्यविहितविष्णवादित्रिक-

स्यानुवादोस्त्विति न युक्तम्, जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते
यदन्वञ्चौ पुरोडाशावित्युपक्रान्तजामितादोषपरिहार एकेनापि
भवति जामि वा इत्यजामित्वायेति च श्रूयमाणोपक्रमो-
पसंहारैकरूपा वा तस्यैकवाक्यत्वस्य यावय'कल्पनया भद्वतु-
मयुक्तत्वात् । ननु द्रव्यदेवतं यागस्वरूपमत्र वाक्ये नास्ति
यष्टव्यवाक्ये तु देवतामात्रमस्तीति अवैव यागोत्पत्तिरिष्टेति
चेन्न । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्भुवायामाग्यमिति धौ-
वाज्यलाभस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । आग्नेयाग्नीषोमीययाज्या-
नुवाक्यायुगलयोरन्तराले पठिताद्याज्यानुवाक्यायुगलाच्च दे-
वतालाभ इति न किञ्चिद् दुःस्थम् । यष्टव्यवाक्यं तु स्तुतिमा-
त्रम् ईदृशोयमुपांशुयाजो यत्र विष्णुरिज्यते इति तत्र विष्णुना-
ग्नीषोमौ भजापतिश्च विकल्पते । एवमन्यत्रापि कर्मभेदार्थः
पूर्वः पक्षः, तदभेदार्थः सिद्धान्त इति ज्ञेयम् । तिस्र आहुतीर्जुहो-
तीत्यत्र बहुत्वान्संख्यायाः स्पष्टः] कर्मभेद इति सप्तदश भजा-
पत्यान्पशूनालभत इत्येवोदाहरणे भजापतिर्देवता येषामिति वि-
श्वे सप्तदशपशुद्रव्यको यागः । भजापत्यश्च भजापत्यश्चेति श्रु-
ततद्धितान्तानामेकशेषे प्रतिपशु भजापत्यत्वपर्यवसानात्सप्तदश
यागाः, प्रकृतौ त्वेकः । पशुनिष्पन्नैकादशावदानद्रव्यत्वं या-
गस्य दृष्टम्, तत्तत्तमान्यादतिदेशादिहापि भातं न भस्मारुपातुं श-
क्यम् । अतः सप्तदशैव यागाः । फलं तु पूर्वपक्षे एकपशुनाशे
गणनाशः । सिद्धान्ते तन्मात्रस्यैव नाश इति तस्यैव पुनरुपा-
दानं नान्यस्येति । भदानं तु देशकालकैर्बध्नात् सर्वेषां सदैव द-
धिपयसोरपि प्रकृतौ । एवमेव ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य अथैष ज्योतिरथैष
विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेवेन सहस्रदक्षिणेन यजेतयादौ न पूर्व-

त्रैव सहस्रदक्षिणागुणविधिः । ज्योतिरादिपदानामानर्थक्यापातात्
 संज्ञाश्रुत्यार्थान्तरावश्यम्भावेन प्रकरणविच्छेदावश्यंभावाच्च ज्यो-
 तिरादिसंज्ञानि कर्मान्तराण्येवैतानि । वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
 वाजिनमिति वैश्वदेवयागे उत्पत्तौ आमिक्षया ऽवरुद्धे उत्पन्नशिष्टं
 वाजिनं निवेशमलभमानं ततोऽन्यद्वाजिदेवसं वाजिनद्रव्यकं क-
 र्मोपस्थापयतीति गुणात् कर्मभेदः । यत्र तत्पत्तौ निर्गुणं कर्म
 श्रूयते पश्चादनेके गुणाश्च श्रूयन्ते तत्र सर्वेषां गुणानां विक-
 ल्पेन निवेशो न तु कर्मभेदकत्वम् यथा ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र
 दध्ना जुहोतीत्यादीनाम् । अग्निहोत्रं प्रकृत्य श्रूयते दध्नेन्द्रियकामस्य
 जुहुयादिति तत्र धात्वर्थस्य प्राप्तत्वाद्गुणमात्रं विधेयम् यच्च
 विधेयम्, तस्यैव फलम् । अतो ऽत्र पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि फलाय गु-
 णो विधीयते न तु गुणः कर्म भिनचीति । अग्निष्टुति वारव-
 न्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्युक्त्वा ऽऽज्ञायते एतस्यैव रेव-
 तीयु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा ह्येतेन पशुकामो यजेतेति ।
 अत्र पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि रेवत्पृगाधारवारवन्तीयलक्षणो गुणः
 पशुफलाय विधातुं न शक्यते दधिवदस्य प्रसिद्धत्वाभावात् ।
 ततश्च प्राप्तकर्मानुवादेन गुणस्वरूपं तत्फलं चेत्युभयं विधातु-
 मशक्यम्, वाक्यभेदात् । तस्मात्कृत्वाशब्दकल्पितरेवतीवारवन्ती-
 यसम्बन्धविशेषितः पूर्वोक्तफलाय विधीयते । एतस्येति पष्ठप-
 न्तमपि प्रस्तूयमानमिति न तु पूर्वप्रकृतमित्यपि सिद्धम् ॥ २ ॥

(इति द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवापवाग्रान् ग्रहान् पृष्ठी-
 यात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रानिति प्रकृते ज्योतिष्टोमे ग्रहाग्रत्व-
 मात्रं विधीयते । न तु ततोऽन्यत्कर्म रथन्तरसामादिकम् । विधि-
 शक्तधुपघातकयदिशब्दात् प्रकरणविच्छेदात् । राज्ञः राजसूयेन
 स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र राजशब्दस्य सन्नियवाचित्वात् तन्मा-

त्राधिकारिकायामपि राजसूर्यान्तर्गतायामवेष्टिसंज्ञयामिष्टौहदिस-
त्रा(?)त्राद्यकामब्राह्मणादीनामप्येवोष्टि प्रापयति । एवं वसन्ते ब्राह्म-
णोऽग्निमादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः वसन्ते ब्राह्मणमु-
पनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिसेतान्यपि वचनानि यथा-
वर्णमाधानोपनयनयोः प्रापकाणि ॥ कुण्डपायिनामयनाख्ये सत्त
उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेत्यत्रापि नैयमिकाग्निहोत्रादेः सत्रे उपस्थित्यसंभवाच्छ-
ब्दमात्रेणोपस्थित्यभ्युपगमेऽपि मासकर्मानुवादेन उपसदानन्तर्यं
मासगुणश्चेति विधानुपशक्यम्, वाक्यभेदात् । नच मासे कर्मणि
मासः संपादयितुं शक्यते अनुपादेयत्वात् तस्य । तस्मादनुपा-
देयगुणसंबन्धानुगृहीतो ऽसंनिधिः कर्म भिनत्ति । अनुपादेया गु-
णास्तु देशः कालो निमित्तं फलं संस्कार्यश्च (रश्च) । तच्च सरस्वत्या
दक्षिणेन तीरेणाग्नेयोष्ठाकपालः सत्रायागूर्यं विश्वजिता यजेत
आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुकामम् त्रैधातव्या दीक्षणीया इत्य-
श्वमेवेति (?) क्रमेण कर्मभेदोदाहरणानि द्रष्टव्यानि । अत्र दार्शपौ-
र्णमासिकादाग्नेयात् काम्यदैशिकावाग्नेयौ भिक्षौ काम्याभ्यां त्रै-
धातवीविश्वजिह्वां संस्कारकनैमित्तिकौ तौ भिक्षौ सर्वत्रानुपादे-
यगुणगणविशेषितासन्निधिरूपप्रकरणान्तरस्य कर्मभेदहेतोस्तु-
ल्यत्वात् । सन्निधौ त्वनुपादेयगुणसम्बन्धेऽपि न कर्मभेदः यथा
समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमास्यां यजेत ॥ ३ ॥

(इति द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥)

यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत एतयात्राद्ययाजयेत् ।
शेषात् स्विष्टकृते सम्पद्यतीति दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजे-
तेति त्रिहितात्काम्यात्प्रयोगादन्योऽयं यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेति पुरुषार्थः प्रयोगः । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादयो विषयः
शाखाभेदान्न भिद्यन्ते शाखाभेदात् पुनःश्रुतनाशचेः । एकस-

त्रिधौ हि पुनःश्रुतिर्भेदिका समिधो यजतीत्यादौ नासन्निधावित्युक्तं प्राक् ॥ ४ पा० ॥

इति भाट्टभाषाप्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

एवं सिद्धे कर्मभेदे भिन्नानां तेषां शेषशेषिभावो निरूप्यते । शेषत्वं च नाविनाभूतत्वम् । आग्नेयादीनां त्रयाणामन्योन्यशेषतापत्तेः । नाप्युपकारकत्वम् । अद्भ्यस्तुष्टापयतः प्रधानस्यापि शेषतापत्तेः । अतो यः परार्थः स शेषः । पारार्थ्यं च यथायथं द्रव्यगुणकर्मणां वक्ष्यमाणानां ब्रह्माज्यदेशकालानां यागं प्रस-
-ऽस्ति एवं यागस्य फलं प्रति फलस्य च पुरुषं प्रति । तेन पूर्वः पूर्व उत्तरमुत्तरं प्रति शेषः । उत्तरउत्तरस्तु पूर्वपूर्वं प्रति शेषीति ज्ञेयम् । तत्रापि चतुरो मुष्टीर्निर्वपति ग्रीहीन्मोक्षति ग्रीहीनवहन्ति आज्यमुत्पुनानि शास्त्रां छिनत्तीत्यादय औपधाज्य-
-साम्नाद्यधर्मा योग्यतया ग्रीह्यादियोगाद्यौपधादिष्वेव यथायोगं व्यवतिष्ठन्ते । अत्र ग्रीह्यादिपदमपूर्वमद्रव्यलक्षकम् । अन्यथा यवादिभ्यः प्रोक्षणादिव्याहृत्यापस्या परिसंख्यात्वापत्तेः । यथेयं संस्कारव्यवस्था एवं स्फ्येनोद्दन्ति कषालेषु श्रपयति अग्नि-
-होत्रद्वय्या निर्वपति उत्तूलबलमुसलाभ्यामवहन्ति शूर्पेण विवि-
-नक्ति दृपदुपलाभ्यां पिनष्टीसादावपि यथाश्रुतं द्रव्यव्यवस्था । यथेयं द्रव्याणां व्यवस्था गुणव्यवस्थाप्येवम् । अरुण्या पिद्रा-
-क्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यादौ आरुण्यस्य क्रयान्वयेपि अमूर्त्तत्वात्स्वतः कारकीभवितुमशक्नुवानस्य (वतः) सन्निहितैक-
-हायनीद्वारैव कारकत्वम् न व्यवहितेन वाससा क्रीणातीत्यादि-
-वाक्यावगतवाससादिद्वारेति । एवं क्रमात्संस्कारे द्रव्यगुणवि-
-वक्षायामपि ग्रहं सम्प्राप्तीत्यादौ ग्रहाद्युद्दिश्य सम्मार्गविधौ

उद्देश्यविशेषणीभूतमेकत्वं न विवक्षितम् । (ग्रहं संमार्ष्टि तं चेकमि-
सन्त्रये वाक्यभेदात्) । तस्मात्सर्वेषु ग्रहेषु संमार्गः प्राप्नोति ।
ग्रहस्वरूपं तु विवक्षितमेव, उक्तदोषाभावात् । तेन न ग्रहपदं सोमपा-
श्रमात्रोपलक्षणमिति न चमत्सेष्वपि संमार्गप्राप्तिः । सप्तदशारत्रि-
र्वाजपेयस्य यूप इत्यत्र वाजपेयोद्देशेन सप्तदशारत्रित्वविधौ उद्दे-
श्यस्वरूपमप्यविवक्षितम् । तस्य स्वरूपे यूपस्याभावेनानुपयो-
गात् । नहि वाजपेयस्य यूपोस्ति किं तर्हि अनर्थकं सद् वाज-
पेयाङ्गभूतेषु पशुषु यूपोस्तीति तत्र साप्तदश्यं निविशते । स-
मिधौ यजतीत्यारभ्य प्रयाजानिष्ट्वा हविष्यभिधारयतीत्यन्तं प्र-
याजावान्तरप्रकरणं तन्मध्यपठितमभिक्रामञ्जुहोतीसभिक्रमणं
प्रयाजाङ्गमेव । संदंशमध्यपठितं सत्र महामप्रकरणमनुगच्छतीति ।
सामिधेनीरन्वाहेत्यारभ्य अन्तरानूच्य सदेवत्वायेत्यन्तं सामिधेन्य-
वान्तरप्रकरणवद्वासमानमपि तन्मध्यपठितं देवोद्दोमन्विद्धे (१) इत्या-
दिभिलक्ष्मन्मन्त्रैः प्रकरणविच्छेदात्तन्मध्यपठितमपि यदुपव्ययते
देवर्निविमेव तत्कुरुत इत्युपवीतं दर्शाद्यङ्गं वारणोपज्ञावचरो
वैकङ्कतो यज्ञावचर इति अनारभ्याधीतत्वादात्मकृतिद्वारा यज्ञ-
पदोदिताखिलयज्ञाङ्गत्वे पात्राणामाज्यभागगतयोर्वर्गिर्गलिङ्गक-
मन्त्रयोर्दृधन्यर्लिलङ्गकयोश्च वात्रग्नीः पौर्णमास्यां यजते वृधन्वती-
श्वाभावास्यायामिति वाक्याद्विनिर्योगः । हस्तावनेजनादि सर्व-
कर्माङ्गम्, प्रकरणात् । पुरोडाशं चतुर्दां करोतीति सामान्यवच-
नमाप्तेयं चतुर्दां करोतीतिविशेषवचनेनोपसंहियते ॥ १ ॥

(इति तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥)

यद्यपि मन्त्राणां मुख्ययैव वृत्त्या विधेयार्थप्रकाशकत्वं सर्वत्र
सिद्धम् तथापि ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठन इत्यादौ तृतीयाश्रुता

(१) () एतच्छृङ्खलान्तर्गतः पादः खण्डिक 'समार्गं प्राप्नोतीत्यतः
२८ वसंतः ।

ऐन्द्रस्य लक्षणया गार्हपत्यमकाशकत्वमुपेयते । श्रुतपेक्षयेन्द्रमका-
 शनसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्य दुर्बलत्वात् सूक्तवाक्येन प्रस्तरं महर-
 तीतितृतीयाश्रुत्या इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिमन्त्रगणस्य
 सूक्तवाक्यसंज्ञस्य प्रस्तरग्रहणाद्भूता गम्यते तेनाग्निरिदं हविरनुपेत-
 त्यादिमन्त्रवर्णादेवता लभ्यते प्रस्तरौ द्रव्यं महरतिर्यागवचन इति
 लभ्यते । न चेष्टदेवताप्रकाशनेन कृतार्थस्य तस्य पुनर्विनि-
 र्योगो न युज्यत इति तदुपलक्षिते काले सुगधारणादौ कृतार्थ-
 स्य प्रस्तरस्य प्रतिपत्तिरत्र विधीयत इति वाच्यम् । किमिव व-
 चनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार इतिन्यायेन कारकश्रुते-
 र्लक्षणापेक्षया बलवत्त्वेन च तत्सम्बन्धात्प्रहरतिरिष्टदेवतासंस्का-
 रार्थहोमं विधत्ते इति कल्पनात् । सूक्तवाक्येनेति तृतीयया कृ-
 त्स्त्रस्य तस्य महरणाद्भूतत्वेऽपि लिङ्गवशात्पर्वद्वये विभज्य विनि-
 र्योगः कल्प्यः । अन्यथा दर्शेऽग्नीषोमाविदं हविरितिमन्त्रेऽत्यन्ता-
 नर्थकः स्यात् । आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं यत्प्रलयमिति-
 न्यायेनात्र लिङ्गबलात् तृतीयाश्रुतिः सूक्तवाक्यैकदेशं लक्षयति ।
 काम्यकाण्डे ऐन्द्राद्यादीन्यग्नान्विधाय तल्लिङ्गकानि याज्यानुवा-
 क्यापुगलान्याम्रातानि इन्द्राग्नी रोचना दिव इत्यादीनी तानि
 लिङ्गमात्रात् सर्वत्र विप्लवन्ते किंतु क्रमसमाख्यावशात्संस्थान एव
 निविशन्ते । क्रमः स्थानं सन्निधिरित्येतदनर्थान्तरम् । भक्षे हि मा
 वेशेत्यादिर्भक्षणमन्त्रस्य भक्षानुवाकसमाख्यामात्रेण कृत्स्नानुवा-
 कस्य न भक्षणार्थत्वं किंतु ग्रहणावेक्षणसम्बन्धग्रहणादेरपि प्रका-
 शनाद्यथालिङ्गं ग्रहणादौ मन्त्रा व्यवतिष्ठते । भक्षमन्त्रे इन्द्रपीतस्येति
 पदमनैन्द्राणां मोमानां भक्षणे ग्रहं निवृत्तिं वा न भजते तद्धेतोरिन्द्रेण
 पीतस्येत्यस्यार्थस्याविवक्षितत्वात् किंतु इन्द्रेण पीतः मोमो यस्मिन्-
 मन्त्रे तदिन्द्रपीतम् तस्य मंत्रन्विनं मोमं भक्षयतीत्यस्यार्थो विव-
 क्षितः । ऊदलोपहेतोस्तृतीयापातत्पुस्थादन्यपदार्थप्रधानस्यापि यदु-

ग्रीहिसर्मासस्य लघुत्वात् । सर्वे च सोमा एवंविधसवनसम्बन्धिनः
इति सर्वेषां यथाम्नातमन्त्रकम्भक्षणम् ॥ २ ॥

(इति तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

श्रुतिलिङ्गयोर्विनियोग उक्तः वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या-
भिर्विनियोगश्चिन्त्यते । तत्र त्रयो वेदा अजायन्त ओर्ऋग्वेदो वायो-
र्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इत्यर्थादेनोपक्रम्य उच्चैर्ऋचा क्रियते
उपांशु यजुषा उच्चैः साम्नेत्युच्चैस्तत्रादिकं विधीयते । तत्र मन्त्र-
ग्राहणसमुदायो वेदः पादबन्धवती गायत्र्यादिरेव ऋक् । असं-
जातविरोधिनोपक्रमगतवेदपदेन संजातविरोधिविध्युद्देशात्तम-
पि ऋगादिपदं स्वविषये व्यवस्थाप्यते । न तु विधिप्राधान्यात्
वैपरीतं वक्तुं शक्यम् । यत्र विरोधस्तत्रैव लक्षणाया औचि-
त्वात् । गुणे त्वन्याद्यकल्पनेन सस्यानुपसंजातविरोधिन्यर्थवादेऽप्य-
मृत्तेः । तस्मादकूपदेन ऋग्वेद एव ग्राह्यो न ऋद्धमात्रम् । तेन
ऋग्वेदान्तर्गतानां यजुषामप्युच्चैस्त्वं यजुर्वेदगतानामृचामप्यु-
पांशुत्वं फलम् । अत्रोपक्रमोपसंहारिकवाक्यतया वेदधर्मोऽयमव-
धारित इति वाक्यप्रशेनायं विनियोगः । दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतेत्यतो दर्शपूर्णमामाभ्यां स्वर्गं भावयेदित्यवगते
केन प्रकारेण भावयेदित्याकाङ्क्षायामाह समिधो यजति ग्री-
हीनवहन्तीत्यादि । तेनायमर्थः समिदादिभिरारादुपकारिभिरवधा-
तादिभिः संनिपत्योपकारिभिश्चतुः संपन्नौ तौ यथा फलं साध-
यितुं समी भवतस्तथा यजेतेति गम्यते । ततश्च उपकारकाधिनि-
यागे उपकर्तुं समर्थानां प्रयोजनाकाङ्क्षाणामज्ञानाच्चान्योन्या-
काङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन शेषभावः । दर्शपूर्णमामादायेन क्रमेण
कर्मणामाम्नातम् तेनैव मन्त्राणामप्यस्तीति उपांशुपात्रस्थाने
पठिनो द्रोणवर्णावामीतिमन्त्रः श्रुत्याद्यभावेऽपि स्थानप्रमाणादेवो-
पांशुपात्राद्भूतं भजते । दर्शपूर्णमामादिप्राध्याप्यैरहीर्गद्गात्रादिम-

माख्ययाख्याताः पदार्थाः कर्तृपेक्षाः सन्ति । तेषां येन केनचि-
द्यत् किञ्चित्कर्म कर्तव्यमित्यनियमे प्राप्ते समाख्यया प्रमाणेन
क्रियाकर्तृसम्बन्धः सिध्यति ॥ ॥

अथैतेषां बलावलं चिन्त्यते तत्र सूत्रम् श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रक-
रणस्यानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति ।
एतेषु श्रुत्यादिषु परंपरं दुर्बलम् कुतः अर्थविप्रकर्षात् । श्रुतिर्हि
निरपेक्षशब्दरूपा स्वयमेव विनियोक्त्री भवति, लिङ्गं तु श्रुतिं क-
ल्पयित्वा विनियोजकम् न स्वातन्त्र्येण । एवं वाक्यं लिङ्गश्रुती
प्रकल्प्य विनियोजकम् । एवं प्रकरणं त्रयस्य कल्पनया, स्थानं
चतुष्टयस्य समाख्या पञ्चकस्येति विप्रकर्षो ज्ञेयः । तत्र श्रुतिलि-
ङ्गयोर्विरोधे श्रुतेर्वलीयस्त्वमुक्तम् । ऐन्द्रया गार्हपत्यमित्यत्र लिङ्ग-
वाक्ययोर्विरोधेपि स्योनं त इत्यत्र वाक्यात्कृत्स्नस्यैकमन्त्रत्वे
प्राप्ते लिङ्गात् सदनकरणस्थापनरूपार्थद्वयप्रकाशकान्मन्त्रभेद इत्य-
प्युक्तम् । वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्तवाके । स च
लिङ्गवशात्पर्वद्वये विभज्य विनियोज्य इत्युक्तम् । तत्र इदं हविरजु-
पेतामित्यादीनि पदानि प्रकरणाविशेषेऽप्यन्यत्र न प्रयुज्यन्ते ।
अपि तु वाक्यस्य बलवत्त्वादग्नीषोमावित्यनेनैव सम्बध्यन्ते । त-
त्तत्क्षेत्रदायवत्त्वादग्नीषोमलिङ्गप्रकाशनसामर्थ्यं ततः श्रुतिस्ततो
विनियोग इति मन्त्रिकर्षः । इन्द्राग्नीषदेन तु प्रकरणद्वारिकवा-
क्यत्वमिति विप्रकर्षः । तस्माद्वाक्यं प्रकरणाद्वलवत् । स्थान-
प्रकरणयोर्विरोधस्तु इष्टिपशुसोमयोगात्मके राजसूयेऽभिषेचनी-
याख्यः सोमयागोस्ति तत्सन्निधौ पठिता हि देवनादयः । यावत्
माकृताङ्गैः कथंभावे निराकादसेभिषेचनीये ऽथ यथाकथंचित्स-
न्निधानादाकाङ्क्षां प्रकल्प्याङ्गत्वं कल्प्यते, ततः प्रागेव प्रकरणा-
द्वाजसूयाङ्गत्वमेषां गम्यते । अतः सन्निधेः प्रकरणं बलवत् । क्रममा-
ख्ययोर्विरोधस्तु पारोडाशिकममाख्यकाण्डे साम्राज्यपात्रशुन्धन-

क्रमे शुन्वध्वमिति मन्त्रो यावत् समाख्यया सम्बन्धं प्रकल्प्य
पुरोडाशाङ्गतां नीयते, तावत्सन्निधिः क्लृप्तसम्बन्धद्वारा आका-
ङ्क्षाक्रमेणैकवाक्यत्वं ततः सामर्थ्यं ततः श्रुतिं च प्रकल्प्य तस्य
सात्रार्याङ्गत्वं विधत्त इति समाख्यातः सन्निधिर्विलम्बान् । अत्र
श्रुत्यादिभिरलिङ्गादीनां बाधः कल्पनामूलोच्छेदाल्लेङ्गिकादिक-
ल्प्यपदार्थस्य अभासत्वादेव । प्राकृताः कुशादयस्तु भासा एव
सन्तो वैकृतैः शरैर्वाध्यन्ते । एवमाहवनीये जुहोतीति सामा-
न्यशास्त्रेण प्राप्त एवाहवनीयः पदे जुहोतीत्यनेन विशेषेण बाधात्
इति तार्त्तवीकादप्राप्तबाधादाशङ्किकः प्राप्तबाधो विलक्षण
इति ज्ञेयम् । ज्योतिष्टोमे तिस्र एव साद्रस्योपसदो द्वाद-
शाहीनस्येसत्राहीनपदं न हीन इति योगाज्ज्योतिष्टोमं वक्ति तत्रैव
*द्वादशोपसत्त्वमपि विधीयत इति, न, अन्हां समूहो ऽहीन इति द्विरा-
धादावहीनशब्दस्य क्लृप्त्वात् । अङ्गः स्वः कृताविसहःशब्दात्समूहे-
र्धेऽ सप्तस्यस्तस्याऽऽयादिसूत्रेण ईनादेशे आद्युदात्तश्चेति मस्य-
स्वरेण ईकारस्योदात्तत्वे मध्योदात्तं पदं चात्र पठ्यते । नञ्समा-
से त्वव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं स्यान्न च तथा पठ-
न्ति । तस्मादर्हणाङ्गत्वाद्द्वादशोपसत्त्वम् । ज्युपसत्त्वं स्तुत्यर्थम्
अत्र कीर्त्यमानमित उत्कृष्यते । तत्रैव युवं हि स्यः स्वर्पती इति द्वि-
योर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिसत्र द्वित्वं न स्त्रीपुंमिति मिसम् ।
अग्नीषोमयोर्देवतात्ववत्तयोर्यजमानत्वस्य व्यासक्तत्वात् । सो-
मेन यजेत वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्युत्पत्तिमयोगचोदनयो-
राख्यातोपात्तं गुणभूतोपादेयकर्तृगतमेकत्वं विवक्षितमेव अतो
द्वियजमानत्वं कुल्यायाऽहीनादिषु उत्कृष्यत एव । दर्शपूर्णमासयोः
पञ्चभावेऽपि जायन्त्या पत्रीः संयाजयतीत्यत्रोत्कृष्यते । नृतीयाश्रुत्या
यागाङ्गत्वेन तद्विधीयमानत्वाल्लौकिकस्यापि जायन्त्या पत्रीसंया-
जानां द्रव्याकाङ्क्षानिर्वापचेः । दर्शपूर्णमासयोः पूषा मपिष्ट-

पुणुयादिसभिपवयुक्तपूनीकानामपि यागसाधनत्वं हेयम् ॥ ५ ॥

(इति तृतीयाध्याये पञ्चमः पादः ॥)

यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति इत्यनारभ्याधीतं पर्णतादिकं
प्रकृतिद्वारैव विकृतिं प्रतिपद्यते जुह्वादिवत् । न तु विकृतावपि
तद्विधानं न्याय्यम् । अतिदेशेन जुह्वादरितत्प्राप्तौ सखां पुनर्वि-
धानायोगात् । सामदश सामिधेनीरनुधूयादिसनारभ्याधीतसाम-
दश्यं पाञ्चदश्यावरुद्धायां प्रकृतौ निवेशमलभमानं विकृतिमेवा-
श्रयते तत्रापि श्रुतं सामदश्यं मित्रविन्दादिकामेवेति वक्ष्यते ।
सामान्यतः प्रथमं प्राप्तं ब्राह्मणादिषु सावकाशं च नित्यं पाञ्च-
दश्यं सामदश्यं वैश्यस्येति वैश्ये निमित्ते नैमित्तिके विशेषेण
सामदश्येन पश्चात्पतया पूर्ववार्धं विना जात्वात्मानमलभमानेन
वैश्यमात्रविषयतया निरवकाशेन वाध्यते । एतैरेव हेतुभिः
काम्पमेकविंशतिं प्रजाकाम इत्येकविंशत्याद्यनुवचनं नित्यस्य
पाञ्चदश्यस्य बाधकं न त्वऽपुरुषार्थत्वाग्नौमिचित्तकस्यापि साम-
दश्यस्य । एतेन चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति गो-
दोहनेन चमसबाधो व्याख्यातः । आधानं एवमानेष्ट्यश्च मिथः
सन्निहिताः समाम्नाताः । तत्र फलवदग्निहोत्रार्थत्वादग्नयः
फलवन्तुस्तदर्थमाधानम् इष्ट्यस्तु अग्न्यङ्गमाधानाङ्गं वेत्तव्यदेतत् ।
ननु जुह्वादारा पर्णतेवाग्निद्वारा आधानमपि प्रकृत्यर्थमेवेति चेन्न
दृष्टान्तवैषम्यात् । लोकप्रसिद्धजुह्वस्वरूपस्यान्यतोपि सम्भवेन
पर्णतायास्तत्स्वरूपे आनर्थक्यादगत्या प्रकृत्यङ्गत्वम् । आहवनी-
यादेस्त्वदृष्टरूपत्वेनाधानस्य तत्स्वरूप एवार्थवत्त्वात्तदर्थमेवाधान-
मित्यर्थः । नैमित्तिकं क्रत्वर्थीस्तिभिर्न्यादिवन्नित्येन सोमेन समा-
नविधानं भवत्यनित्यत्वात् । तेन तत्र सोम इव क्रयादेरप्राप्तिः ।
प्रतिनिधौ तु शिष्टव्रीक्षादिद्रव्यसादृश्यादुपादीयमाने नीवारादौ
मुख्येन समानविधानं भवत्येव । मुख्यद्रव्यावयवानां बहूनां

तत्र दर्शनात् । एवं विसदृशोपि सोमाभावे पूतीकानाभिपुण्या-
दिति वाचनिके प्रतिनिधावपि वचनबलादेव सादृश्यं मुख्येन
सह समानविधानत्वं च ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

(इति तृतीयाध्याये षष्ठः पादः ॥)

वेदिं खनतीत्यादीनां वेद्यादेधर्माणां वेद्यां हवींष्यामाद-
यतीत्यङ्गप्रधानसाधारणहविःशब्दात्साधारण्यं प्रधानहविर्मागार्थ-
त्वेन हविःशब्दस्य संकोचे नियामकाभावात् । केशश्मश्रुवापाद-
यस्तु नाङ्गप्रधानार्थाः । क्रियाङ्गभूतकर्त्रशानन्तःपातित्वात् अ-
संस्कृतस्यापि कर्तृत्वसंभवाच्च । भोक्तृत्वं तु क्रियां प्रति प्रधानभूत-
मदृष्टं च । अतस्तद्गुणभूताः संस्काराः प्रधानार्था न तु गुणार्थाः ।
गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादितिन्यायेन तेषां
गुणानां विशेषेणापि यागादित्वायोगात् । यजेत स्वर्गकाम
इत्यात्मनेपदात्कर्तृगामित्वं क्रियाफलस्य गम्यते । कर्तृत्वं
च हविस्त्यागदक्षिणादानादेरन्यत्र प्रयोजकत्वेनापि यजमानस्य
संभवति नित्यवदाम्नातपरिक्रयसामर्थ्यादेकेन कृत्स्ने तत्रानुष्ठाना-
योगादन्यैरपि कारयितव्यम् । ते च इष्टौ नामभेदाद्वरणभेदाच्च
चत्वारः ब्रह्मा होताध्वर्युरग्नीदिति । चातुर्मास्येषु प्रतिप्रस्थाता
पञ्चमः । पशौ मैत्रावरुणः षष्ठः । सोमे मुख्याश्चत्वारो ब्रह्मा होता-
ध्वर्युरुद्रातेति । ब्राह्मणाऽऽस्याग्नीध्रः पोता चेति ब्रह्मणो द्वि-
तीयतृतीयचतुर्थाः । होतुस्तु मैत्रावरुणो ऽऽठावाको ब्रावस्तुश्च ।
अध्वर्योः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोब्रता च । उद्रातुः प्रस्तोता मतिहर्ता
सुब्रह्मण्या च । सदस्यः सप्तदशो वैकल्पिकः तदभावे यजमानः
सप्तदशः पत्नी अष्टादशी । दश चमसाध्वर्ययः शमिता सोमवि-
क्रयी चेति द्वादश तेभ्योन्ये । उदगातारस्त्योत्वस्त्रैवान्तर्भूताः । तेषां
च कार्यव्यवस्था आध्वर्यवं होत्रमौद्राश्रयितिकाण्डममाख्या-
वशादेव । आहवनीये जुहोतीत्यादिवचनश्रापिता आहवनीयादयः

प्रकृतिविकृत्यात्पकसर्वकृतवर्थाः अनारभ्यान्नातत्वेनाप्रकरणा-
धीनत्वात् ॥ ७ ॥

(इति तृतीयाध्याये सप्तमः पादः ॥)

यो दीक्षणाद्वादशशतदानादिसंस्कारः श्मश्रुवापादितपो ब्रह्मं
नाश्रीयादित्यादि एतानि समाख्यात आध्वर्यवाण्यपि यजमान-
स्यैव अध्वर्यादिपरिक्रेतृत्वात् क्रतुयोग्यतापेक्षत्वात् फलभागे-
त्वाच्च । यत्र तु य एतामिष्टकामुपदध्यात्स त्रीन्वरान् दद्यात्
हिरण्यमालिनः प्रचरन्ति ऋत्विजः प्रचरन्तीत्पादिवचनम् ।
तत्रत्विजामेव हिरण्यमालित्वादेः संस्काराणां यावत्संस्कार्यमाव-
र्त्यत्वात्सर्वोत्विग्विषयता । यदि कामयेत वर्धुकः पर्जन्यः स्या-
दिति नीचैः सद्यो मिनुयादिति सद्योमानादिषु गुणैरध्वर्युकाण्डस्यै-
रपि यष्टुरेव फलम् । वचनाच्च आत्मेन च यजमानाय च यं कामं
कामयते तमागमयतीत्यादौ वचनाद्वत्विजोऽपि । आयुर्दा अग्ने
ऽस्या ऽऽयुर्मे देहीति प्रत्यगाशिषो मन्वानाध्वर्यवस्यानापि य-
जमान एव प्रयुज्येत तत्फलस्य यजमानगामित्वात् लिङ्गेन समा-
ख्यावाधाच्च । वाजस्य मेत्यादयस्तु काण्डद्वयपाठादध्वर्युणा यजमा-
नेन च प्रयोज्याः । वाजपेये वऋषीर्यजमानं वाचयतीति वचनाद्वि-
दुषोऽपि यजमानस्य वाचनम् । वत्तं चोपाऽवसृजत्युखां चाधि-
श्रयतीत्यनुक्रीत्य एतानि वै द्वादश द्वादशानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि
य एवं संपाद्य यजत इति द्वन्द्वसंपादनम् आत्मनेपदावर्गमित्ययष्टुः
कार्यम् संपाद्य यजत इति च्छाश्रुत्या संपादनयजनयोः समान-
कर्तृकत्वावगतेरिति पूर्वः पक्षः । प्रयोजकत्वेनापि द्वन्द्वानां यजमा-
नकर्तृकत्वसंभवात् अध्वर्युकाण्डपाठाच्चाध्वर्युरेव तेषां कर्त्तेति
राद्धान्तः । अग्नीषोमीयपशूपकृतौ धूपस्य परिव्याणे परिशी-

रसीत्यध्वर्योर्न्यत्रः । युवा सुवासा इति होतुः । कुण्डपायिनामयनादौ
 ऋत्विक्समासे यो होता सोध्वर्युरित्यध्वर्युकार्ये विहितस्य होतुः
 पाचनिको ऽध्वर्युमन्त्रः चोदकमाप्तहोतृमन्त्रं बाधते । मैषाणां तद-
 र्थानां च कर्तारोऽन्ये । प्रोक्षणीरासादयेत्यादिमध्यमपुरुषप्रयोगा-
 ल्लिङ्गात् । तत्रापि मैषकर्ताध्वर्युस्तदर्थकर्ताग्नीदादिः । ममाग्ने वचो
 विद्वेष्वस्त्विष्यध्वर्युमन्त्राङ्गं फलम् मम यजमानस्येत्यध्याहारेण
 यजमानगतमेव । मा मा सन्ताप्तमित्यादिकस्मृतिगतामेव । तत्रौ सहे-
 साद्युभयगतम् । एवमन्यदप्युक्तम् ॥ ८ ॥ (इत्यष्टमः पादः ॥)

इति भाट्टभाषाप्रकाशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ यत्रानेकः शेषी तत्र कः शेषं प्रयुङ्क्ते को नेति
 चिन्ता । तत्फलं च पुरोडाशकपालेन तुषानुषवपतीत्यादौ कपा-
 लस्य तुषोपवापाङ्गत्वेऽपि यत्र सौर्ये चरौ तुषोपवापे सप्तपि क-
 पालं नासादनीयम् कपालेषु पुरोडाशं श्रपयतीति तत्प्रयोज-
 कस्य पुरोडाशस्याभावात्, तादृशस्थले हस्तेनैव तुषोपवाप इति ।
 तत्र यत् क्रतोः साधनम् तत् क्रतुप्रयोज्यं क्रत्वर्थम् । यत्पुरुषं प्रीण-
 यति रागसिद्धमवृत्तेः फलादन्यद् द्रव्यादिकम् तत्पुरुषप्रयोज्यं
 पुमर्थम् । यथा चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र प्रणय-
 नमाश्रित्य पुरुषार्थं साधयद्गोदोहनम् अर्थाक्रतुमप्युपकरोति । एवं
 द्रव्यार्जनमपि । तस्य क्रत्वर्थत्वे ऽन्यायेना 'व्याजितेनारम्भमिद्धेरप
 वा एष सुवर्गास्तोकाच्यवत इति क्रत्वनुषक्रमे दोषदर्शनं न सङ्ग-
 च्छते । तस्माच्चदपि पुमर्थमेव सत् क्रतावप्युपकरोति ॥ नेसेतो-
 घन्तमादित्यमित्यत्र नञः क्रियान्वये यत्र क्रत्वर्थमुद्यदादित्यावे-
 क्षणं प्राप्तम् तस्य प्रतिषेधो भवति । ततश्च ग्रहणाग्रहणवत्तद्विक-
 ल्ये नञर्थश्च श्रौतो लभ्यते । तथापि तस्य व्रतमित्युपक्रमानन-

गुणत्वाभिप्रेषणसमपहाय उपपदार्थेन नजोन्वयात् पर्युदासप-
समाश्रित्य अनीक्षणसंकल्पो लक्ष्यते । तेन विकल्पदोषो नानुप-
पद्यते । एतावता हैनसा युक्तो भवतीति वाक्यशेषरूपं फलव-
चनमर्थवद्भवति ॥ पशुना यजेतेत्यत्र पशुरुपादेयः । तत्र कारकाणां
क्रिययैवान्वय इति नियमात्कारकेण समानप्रत्ययश्रुत्याऽऽत्मसा-
त्कृता संख्या तद्द्वारा क्रियायैवोपसर्पति न समानपदोपात्त-
मपि कारकापेक्षया व्यवहितं पशुं स्पृशति । तेन सर्वभोषादेय-
गतं विशेषणं विवक्षितमेव ॥ एवं लिङ्गमप्युपादेयगतं विवक्षित-
मेव सिंहः सिंहरीत्यादौ ततोऽप्यर्थविशेषप्रतिपत्तेः ॥ स्विष्टकृदादीनि
स्मरणांशेन प्रतिपत्त्यंशेन च यागीयद्रव्यदेवतं संस्कुर्वन्ति सागांशे-
नाहृमापि कुर्वन्तीति ज्ञेयम् । यथार्थतः सन्निधानादुपादेयगतमे-
कत्वादिकं क्रियाप्रयोज्यम् एवं तस्मै पयसि दध्यानपति
सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रापि सेति तत्पदेन
प्रकृतस्य पयस एवामिक्षात्वावगमाच्चस्यैव च द्विकर्माणमानयति प्र-
ति मुख्यकर्मत्वावगमाच्चदेवानयनं प्रयुङ्क्ते न तु वाजिनम् शब्दतो-
र्थतश्च व्यवधानात् । उत्तरार्द्धात्स्विष्टकृतमित्युत्तरार्द्धार्थं न हवि-
रन्तरं कर्त्तव्यम् अपि तु विनियुक्तस्यैवायं विनियोगः । वा-
क्याणु प्रजाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीति श्रुत्या गम्यमानोपि इ-
विःसंस्कारो ऽहृष्टार्थत्वान्नाद्रियते शेषे प्रतिपत्तिरूपहृष्टप्रयोजने
सम्भवति तदयोगात् । अतः प्रधानशेषहविरधिकरणेन सारणे-
न संस्क्रुर्यादिति तदर्थः । अधिकरणनियमाच्चतत्संस्कारोपि इत्यु-
भयार्थत्वमपि । फलं तु वाजपेयक्रतुपशूनां प्राजापलेन च सद्योप-
पक्रमेपि प्रातःसवने क्रतुपशूनामालम्बो मध्यन्दिने इतरेषाम्
तत्र प्राजापलपयोभिधारणार्थं शेषः स्थाप्य इति पूर्वपक्षे न
स्थाप्य इति सिद्धान्ते ॥ १ ॥

(इति चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ॥)

यूपस्य स्वरुं करोतीत्यादौ यूपस्य विधिना स्वरुकर-
णं न विधेयं लक्षणागौरवात् । स्वरुणा पशुमनक्तीति अञ्ज-
नार्थत्वेन प्राप्तः स्वरुः कुत उपादेय इत्याकाङ्क्षायां यूपस्येति
षष्ठ्या तस्य यूपपादनकत्वं गम्यते । तथाचात्मार्यं विधानं भवति ।
पवं मूलतः शाखां परिवास्योपवेष्टुं करोतीत्यत्र परिवासनस्य
शाखैव प्रयोजिका द्वितीयाश्रवणात् न तु मूलम् तदनुनिष्पन्नत्वा-
त् । तेन शाखाया अभावे यतः कुतश्चित्काष्ठादुपवेपः कर्त्तव्यः । य-
जतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्, तदुक्ते श्रवणा-
ञ्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् (२७, २८ सूत्रे) । यदाग्नेयो-
ष्ठाकपाल इत्याद्युत्पत्तिवाक्येषु यजेरश्रवणेऽपि यत्र द्रव्यदेवतं
दृश्यते तत्र यजिरस्तीत्यवगन्तव्यम् । होमस्तु यज्युक्त एवार्थः ।
चतुरवत्तं जुहोतीतिवाक्यात् आसेचनमधिकं विधीयते ॥ २ ॥

(इति चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

एकस्य त्वभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वम् अग्निहोत्रे दग्धेन्द्रियका-
मस्य जुहुयात् दग्धा जुहोतीति वाक्यद्वयं पृथग्विपरिष्टितिलब्ध-
होमाश्रयं मिथोनिराकाङ्क्षतया न सम्बध्यते यद्दग्धा जुहुया-
त्तदिन्द्रियकामस्येति । तेन नित्यार्थं कामार्थं चेत्युभयार्थं दधि
संयोगपृथक्त्वात् ॥ स्वर्गं आमुष्यिक एव ॥ कारीर्या दृष्टिका-
मो यजेतेति कारीरी शुष्यत्सस्यसंजीवनकामस्य विहितेऽहि-
कफलेव ॥ चित्रया यजेत पशुकाम इति चित्रादिफलं त्वसति
मतिबन्धके पहिक, मन्यथाऽऽमुष्यिकम् ॥ वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्प-
तिसत्वेन यजेत यत्र वाजपेयप्रकरणात् तदङ्गत्वेन बृहस्पतिसत्त्वाल्यं
कर्मान्तरं विधीयते । पौरोहित्यकामस्य यो बृहस्पतिसत्त्वस्तस्यान्ना-
नुपस्थितेस्तत्सदृशत्वलाभार्थं तन्नामकत्वमत्र ज्ञेयम् कुण्डपापिना-
मयनस्था(मामा)ग्निहोत्रवत् ॥ ज्योतिष्टोमप्रकरणे तु दर्शपूर्णमासा-
भ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति तु कान्यार्थः संयोगो न त्वद्वाग्निभा-

वार्थः ज्योतिष्टोमप्रकरणात् ॥ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपे-
त्पुत्रे जात इत्युपक्रम्य यस्मिन् जात एतामिष्टं निर्वपति पूत
एव स इत्यादिफलं जातगतं ज्ञेयम् वचनात् । न च शास्त्रफलं प्र-
योक्तरीतिन्यायविरोधः गुणवत्पुत्रताया अपि पितुः प्रीतिक-
रत्वेन तदनुग्रहस्यापि लाभात् ॥३॥

(इति चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥)

पितृयज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यात् अमावास्यायामप-
राह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्यत्रामावास्यापदेन कर्मोपादाय
तदङ्गत्वं पितृयज्ञस्य । ततश्च फलकल्पनापि नास्तीति प्राप्य काले
शब्दस्य मुख्यत्वात् अपराह्ण इति, कालसामानाधिकरण्याच्च
पितृयज्ञः स्वकालविहितो नेष्ट्यङ्गस्य ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

इति भाट्टभाषाप्रकाशे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

एवं सिद्धानां प्रयोज्यानां क्रमो विचार्यते । अध्वर्युर्गृहपतिं
दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीत्यत्र न पूतः पावयेदिति वचनादऽ-
दीक्षित एवाध्वर्युरन्यान् दीक्षयति सत्रे । तत्र हि ये यजमानास्त
एव ऋत्विज इति सर्वेषां दीक्षाया आवश्यकत्वात् । अध्वर्या-
दिसंज्ञाश्च तत्कार्यपरिग्रहात् । तं च ब्रह्मचारी वाचार्यमेपित
इत्यन्तमयं श्रौतः क्रमः आश्रुसवगतः । अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं
पचतीत्यादावार्थक्रमः । पाकस्य होमार्थत्वे दृष्टार्थतालाभादत्र पाठ-
क्रमो नाद्रियते, होमोत्तरं यवागूपाकस्यादृष्टार्थापत्तेः ॥ समिधो य-
जति तनूनपातं यजतीत्यादौ पाठक्रम एव । सप्तदश प्राजापसान्प-
शूनालभत इत्यत्र पशूनामुपाकरणप्रोक्षणसंज्ञपनादिषु प्रथमः प-
दार्थो येन क्रमेण प्रवृत्तस्तेनैव क्रमेण द्वितीयादयः पदार्थाः कर्त्त-
व्याः । सोयं प्रवृत्तिक्रमः प्रधानस्याङ्गैः सह न्यूनमधिकं वा विप्र-

कर्पमसहमानस्यानुरोधादाश्रीयते । साधस्के सवनीयस्थाने सह
पशुना ऽऽलभत इत्युक्तम् । तत्र स्थानिनः स्वस्थानात्मच्युतौ का-
रणाभावाद् प्राथम्यम् । अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोस्तु ततः परं प्राप्तयोः
प्रकृतौ दृष्टं पौर्वापर्यमस्ति बाधके नोच्छ्वनीयमिति द्वितीयोष्नी-
षोमीयस्तृतीय आनुबन्ध्य इति तेनैव क्रमेण तेषां प्रोक्षणादयः ॥
सारस्वतौ भवत इति सरस्वतीदेवतः सरस्वदेवत इति च या-
गद्वयं श्रुतम् । तत्र याज्यानुवाक्यायुगलक्रमो मुख्यः । तेन स्त्रीदेव-
तस्य पूर्वं निर्वापः पश्चात्पुं देवतस्येति महत्तिक्रमेणैव तत्तिसदमि-
त्युदाहरणान्तरं शृग्यम् । तत्र दर्शपूर्णमासयोः प्रथमं दधिधर्मोः
शाखाहरणादयः समान्नाताः पश्चादाग्नेयधर्मो निर्वापादयः या-
ज्यानुवाक्यायुगलक्रमस्तु विपर्ययेण । अतस्तत्र महत्तिद्वयसत्त्वेऽपि
मुख्यक्रमेणैव नियमः । तेन प्रथमं प्रयाजशेषेणाग्नेयस्याभिधारणं
पश्चाद्भ्रं इत्यादि कलम् । दर्शपूर्णमासयोरेव प्रथममग्नीषोमीयस्य
ब्राह्मणं पश्चादाग्नेयस्य । याज्यानुवाक्याक्रमस्तु विपर्यतोस्ति ।
तत्रापि स्मृत्येकप्रयोजना मन्त्रा इति पाठक्रम एव बलवान् ॥
एवमप्यङ्गानां पाठक्रमो बलीयाननपेक्षत्वाद् । तेनाग्नेयाग्नीषोमी-
ययोरन्तराले मुख्यक्रमानुरोधात्मा सोऽपि उपांशुयाजार्याज्यनि-
र्वापो यथापाठमेव भवति । अत एव प्राकृतात् क्रमान्निराका-
ङ्क्षायामाग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्स्मरस्वत्याज्यभागा
धाईस्पलश्चरुरित्यादिविकृतौ न कर्मान्तरकल्पना । अग्नीषोमीये
पशौ प्रकृतितः हविरासादनान्ते प्राप्ताः प्रयाजास्तिष्ठन्तं पशुं
प्रयजन्तीत्यपकृष्यमाणा आधारानप्यपकर्षन्ति ततः पूर्वं तेषाम-
नुष्ठाने बृहस्पकमलोषाद्वैगुण्यं स्यादिति तदन्तापकर्षः । एवमा-
ग्निष्मरुताद्धर्मनुयानैश्चरन्तीत्यत्रापि तदाद्युत्कर्षः । तत्रापि तद-
नन्तरं कर्तव्यस्य सूक्तवाकस्य ततः प्राक्करणे बृहस्पकमभवाद् ।
अमायस्यायां वेदं कृन्वा वेदिं करोतीत्यपकृष्यमाणा वेदिः स्व-

स्मात् पूर्वाह्नदिविरभिवामनान्तान् नापकर्षेत् । निर्वापादीनां परे-
 शुश्रोदितत्वात् तेन तत्र तन्मात्रापकर्षः । मरुद्भयः सांतपनेभ्यो मध्यं-
 दिने चरुमित्याम्नाता सांतपनीया दैवान्मानुपाद्वा [भतिबन्धात्]
 यावत्सायमुत्कृष्टा चेत् सायमस्तमिते जुहोतीति कालस्यानुपा-
 देयत्वेन यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति जीवनरूपनिमित्तविशे-
 षणत्वात्तत्र आत्ममग्निहोत्रं किञ्चिदङ्गमपठायामि कृत्वैव सान्तप-
 नीया कर्त्तव्या ॥ १ ॥

(इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥)

वाजपेये प्राजापत्यानां यशुनामेकस्योपकरणादि प्रदानान्तं
 कृत्वा परस्य तथैव कर्त्तव्यमिति कार्त्तिकः काण्डानुसमयः वै-
 श्वदेवी कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीत्येककालप्रयोगेण बाध्यते । तमनु
 उपाकरणादयोपि तेषामेककाला एव प्राप्ताः सन्तो ऽशक्यत्वा-
 त् ऋषेण क्रियन्त इति पदार्थानुसमय एवात्र बोध्यः । यत्राश्व-
 मतिग्रेष्ठ्यां शतं सहस्रं वा पुरोडाशास्तत्र पदार्थानुसमये सर्वे-
 पामथिश्रयणान्ते प्रथमस्योद्गासनं चेत् क्रियते तस्य दाह एव
 स्यादिति प्रधानवाधात्तादृशस्यले ऽपि काण्डानुसमय एव ॥
 मुष्टिकपालावदानेष्वपि काण्डानुसमय एव यथा एकस्य चतुरो
 मुष्टीगिरूप्य परस्य निर्वपेत् ॥ नक्षत्रेष्व्यादावग्नये स्वाहा कृत्ति-
 काभ्यः स्वाहेत्यादय उपहोमाः प्राकृता अरिष्ठान् कृत्वैव क-
 र्त्तव्या नतु ततः पूर्वम् प्रधानानन्तरम् प्रधानविधिवाक्यदोषेण
 प्रकृतिरद्विकृतिः कर्त्तव्येतिशब्देन प्रापितात्प्राकृतात् पश्चादेव
 वैकृतस्य प्राप्तेः ॥ २ ॥

(इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥)

प्रकृतौ पञ्च प्रयाजास्त्रयोनुयाजाः पशौ त्वेकादश प्र-
 याजा एकादशानुयाजाः । तत्रैकादशत्वं प्रयाजादिस्वरूपे ऽन-
 र्थकम्, न हि पञ्च त्रयो वैकाटशीभवितुमर्हन्ति । अतस्तेषां प्र-

योगे इयं संख्या सुसम्पादिनी । तिस्र उपसदः प्रकृतौ विकृतौ तु
 षट् । तत्र संस्थानद्वयैव वा दृष्टिः, दण्डकलितवदावृत्तौ तु तृतीयां
 कृत्वा मथमायां क्रियमाणायां बलवत्क्रममङ्गः स्यात् ॥ एकविं-
 शतिमनुब्रूयादिति सामर्थेनीवद्वाच्येऽन्ते तु बादरायण इति
 न्यायेनाऽऽगन्तुनामन्तेऽभिवेश इति भाष्येऽपि या घाट्याशब्दिता
 मन्त्रः पृथुयाजवसौ घाट्येऽस्वाघास्तासामिषं वै समिध्यमानवती
 असौ समिद्धवती यदन्तरा तद्वाद्येत्यन्तरालत्वेन स्तुतत्वात्समि-
 ध्यमानसमिद्धवस्योऽन्तराले निवेशः ॥ अन्यासामागन्तुनामन्त एव ।
 अत एव त्रैधातव्यामग्रे व्रीते वाजिनेसेतस्यास्त्रिदुभौ ऽन्ते निविशेन
 त्रिदुभा परिधातीति दर्शनमुपपद्यते । द्वादशस्तु राभिष्वनुनोर्ष-
 पेदिसाधानात् एवमानहविषां विमकर्षे ऽपि तदन्त एवाग्निहोत्रा-
 दिमदृष्टिः । आधानवत्तासामग्यर्थत्वेन ततः प्रागाहवनीपा-
 षसिद्धेः । तासां प्रधानाप्रकृत्यपक्षेऽपि साङ्गस्य प्रधानस्यान-
 नुष्ठितत्वात् ततः पूर्वमग्निहोत्रारम्भः । काम्यानां नैमित्तिकानां
 वा कर्तुना पाठकमादनुष्ठानं न किंतु कामनावशाभिहितव-
 शाच्च तत्र क्रमः ॥३॥

(इति चञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पाठः ॥)

आश्विनग्रहस्तृतीयस्थाने पठ्यमानोऽप्याश्विनो दशमो ए-
 षत् इति श्रुतेर्दशम एव गृह्यते, श्रुतितः पाठस्य दुर्बलत्वात् ।
 एवमर्थतो ऽपि पाठो दुर्बल इत्युक्तम् अग्निहोत्रं जुहोति प-
 षागूं पचतीत्यत्र । एवं ग्रहचक्रयान्मुख्यफयो बलवानित्युक्तं
 प्रागेव ॥ दर्शपूर्णमासाध्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेतिवचनाद्यथे-
 ष्टिपूर्वत्वमाधानस्य एवं यदहरेवैनं श्रद्धोपनमेदणाऽऽदधीताय
 यजेत सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं सूर्येभ्य नक्षत्रेभ्य सोमेन यक्ष्यमाणो
 ऽग्नीनादधीतेसादिवचनेभ्यः सोमेनानन्तरं यक्ष्यमाण इत्यपि ग-
 म्यते अतः सोमपूर्वत्वमपि । आग्नेयो वै प्राक्पणो देवतया म

सोमेनेष्ट्वा ऽग्नीषोमीयो भवति यदेवादः पौर्णमासः हविस्तदनुनिर्वपेत्तर्हि स उभयदेवसो भवतीति हविर्मात्रमुत्कृष्यते न दर्शपूर्णमासौ । यदेवादइति तन्मात्रस्यैवोत्कर्षाभिधानात् । तेन विप्रस्यापि पुरो ऽग्निष्टोमादर्शपूर्णमासौ भवत एव । प्रकृतिवादिकृतीनां ब्रह्मकालता ग्राप्ता य इष्ट्या पशुना सोमेन यजेत सो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेतिप्रत्यक्षश्रुतिविहितः कालो न चोदकात्संकोचमर्हति । तेन सर्वाङ्गयुक्ता विकृतिः पञ्चदश्यामेव भवति । नासोमयाजी सन्नयेदित्यऽसंमया जिनः सान्नाय्याभावात्तद्विकारा अपि सोमादूर्ध्वमेव । एवमग्नीषोमीयविकारा अर्पति ज्ञेयम् ॥ सोमविकारास्त्विष्ट्युत्तरमेव । नहि तेषां सोमवदिष्टेः प्राक् चोदना ऽस्ति प्रकृत्यारम्भमन्तरेण विकृतावनधिकारस्योक्तत्वात् ॥ ४ पादः ॥

इति भाट्टभाषाप्रकाशे पञ्चमो ऽध्यायः ॥

तदेवं विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतिशिष्टाचारसामर्थ्याख्यानानि पदप्रमाणानि धर्मे निरूपितानि प्रथमे । द्वितीये शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणमकरणान्तराणि पदधर्मभेदे । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याख्यानानि पदशेषशेषिभावे तृतीये । तच्छेषभूता प्रयुक्तैश्चतुर्थे । श्रुत्यर्थपाठमहोत्तिस्थानमुख्याख्यैः पद्विधक्रमोऽपि निरूपितः । अत्रैवं निरूपितेषु कर्मस्व ऽधिकारो निरूप्यते (स्पः) तदेवं प्रमाणभेदशेषप्रयुक्तिक्रमेनिरूपिते धर्मे ऽधिकारी निरूप्यते । तत्र स्वर्गार्थ एवाधिकारी । सो ऽपि सर्वार्हसंपन्न एव न त्वन्धतिर्यगादिः । तत्रापि स्वर्गकाममुद्दिश्य विधीयमाने याग उद्देश्ये विशेषणं लिङ्गमविवाहितमिति स्त्रियश्च अप्यधिकारः । तत्रापि दम्पत्योः संसृष्टद्रव्यत्वादिभागमतिषेधाच्च महैयाधिकारः । तत्र पत्न्या अध्ययनाभावे ऽपि

यावदुक्त मन्त्रोच्चारणम् । पुरुषेषु तु त्रयाणामपि वर्णाणां वेद-
सयोगादस्तेष्व क्रतावधिकारः । रथकारस्य त्व ऽत्रैवार्णिकस्यापि
ऋभुसौधन्वनापरपर्यायस्यावान्तरवर्णस्य ऋभूणा त्वेतिमन्त्रव-
र्णादस्तेष्वधातनम्, रुढिवाधायोगात् त्रैवार्णिकेष्वेव रथकर्त्तृति-
नियन्तुमशक्यत्वात् । ऐन्द्र वास्तुमय चरु निर्वपेदिति प्रक्रम्य
एतया निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्रापि निषादानां त्रैवार्णिक-
स्य स्थपतेर्ग्रहणे पृथगर्थलक्षणापत्तेर्निषादश्चासौ स्थपतिरिति
श्रौतार्थस्य सागायोगान्निषाद एव स्थपतिरधिक्रियते ॥ १ ॥

(इति पञ्चाध्याये प्रथम पादः ॥)

ऋद्धिकामाः सप्तमासीरन्नित्यादौ क्रिया प्रत्युपादेयस्य क-
र्तुर्विशेषण बहुत्व विवक्षितम् । फलभोक्ता तु क्रिया प्रत्युद्देश्य
इति तद्विशेषण बहुत्वमाविवक्षितम्, तेन न समुदायस्य भोक्तृत्वमपि
तु प्रत्येकम् । तस्मात् प्रत्येक कृत्स्नफलार्थिन एव सत्रेऽधि-
यन्ते । एतेनैव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेतेत्यादावेकस्यैव कर्तृत्व-
मिति व्याख्यातम् ॥ उपक्रान्त काम्यमिष्ट्यादिकर्म मध्ये का-
मनानिष्टत्वावपि समापनीयमेव तैत्तिरीये देवताभ्यो वा एष
आवृश्चते यो यक्ष्य इत्युक्ता न यजते त्रैधातरीयेन यजेत न
देवताभ्य आवृश्चत इति तद्ऽसमापने दोषप्रायश्चित्तयोः
श्रवणात् ॥ न कलञ्ज भक्षयेदित्यादौ रागत प्राप्त कलञ्जादि-
भक्षणमनिष्टसाधनमिति निषिध्यते न तु नेक्षेतोद्यन्तमिति च व-
र्ण्युद्देश्यते । अतो न तद्वर्जनात्फलोत्पत्तिरस्ति प्रजाप-
तिप्रतवत् ॥ यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुयादित्यादौ न सन्ततानु-
ष्ठानम् साय प्रातरित्यनुपादेयगुणयोगात् । तथाच यदा
काल प्राप्तस्तदेव कर्मप्राप्ति तत्कालविशिष्टजीवनाख्यनिषि-

तस्य पुनः पुनरावृत्तावनुष्ठानमपि पुनः पुनरावर्त्तते । एवमन्तः
 क्रतावपि कपालभेदनादिनिमित्तावृत्तौ नैमित्तिकस्य स्कन्ने
 जुहोति भिक्षे जुहोतीत्यादेरावृत्तिर्ज्ञेया । एवं गुर्वभिवादाद्य-
 प्यावर्त्तत निमित्ततः ॥ सोमेन यजेत स्वाध्यायमधीयीत प्रजा-
 मुत्पादयेदिति सोमविद्याप्रज्ञं नित्यम् । जायमानो वै ब्राह्मण-
 स्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवाज्जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्र-
 जया पितृभ्य इत्यृणश्रवणात् तदनपाकरणे च अनधीत्य द्वि-
 जो वेदानमुत्पाद्य मुतानपि । अनिष्ट्वा शक्तितो यज्ञैर्मोक्षमिच्छन्
 ब्रजत्यथ इति दोषस्मरणाच्च ॥ २ ॥

(इति षष्ठाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

नित्येषु यथाशक्त्यऽद्भानामुपसंहारः ॥ काम्येषु तु सर्वा-
 ङ्गोपसंहारेणैव भाव्यम् ॥ ग्रीह्याद्यभावे तत्सादृश्यात्मप्रतिनिधित्वे-
 नोपात्तेष्वपि नीवारेषु न प्रधानकर्म भिद्यते । अतो मुख्याभावे
 प्रतिनिधिरुपादेयः ॥ तथापि देवताया आहवनीयाद्यग्नेर्मन्त्रस्य
 प्रयाजप्रोक्षणादिकर्मणश्च प्रतिनिधिर्नास्ति, तत्तज्जन्यादृष्टस्या-
 ऽन्यतः सिद्धौ प्रमाणाभावात् ॥ नीवारादिस्तु प्रत्यक्षेण पु-
 रोडाशं साधयतीति युक्तस्तत्र श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिः । अ-
 यज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवा इत्यऽयज्ञियत्वेन प्रतिपिद्धानां
 माषादीनां मुद्रादिसादृश्येऽपि न मुद्रादिप्रतिनिधित्वम् ॥ यज्ञ-
 मानस्य प्रतिनिधिर्नास्त्येव ॥ यत्र तु सप्तदशावरास्तत्रमासीरन्नि-
 सादौ सत्रे कस्यचिद्विनाशे (शस्तत्र) यद्यपि तत्कार्यकरणार्थमन्यः
 प्रतिनिधेय एव, तथापि नासौ फलभाक् पूर्वप्रवृत्तत्वाभावात् ।
 कार्यमात्रं तु तेन साधयितुं शक्यम् । कर्त्तव्यतः पानित्वाद्यास्य फ-
 लसंस्कारा भवन्ति ॥ खदिरघ्नीह्लादिस्थाने कदरनीवारैः (रादिभिः)
 रूपकान्तेऽपि प्रयोगे मुख्यद्रव्यलाभे सति मुख्यमेवोपादध्यात्

(स्वादिरादिकं पशुनियोजनाद्यर्थमुपादद्यात् (ददीत ') कृते
तु नियोजनादौ मुख्यं प्राप्तमपि नोपादद्यादिसापि केचित् ॥
प्रधानमात्रनिवृत्तिपर्याप्तस्य मुख्यस्य लाभे शेषकर्मपर्याप्तोऽपि
प्रतिनिधिर्नोपादेयः ॥ ३ ॥

(इति षष्ठाध्याये तृतीयः पादः ॥)

अवदाननाशे पुनरायतनादवदानमिति कल्पसूत्रकाराः
मध्यात् पूर्वाद्वावयतीति शास्त्रात्सकृन्मध्यादेस्वप्ते पुनस्त-
दभावाच्चायतनान्यायतोऽवदानं प्राप्तोति किं तु हविरन्तरं
सम्पादनीयम् । तच्च यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुरपहरेयुर्वा
आज्येनैता देवताः परिसंख्याय यजेतेति वचनादाज्यं भवति ॥
यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्य-
त्रार्तिमुद्दिश्य पञ्चशरावो विहितः । आर्तिश्चाऽविशेषेण य-
त्किञ्चिद्विपयिणी सर्वदैवास्तीति सर्वदा पञ्चशरावः प्राप्तोस्ती-
ति अनियतः शास्त्रार्थो मा भुदिसगता हविरितनेन विशेष्यते ।
तावता च परिसमाप्ते वाक्ये उभयपितरिवचितं ग्रहकत्ववत् ।
वाक्यभेदमसङ्गात् । तेन न (च) सायंदोहार्तिरेव वा मातर्दोहार्तिरेव
वा न निमित्तम् किंतुभयमपि परस्परानपेक्षं निमित्तमिति वाक्या-
र्थः । एतच्च दर्शात्कर्मन्तरं न तु तत्प्रतिनिधिरिति पञ्चशरावं
कृत्वा दर्शोप्यनुष्ठेय एव ॥ ४ ॥

(इति षष्ठाध्याये चतुर्थः पादः ॥)

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्स प्रेधा तण्डु-
लान्विभजेद्ये मध्यमास्युस्तानग्रेये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कु-
र्यात् ये स्यविष्टास्तानिन्द्राय मदात्रे दधंश्चरुं^१ ये ऽणिष्ठास्तान्
विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति । अत्र न तण्डुलानां

(१) टिप्पणीभूतादित्र पुन्रके निधिमिति मणिमानि ।

(२) दधंश्चरुमिति एव पु वा

विभागो विधीयते मध्यमादिवाक्यभासत्वात् । नापि दधि-
शृतयोरधिकरणत्वमभ्युदयेष्टिप्रकरणे सह श्रपयतीतिवचनेन
तस्यापि भासत्वात् । किं तु तण्डुलान्विभजेदित्यस्य तण्डु-
लोपलोक्षतं हविस्त्रयं देवताभ्य उपनयेदित्येव । ततश्च न
प्रकृतदानाऽप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातामिति नात्र प्रायाश्चित्तरूपं
कार्यं विधीयते । प्रकृतस्य च हविस्त्रयस्य अत्यक्तयागसम्यन्धस्य
देवतान्तराकाङ्क्षायां मध्यमादिवाक्यान्नुपतिष्ठन्ते । तत्र दात्रा-
दिगुणाविशिष्टमेकमग्न्यादिदेवताकारकमेकेन विधिना विधातुं
शक्यम् । ततश्च यदि विधियादाभि भोदेप्यतीति महारात्रे' हवींषि
निर्वपेत्कलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीत अर्धं दधि हविरातञ्चनार्थं
निदधाति अर्धं न यद्यभ्युदियात्तेनातञ्चनं भवरेत् यद्यु न प्रात-
रन्येद्युरेतेन ब्राह्मणं भोजयेदिति दर्शनमुपपद्यते । अन्यथा लौ-
किकयोरेव दधिशृतयोश्चरुद्वयसम्भवेन कालापराधदोषे ऽपहृते
तदानीमेव दर्शः कर्त्तव्यः स्यात् । तत्रातञ्चनार्थं दध्यर्द्धस्यापन-
मनर्थकं स्यात् । अस्माकं तूपक्रातं प्रयोगं समाप्य श्वो दध्यन्त-
रमुत्पाद्यमिति तदर्थवद्भवतीति । यद्यपि चतुर्दश पूर्णमास्या-
माहुतपो ह्वयन्ते त्रयोदशमावास्यायामिति लिङ्गोपोद्बलिता उ-
पांशु पौर्णमास्यामिति पौर्णमासीमात्रग्रहणादर्शे उपांशुयाजो ना-
स्ति तथापि बहुचब्राह्मणे तदर्शनादभ्युदयेष्टौ उपांशुयाजहीव-
पोपि देवतापनयेपि देवतान्तरयोगानुक्तेरुपांशुयाज एव लुप्यते ।
अनिरुप्ते निरुप्ते वा प्रायाश्चित्मिदं सममिति । इदम् अभ्युदये-
ष्ट्याख्यम् । निर्वापो वैकृतीभ्यः स्यादनिरुप्ते यदोदयः॥ चन्द्रस्येति
शेषः । किञ्चिन्निरुप्ते शिष्टस्य तूर्णार्थं निर्वाप इष्यते । ज्योतिष्टोमे
यादि बाहिष्पवमानं प्रसर्पतां प्रतिहर्ता ऽपिच्छद्या' त्सर्ववेदसंदद्या-

(१) भाभि नोदेष्यतीति महाप्रात्रे - इत्यपि वक्ष्येत्पाठः ।

(१) उपपत्तिरुच्येतेति पाठान्तरम् ।

घशुद्रातापच्छिदाददक्षिणं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेतेत्यत्र युगप-
पद्दयोरपच्छेदे ऽन्यतरत्पायश्चित् कर्त्तव्यम् । अपच्छेदयोः
पौर्वापर्यं तु पूर्वं परमजातत्वादवाधित्वैव जायते । परस्परान-
न्यथोत्पादाभावाऽवाधेन सम्भव इति न्यायेनासंजातविरोध्यपि
पूर्वं संजातविरोधिनापि निरवकाशेन परेण प्रायश्चित्तेन^१ वा-
ध्यते । पश्चादुद्गात्रपच्छेदे सर्वस्वं स्यात्पुनः क्रतौ । आष्टचिरद्वा-
स्तस्यैवा ऽपच्छेदो ऽहर्गणे यदि ॥ ५ ॥

(इति पष्ठाध्याये पञ्चम पादः ।)

सत्तेषु तुल्यकल्पानामेवाधिकारः । अन्यथा वासिष्ठानां
प्रयाजो नाराशंस इतरेषा तनूनपादिति कल्पभेदेनान्यतरग्रहे
इतरोननुगृहीतः स्यात् । राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता-
मित्यत्र भिन्नकल्पयोरपि राजा च पुरोहितश्च तयोरधिकारः ।
अत्र समासान्तरोपादाने लक्षणापत्तेर्न द्वयो राशौर्द्वौ पुरोहितौ
वा एकस्य वा द्वौ पुरोहितावत्र ग्राह्यौ । आद्ये राजपदवैयर्थ्यात् ।
द्वितीये पुरोहितं वृणीत इत्युपादेयपुरोहितगतमेकत्व विवक्षित-
मिति द्वयोः पुरोहितयोरसम्भवः । य एव काश्चित्स्तोमभागान-
धीयीत स एव वासिष्ठ इत्यवासिष्ठस्यापि स्तोमभागविदो ब्रह्म-
त्वाभ्यनुष्ठानाद्वासिष्ठो ब्रह्मेति वाक्यमनादृत्य वैश्वाभिनो होते-
तिवचनाद्वैश्वाभित्रस्य तत्समानकल्पानां च सत्रेधिकारः । ते
(ये) सर्वे सामिकास्तेषां सत्रं साधारणं मतम् ॥ ६ ॥

(इति पष्ठाध्यायः पष्ठः पादः ॥)

स्वदाने देयमात्मीयं न भूमिर्न तुरङ्गमः । नासत्संपाद्य दा-
तव्यं न शुश्रूषुश्च शुद्रकः । पञ्चपञ्चाशतस्त्रिदशः सवत्सराः प-
ञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत

एकविंशः विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमित्यत्र विश्वसृजां
सत्रे संवत्सरशब्दो न कालवाची किं तु विष्टदादिपदैः स्तोम-
विशिष्टमऽहरुच्यते । नाहःसंघः, स्तोमोऽहस्सु गौणी संवत्सरा-
भिधा ॥ ये त्वत्र सहस्रायुषां गन्धर्वाणां वा रसायनसिद्धानां वा
नृणां वा कुलं कल्पो वा मासेषु वा संवत्सरत्वं द्वादशरात्रिषु
वा संवत्सरशब्द इति विकल्पा दर्शितास्ते सर्वेऽप्युक्तिमाननिरा-
स्याः । चतुर्विंशतिपरमाः सत्रयासीरन्निति नियमाग्राह्यतृतीयै-
र्यजमानशतैरप्यनुष्ठेयमिति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

(इति षष्ठाध्याये सप्तमः पादः ॥)

चतुर्द्विहोम उपनयनाहुतिः स्थपतीष्टिरवकीर्णपशुधे-
यादिकं लौकिकेऽग्रावेव, न तदर्थमाधानसिद्ध आहवनीयोऽपे-
क्ष्यते ॥ अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र पशुश्छागस्य वषाया मेदस
इति मन्त्रवर्णाच्छाग एव ग्राह्यः ॥ ८ पादः ॥

इति भाट्टभाष्याप्रकाशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

निरूपित उपदेशः अतिदेश इदानीं निरूप्यते । तत्र दर्श-
पूर्णमासयोज्योत्तिष्ठोमे च प्रधानादयो दीक्षणीयादयश्च धर्माः
श्रूयन्ते । ते न केवलं यज्यर्थाः येन सर्वत्र यमेरेकत्वात्परिष्ठवेरन् ।
अपि तु प्रधानभूतापूर्वप्रयुक्ताः । अपूर्वभावना च सर्वत्र
मिद्यते । अतस्तत्तत्प्रकरणव्यवस्थिताः सन्तोऽन्यत्रातिदेशेनैव
गच्छन्ति । स चातिदेशस्त्रिविधः प्रत्यक्षवचनाग्रामेधयाचोदना-
ल्लिङ्गानुमितवचनाच्च । आद्यं यथा इषावेकाहे ज्योतिष्टोम-
विकारे इषुविष्टां करोतीत्यादिनापि चोदकग्रामानां विष्टु-
त्यादीनां विकारं विधाय समानमितरच्छयेनेति इतरत्वं, लोहि-
तोष्णीपा ऋत्विजः भवरन्तीत्यादिकं श्येनाङ्गनातमतिदिश्यते

वचनेन । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषीति वैश्वदेवपर्बणि यद्ब्राह्मणम् तदेव वरुणप्रघासेष्वतिदिश्यते । तेन तत्रापि वार्जग्रान्येतानि हवींषीत्याद्याः स्तुतयो नव प्रयाजा इत्यादयो विधयश्चाप्नुयतिष्ठन्ते ॥ १ ॥

(इति सप्तमाध्याये प्रथमः पादः ॥)

गीतिषु सामाख्येत्युक्तम् । कवतीषु रयन्तरं गायतीत्यादौ अभि त्वा शूर नोनुम इत्यस्यामृचि या गीतिः सा कवतीष्वतिदिश्यते । गीतिविशिष्टाया ऋचः सामशब्दार्थत्वे तत्र संभवेदेवेति गीतमात्रं सामेसप्रोपपादितम् ॥ २ ॥

(इति सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

कुण्डपाधिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राऽपूर्वं कर्म विधीयत इत्युक्तम् । तत्र नैयमिकाग्निहोत्रवाचिशब्दमयोगस्तद्धर्मानतिदिशति । गुणयोगमन्तरेणान्यशब्दस्यान्यत्र प्रयोगादर्शनात् । एवं वरुणप्रघासेषु वारुण्या निष्कासेन तुषैश्ववभृथं यन्तीत्यत्रापि कर्मान्तरे सौमिकावभृथशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थ इति नामातिदेशोपपत्तिः ॥ ३ ॥

(इति सप्तमाध्याये तृतीयः पादः ।)

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रास्ति विध्यन्तापेक्षा । नचासावत्र श्रूयत इत्यनुमीयते नूनमयमन्यतःसिद्धामितिकर्तव्यतामुपजीव्य फलं साधयतीति । सा च वैदिकत्वसामान्याद्वैदिक्येवोपतिष्ठते न लौकिकी । अतः प्रकृतिवादप्रकृतिः कर्तव्येति तत्राप्यानुमानिकाद्वाक्यान्नामातिदेशो बलवाञ्छीतत्वात् । तेन गवामयने ज्योतिर्गोऽरायुरित्याद्येकाहसंज्ञावन्ति कर्माणि गणान्तःपातित्वेपि न द्वादशाहधर्मात् लभन्ते ऽपि तु नाग्नौ बलवत्त्वाच्चद्धर्मानेव ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

इति माट्टभाष्यप्रकाशे मत्स्योऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ विशेषतोतिदेशो निरूप्यते । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्म-
वर्चसकाम इत्यादिष्विष्टिषु निर्वपतिस्तद्धितेन देवतानिर्देश एक-
देवत्वमौपधद्रव्यकत्वमित्यादिसामान्यादाग्रेयस्य विध्यन्त उपति-
ष्ठते । तेन यथाग्रेयेन स्वर्गः कृतस्तथा सौर्येण ब्रह्मवर्चसमिति
कथंभावपूरणं सिद्धम् । एवमनेकदेवतेषु अग्नीषोमीयस्यैन्द्रा-
मस्य वा ऽक्षरसंख्यासामान्याद्विध्यन्तो ज्ञेयः । ऐन्द्रपुरोडाशे
देवतासामान्यात्साम्नाय्यधर्ममाप्तावपि हविषो यागं मति देवता-
पेक्षया प्रत्यासन्नत्वेन बलीयस्त्वात्पुरोडाशधर्मा एव । कृष्णलचरौ
औपधवाचिचरुशब्दप्रयोगाच्चद्धर्मा एव । अव्यक्तचोदनासु
सौमेन यजेतेतिवत्तद्धितचतुर्थीमन्त्रवर्णं स्पष्टं यागार्थत्वेन श्रुत-
देवतासु विश्वजिता यजेतेत्यादिषु सौमिको विध्यन्तः ॥ १ ॥

(इत्यष्टमाध्याये प्रथमः पादः ॥)

आज्यद्रव्यकेषूपान्धुयाजस्य पयोदध्यामिक्षादिषु साम्ना-
य्यस्य एवं दैक्षे चाग्नीषोमीयपशौ तु कठिनत्वसामान्याद्देवतै-
ष्याश्चाग्नीषोमीयपुरोडाशविध्यन्तः प्राप्तेऽपि देवतासामान्या-
पेक्षया हविषो बलीयस्त्वात्पशुप्रभवत्वसामान्यात्साम्नायवि-
ध्यन्तः । तत्रापि साम्नात्पशुप्रभवत्वेन गतिमस्त्वेन च पय एव
घनीभूतमामिक्षेत्युक्तम् । अतस्तत्र पयोधर्मा एव प्रवर्तन्ते । पश्वन्त-
रेषु त्वग्नीषोमीयपशोरेव विध्यन्तः । आलम्ब्यविशसनादिसा-
मान्यात् । द्विविधो द्वादशाहः सत्रमहीनश्च । अदर्गणा अपि तादृशा
एव । अतः सत्रेषु सत्रात्मनो द्वादशाहस्य विध्यन्तः अहीनेष्व-
हीनात्मन इति व्यवस्था ॥ २ ॥

(इत्यष्टमाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

आग्नाविष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन् सारस्वतं
चरुं बार्हस्पत्यं चरुमिक्षादौ स्थानसामान्यापेक्षया देवतासामान्यं
प्रत्यासन्नमिति प्रथमेऽपि तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः चरेमपि

चरमेपि प्रथमस्याग्नेयस्य ॥ ३ ॥

(इति तृतीयः पादः ।)

जुहोत्युत्पन्नानामग्निहोत्रादीनां दर्विहोमा इति नाम । ते
त्वपूर्वा न कुतश्चिद्धर्मान् गृह्णीयुः ॥४॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

इति भाट्टभाष्यप्रकाशे ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अपूर्वप्रयुक्ता धर्मा इत्युक्तं सप्तमाधे । ते च त्रिविधा वाक्य-
संयुक्ता लिङ्गसंयुक्ताः श्रुतिसंयुक्ताश्च । तत्र प्रोक्षिताभ्यामुलूख-
लमुसलाभ्यामवहन्तीति प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टीसादौ प्रोक्षणस्य
इन्तिपिनष्टिस्वरूपे आनर्थक्याद्वाक्येनाऽपूर्वार्थत्वं प्रोक्षणादेः ।
अगन्म सुवः सुवरगन्म, अग्नेरहमुज्जतिमनूज्जेपमिलेतौ मन्त्रौ
क्रत्वङ्गत्वात्तत्रऽपूर्वमुलङ्घय श्रूयमाणफलदेवतार्थत्वं भजतो ऽपि
तु क्रत्वपूर्वप्रयुक्तमेव फलदेवतं प्रकाशयत इति सेयमतिदेशेनापूर्वा-
र्थता मन्त्रयोः । श्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र त्रीद्विरूपद्रव्यं त्रीन् परिधीनि-
त्यत्र त्रित्वसंख्या सूत्रेण जुहोति तेन ह्यत्र क्रियत इत्यत्रात्मक-
रणकक्रियारूपो हेतुः । चतुर्होत्रां पौर्णमासीमभिस्पृशेत्पञ्चहोत्रा-
ममावास्यामित्यत्र पौर्णमास्याद्याख्यौ समुदायौ । न च प्रोक्षणं
मन्त्रसूर्यचतुर्होत्रादीनां स्वरूपेण प्रयोजकम् । आनर्थक्यात् ।
यत्स्वीयमऽपूर्वसाधनीभूतं हवीरूपत्वम् तव स्वरूपेण । तच्च नीगारा-
दिष्वपि अविशिष्टम् । अतस्तेष्वपि प्रोक्षणादीनां प्राप्तिरस्तीति घ्री-
दिश्रुतिमनादसैवापूर्वार्थता प्रोक्षणादेः । एवं धर्माणामपूर्वार्थत्वे
भिद्वे विकृतिष्वप्युलूखलादीनां प्रोक्षणम् । अगन्म प्रत्यवर्चमं,

(१) अगन्म सुवः सुवरगन्म अग्नेरहमुज्जति मनुज्जेपमिलेतौ मन्त्रौ क्रत्वङ्गत्वात्
चतुर्होत्राद् अतस्तेष्वपि प्रोक्षणादीनां प्राप्तिरस्तीति घ्रीदिश्रुतिमनादसैवापूर्वार्थता प्रोक्षणादेः । एवं धर्माणामपूर्वार्थत्वे
भिद्वे विकृतिष्वप्युलूखलादीनां प्रोक्षणम् । अगन्म प्रत्यवर्चमं,

सूर्यस्याहमुज्जितिमित्यृहेन मन्त्रो नीवारेषु मोक्षणम् द्विपरिधिकेष्वृ-
हेन मन्त्रो विनाप्यन्नकरण सूर्यस्य होमसाधनत्वं विनापि स
मुदायं चतुर्होत्राभिमर्शनं च सिद्धयति । ततश्च मन्त्रसामसंस्का-
राणां द्वारान्तरसंयन्त्रनिमित्तान्यथाभावलक्षण ऊहश्चिन्तनीय
इति सिद्धम् । अ वो वाजा इत्याद्येकादशर्चः पठितः । त्रिः
प्रथमा त्रिरुत्तमामन्वाह ततः पञ्चदश संपद्यन्त इत्यत्र त्रिरभ्यासः
प्राथम्यधर्म इति या काचित् प्रथमे स्थाने पठ्यते सा सर्वापि त्रिर-
भ्यसनीया । अत्रोवाजीया तु लक्षणयोपस्थितेति नायमत्र धर्मः । तेन
यत्र कुत्रापि या प्रथमा सा ऽभ्यसनीया । दर्शपूर्णमासावारभ्य
प्राणोन्वारम्भणीयां कुर्यादित्यत्र दर्शपूर्णमासयोरप्रवृत्तस्य या
प्रथमं प्रवृत्तिः सा आरम्भः । नवसो (न च सः) द्वितीयादिप्रयोगे
प्रवृत्तिस्तु प्रवृत्तस्यैवाभ्यास इत्युच्यते नत्वसावारम्भ इति प्रथम-
प्रयोगात्सागेनान्वारम्भणीया न प्रतिप्रयोगम् । दर्शपूर्णमासयोरप्रवे
जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रः । सौर्ये तु चरौ अग्निपदस्थाने सूर्यापेति
पद प्रयोज्यम् । एव धान्यमसि धिनुहि देवानित्यत्र धान्यपदस्थाने
यत्र तरस-ययाः पुरोडाशा भवन्ति शाक्यानामयने तत्र मासम-
सीत्यूहः । ये च यज्ञपतिं वर्द्धानित्यत्र यच्छब्दार्थस्य प्राधान्याद्-
हुकर्तृके यज्ञपतिपदप्राधान्यार्थं नोहमर्हति । आशास्ते य यजमान
इत्यादौ तु तस्यैव प्राधान्याद्हुकर्तृकेषूहः आशास्तत इमे यज-
माना इति । यज्ञायज्ञीये श्रूयते न गिरा गिरेति घृयादेरं कृत्यो-
द्गेषमिति श्रुत्यैव गिरापदस्थाने इरापदं प्रक्षिप्यते । तदपि प्रगी-
तमेव प्रयोक्तव्यं स्थानधर्मत्वात् ॥ १ ॥

(इति नवमाध्याये प्रथम पादः ॥)

यत्र तु नैवारं च निर्वपेदिति प्रत्यक्षा चोदना तत्रापि
घ्रीहिस्थानापन्ना नीवारा घ्रीहिधर्माल्लभन्ते ॥ २ ॥

(इति नवमाध्याये तृतीय पादः ॥)

तेन ग्रीहीणां मेघ सुमनस्यमान इत्यादौ नीवाराणां मेघ इ-
त्यूहः सिद्धः । अग्रीपोमीये पशौ अदितिः पाशं प्रमुमोक्तेतमित्येक-
वचनान्तो मन्त्रः पठ्यते । अपरस्तु अदितिः पाशान् प्रमुमोक्तेता-
निति बहुवचनान्तोपि तत्रैव पठ्यते । सोपि गुणे त्वन्याग्यकल्प-
नेतिन्यायेन बहुवचनस्यापि पञ्चावयवाभिप्रायेण योजयितुं
शक्यत्वात् तत्रैवावतिष्ठते न तु बहुपद्यकेषूत्कृष्यते । तथा द्विव-
हुपत्रीकेषु यजमाने पत्नीं संव्रजेत्यस्य नोहः । अविशिष्टस्याम्ना
नस्यैकपत्नीकप्रयोगविषये संकोचयितुमशक्यत्वात् । अत एवै-
कवचनस्य निर्देशमात्रार्थत्वेनादृष्टार्थत्वान्न बहुपत्रीकस्य विवृताय-
प्यूहः । प्रतिनिधौ चाऽविकारात् । यत्र ग्रीवाद्यः प्रतिनिधितरे-
नोपादीयन्ते तत्राऽविकारेणैव मन्त्रः प्रयोज्यः ॥ ३ ॥

(इति नवमाध्याये तृतीय पादः ॥)

अभ्युदयेष्टौ दध्नश्चरुमीति पर्यंति चरुमिति च दीधशृतयोः
सप्तमीनिर्देशात्मनीताकार्ये विनियोग इति मन्यमानस्योत्तरं
कर्मान्तरपक्षे तथास्तु । माकृतानामेव तेषां पूर्वाभ्यो देवताभ्योप-
नयमार्गं विधीयत इत्युक्तं पष्ठे । तेन तत्र प्रदेशधर्मा एव प्रवर्तन्त
इति । अश्वमेधे ईशानाय पयस्वत आलभेतेति यागं विधाय पर्य-
मिहृतानारण्यानुत्सृजतीति पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधीयते ।
तथा च प्रसप्तविहितया निराकादस ईशानप्रयोगवचनो न
चोदकमपेक्षते ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थ पादः ॥)

इति भाट्टभाष्यप्रकाशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

उपकारपृष्ठभावेन पदार्थानां मारिस्तरिति स्वयं देतं यद्भिर्भ-
त्तीत्यादौ सत्रनादयस्तत्ताधनभूता मन्त्राः परश्चादयश्चातिदेशा-
त्प्राप्ता अपि बाध्यन्ते । एवं प्राजापत्यं धृते चरुं निरपेक्षपृतेक-

कृष्णलमायुष्काम इत्यत्रापि वैतुष्यलक्षणोपकाराभावात् कृष्ण-
 लेषु नात्रयातः । सोमे दीक्षणीयाद्यर्थे राजमूयेनुमतीष्ट्याद्यर्थे
 स्वार्थे च नारम्भणीयापेक्ष्यते । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान
 इति वचनादन्यत्र तदप्रवृत्तेः । खलेवाली यूपो भवतीत्यादौ सि-
 द्धायां खलेवाल्यां यूपमाच्छेत्स्यता होतव्यमिति च्छेदनार्था आहु-
 तिलुप्यते । छेदनाभावे द्वारलोपात् । अच्छेत्सस्याभिमुखमित्यर्थः (१)
 (आच्छेत्स्यता च्छेत्तुमभिमुखेनेत्यर्थः) । उत्तमे प्रयागे वक्ष्यमाणप्र-
 धानदेवतास्मारकाणामार्थं स्वाहा विष्णुं स्वाहेत्यादीनाम् अग्न्या-
 दिपदानां सौर्यादिषु विकृतिषु निवृत्तिलुप्तार्थत्वात् । ज्योतिष्टो-
 मेषीपोमीयपशु र्ममंदंशे अग्रीपोमीयं पशुपुरोडाशं निरपतीत्यर्थं
 पुरोडाशेऽग्रीपोमीयपशुं सत् तद्रतदेवतासंस्कारेणाऽदृष्टेनैव द्वा-
 रेणोपकुर्वन्नदृष्टार्थ इत्यन्यदेवसेपि पशौ निवर्त्तते । सौर्ये चरौ चरु-
 शब्दो याज्ञिकमसिद्ध्याऽनवस्थावितान्तरूपमपक्व ओदने वर्त्तते ।
 आदित्यः प्रायणीयश्चरुस्त्युक्त्वाऽदितियोदनेनेति वदेप्यनुवा-
 दात् । तेन चरुमुपदधातीतिस्थाल्यां चरुशब्दो गौणः चरुतो-
 दनभेदः स्यात् स्थाल्यामेव स पच्यते तस्मिन् पेयः संयवनं
 संवापस्तापनमित्यादीनां लोपः ॥ १ ॥

(इति दशमाध्याये प्रथमः पादः)

कृष्णलचरौ धृते श्रपयतीतिवचनात्पाकः कर्त्तव्यः । न च
 रूपरसपरावृत्तिलक्षणस्य श्रपणस्य मुख्यस्य तत्रासम्भवाद्वृष्णी-
 करणमात्रम् । पुरोडाशानां मुख्यसंमर्गार्थं उपस्तरणाभिधारणे
 कृष्णलेषु तत्संसर्गामम्भवाल्लुप्येते । चतुरवचं जुहोतीत्यप्युपस्तर-
 णाभिधारणमवदानमाप्तचतुःसंख्यानुवादेनावक्ष्यहोममात्रं वि-
 धीयते इति चतुष्टयस्याविवक्षितत्वात् तत्प्रापकम् । शुद्धपुपाकारं
 अक्षयन्तीतिवचनात्पाकवत्कृष्णव्याजं यज्ञेयमपि गौणं शुद्धपुपा-
 कारं विधीयते । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दद्यादितिदानं दृष्टार्थत्वा-

दानमनर्थं तेषां भृतिरेव । इविःशेषदानं तु न तथा । दत्तस्य दानायोगेन प्रतिपत्तिमात्रत्वात्तस्य । आनतिरूपकार्याभावादेव सत्रेष्टृत्वग्वरणं दक्षिणा च नास्ति । मृतेज्यायामायुराशास्तइत्यादीनां लोपः । अङ्गीकृतमरणस्य स्वर्गकामस्य विहिते सर्वस्वारनाम्नि एकाहे आर्भक्षस्तोत्रकाले ब्राह्मणाः समापयन् मे यज्ञमिति ग्रैषमृत्विग्भ्यो दत्त्वा यजमानो म्रियते तत्रापि श्रौतग्रैषबलात् प्राग्भूतैरेव ऋत्विग्भिः क्रतुसमापनं कर्त्तव्यम् । यथोक्तम् पजमानस्य मरणे नार्थिन इत्यां प्रवर्त्तयन्तीति तत्राप्यार्भवात्माक् आयुराशास्त इत्याद्यास्ति । हिरण्यमात्रेयाय ददातीत्यादिकं तु सत्रेपि भवत्येव । आधाने पवमानष्टौ अतिदेशादिमिहोन्नहवण्या हवींति निर्वर्पन्तीतिमासाया अग्निहोन्नहवण्या अग्निहोन्नस्यानारम्भात्तद्धवनमाधनत्वाभावेपि तस्या यज्ञैः केतुभिः सहेति तदर्थं प्रागेव परिकल्पितत्वात् विगुण्यापि तथैव निर्वापः कर्त्तव्यः । घावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेत वायव्यं वत्समैन्द्रमृषभमिति धेन्वादिशब्दानां गोजातोये वदत्वाच्च छागस्य वपाया इतिलिङ्गमासस्य निवृत्तिः । वायव्यं श्वेतमालभेत्तादौ साधारणैः श्वेतादिगुणैस्तु न तस्य निवृत्तिः । पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो धिघान्यायै बुग्धे मन्धमिति श्रुते मन्धे पूर्व श्रपणं पश्चात्पेपणम् प्रकृतौ तद्विपरीतम् ततः पदार्थधर्मस्य क्रमस्य बाधेपि न प्राकृतपदार्थो निवर्त्तत इति मन्धेऽपि प्राकृतमेव पेपणम् ॥ २ ॥

(इति दशमाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

पुनराधेये पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वास इत्यादिदक्षिणा एका देयेष्वेवमादिकाया अग्न्याधेयदक्षिणाया निवर्त्तिका वैकुसैवानन्तेः सिद्धत्वात् । जभयीर्ददातीति तु न समुच्चयविधायकम् अग्न्याधेयिकीः पुनराधेयिकीश्च ददातीत्युभयापेक्षा तत्प्रवृत्तेः । पाकाभिधारणादयोन्वाहार्यधर्मा वत्सवद्वास आदौ न प्रवर्त्तन्ते

स्वरूपनाशाच्च स्वादिमादिप्रयोजनाभावाच्च । गौश्चाश्वश्चाश्व-
तरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च घ्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च मापाश्च
तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्तत्र तस्येति पदं वाक्यावगतं गवादि
संज्ञा प्रकृतं कृतं न ब्रूते वाक्यात्मकरणस्य दुर्बलत्वात् प्रकृत-
त्वेनैव तत्प्राप्तेस्तत्पदस्यानर्थक्यापाताच्च । नाप्यजादीन्, तेषां बहु-
वचनेन निर्देशात् । नाप्यश्वादीन्, अमुख्यत्वाच्चेयम् । तस्मान्मुख्य-
त्वादसन्तमुपकारकत्वाच्च गोरेव निर्देशः । तेनायमर्थः । गवा-
दिद्रव्याणि तस्याः गोर्द्वादशशतं दक्षिणेति । तस्माद्गवामेपा संख्या ।
सा च दक्षिणा विभज्य देया विभागश्च द्वादशाहे दीक्षाक्रमवाप्ये
अर्द्धिनो दीक्षयन्ति तृतीयिनो दीक्षयन्ति पादेनो दीक्षयन्तीतिस-
मरुपायलात् । स चेत्तयम्—कृत्स्नं द्रव्यं पञ्चविंशतिधा विभज्य मु-
ख्येभ्यश्चतुर्भ्यो द्वादश भागान् अर्द्धिभ्यः पदं तृतीयिभ्यश्चतुरः
पादिभ्यस्त्रीनिति विभज्य दद्यात् । मुख्याद्याश्च लब्धं द्रव्यं साम्येन
विभज्य पृह्नीपुरिति । अश्वादीनां त्र्यऽनिवृत्तिरेव । अस्याः प्रकृतां
गोसंख्याया निवृत्तिः । नैमित्तिक्या यदि सोममपहरेयुरेकां गां
दक्षिणां दद्यात् अभिगे 'सोमे पञ्च गा दद्यादिति च ॥ १ ॥

(इति दशमाध्याये तृतीयः पादः ॥)

नक्षत्रेष्टौ अग्नये शराहा कृत्तिकाभ्यः शराहेत्यादय उपहोमा
न प्राकृतानां नारिष्टानां कार्ये विहिता इति न तान्वाधन्ते । तत-
स्तत्रोभयेपां होमानां समुच्चयः । शरमयं बहिर्भवतीति तु पर्हिःशब्द-
लक्षिते कुशकार्ये विहिताः शराः कुशान्वाधते । विभिश्चन्द्रस्य मन्त्र-
त्वे भावः स्याच्चेन चोदना । आग्नेयोष्टाकपान् इत्यादौ यो विध्युद्देशो
देवतावाची शब्दः स एवाग्निमावर्हयेत्यावाहनादिपञ्चापि प्रयोज्यो न
तु तत्पर्यायः मन्त्रैरेव मन्त्रार्थः समर्चन्य इतिवदयं नियमः । एवं
विकृतौ सूर्यादिपदमेव निगमेषु प्रयोज्यं नत्वादिसादिपदम् । अग्नये

पावकोयत्सादौ तु पदद्वयमपि निगमेषु प्रयोज्यम् अन्यतरेण पदे-
नेतरगुणास्पोषस्त्वियोगात् । पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति न
पृषदाज्यमिति द्रष्टव्यान्तरं पृषच्च तदाज्यं चेतिव्युत्पत्त्या तस्य
शब्दस्य चित्रत्वविशिष्टाज्यवाचित्वात् । ततश्च यथा जुषन्तां
जुष्यं पय इति पयस्यां पयःशब्दो वक्ति तस्यास्तदनन्यत्वादे-
वमाज्यशब्दोपि पृषदाज्यमिति । ततः देवानाज्यपानावहे-
त्तादिष्वज्यपयुक्तेषु निगमेषु आज्यपशब्देन मयाजानुयाजा
गृह्यन्त इति न केवलानुयाजनिमित्ते पृषदाज्यपानितियन्तो
विक्रियन्ते ॥ ४ ॥

(इति दशमाध्याये चतुर्थः पादः)

यत्र द्यावापृथिव्य एककपालो वैष्णवस्त्रिकपाल एकां सा-
मिधेनीमित्यादौ प्रथमोपस्थितस्य सागे कारणाभावादादित ए-
केन त्रिभिर्वा मन्त्रैः कपालान्पुषदध्यादन्ये लुप्पन्ते प्रयोजना-
भावात् । एवं सामिधेन्या अप्याद्याया एवोपादानम् । यत्र सा-
मिधेनीविष्टिद्विरेकविंशतिमनुभूयात्प्रतिष्ठाकामस्येति तत्र मा-
कृतीभ्यः पञ्चदशभ्यो ऽन्या याः काश्चिदग्निमिन्धनप्रकाशिका
अथ आनेतव्याः ॥ ५ ॥

(इति दशमाध्याये पञ्चमः पादः ॥)

सन्नेष्वतिदेशादन्येष्वतिषु मातेषु ये यजमानास्त ऋत्विज
इति यजमाना एव ऋत्विक्कार्ये विधीयन्त इत्यृत्विजां निवृत्तिः ।
अध्येतुमसिद्धया द्वादशाहे सत्तृशब्दस्तत्रासनोपायिचोदितत्वं बहु-
यजमानत्वं चास्तीत्यस्य सन्नवद् यजतिचोदनाचोदितत्वमप्यस्ती-
ति द्विरात्रादिनदहीनत्वमप्यस्ति ॥ ६ ॥

(इति दशमाध्याये षष्ठः पादः ॥)

अग्नीषोमीयं पशुमालयेत्तत्र न कृत्स्नस्य पशोर्हविष्यम-
वदानस्य प्रकृतौ हविःसंस्कारार्थत्वेन दृष्टत्वाद्यनोवदानं तद-

विरिति नियमात् । अवदानं च हृदयस्याग्नेवद्यस्य जिह्वाया
 अथ वक्षन इत्यादिवाक्ये हृदयादीनामेवावगम्यत इति तेषा-
 मेव हविष्णुम् । एकादश पञ्चोऽवदानानि तानि द्विद्विरवद्यतीति
 संख्याविधानादेकादशभ्य एव परिगणितेभ्यो हृदयादिभ्यो
 ऽवदानं नाधिकेभ्यः । चातुर्मास्थेषु साकमेधीयान्तर्गतायां
 गृहमेधीयायामाज्यभागौ यजतीतिचोदकमाप्ताङ्गानां निवृत्त्यर्थ-
 मिति न, परिसंख्यायां दोषत्रयापत्तेः । यावच्छ्रुतेतिकर्तव्यतया नि-
 राकाङ्क्षा गृहमेधीया न चोदकमाकाङ्क्षते (ति) । तस्मान्न प्राकृत-
 मङ्गं निर्गुणं श्रुतम् । तत्रापूर्वत्वमिति नियमादपूर्वेव गृहमेधीया । त-
 नैव स्विष्टकृदिवादिदकमपि प्रत्यक्षश्रुतत्वाविशेषात्कर्तव्यमेव ।
 प्रत्यक्षश्रुता द्रव्यदेवतादयश्चोदकमाप्तांस्तान्वाधन्ते । अत एव प्रा-
 कृतः स्वादिरो यूपो भवतीति श्रुतं स्वादिरेत्वमौदुम्बरो यूपो भ-
 वतीति श्रुतौदुम्बरतया बाध्यते विकृतौ । तथा सौमारौद्रं चरुं
 निर्वपेच्छुक्लानां घ्रीहीणाम् नैर्ऋतं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां घ्रीहीणामि-
 स्वादावपि द्रव्यगुणविशिष्टकर्मविधानादुपदिष्टा घ्रीहयो यवा-
 न्वाधेरन् । यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः स्यादथ पञ्चापत्तैव यपे-
 सत्रावदानोद्देशेन पञ्चसंख्या विधीयते । न चोद्देश्यमवदानं यपां
 विशेषं शक्नोतीति यपाग्रहणं सर्वेषामवदानानामुपलक्षणम् । ततो
 हविष्णु ऽवदानमाप्तां द्विद्विरवद्यतीति वाक्यमर्थवद्भवति ।
 पञ्चत्वं चोपस्तरणस्याभिधारणस्य वा वृद्ध्या संपादनीयम् ॥७॥

(इति दशमाध्याये मन्त्रम- पादः ॥)

विष्पेष्टौ नार्पयं वर्णीते न होतारम् । अनारभ्य च श्रूयते
 यजतिषु येन्यजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यादौ चोदकमाप्त-
 वरणादिनिषेधे ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः स्यात् ततश्च पक्षे शास्त्रस्य
 धिष्यात्स्वरूपतत्त्वत्पक्षेऽप्यस्य चरुं लक्षणात् प्रमुंदासाश्चपणम् ।
 न च नानुयाजेष्विति मनासापत्तिः । महाविभाषया रासः पु-

रूप इत्यादाविव पक्षे समासाभावेऽप्यऽदोषात् । तदयं वाक्यार्थः ।
 पित्र्यायामार्षेयवरणव्यतिरिक्तं प्रकृतिवत्कुर्यादिति अनुयाज-
 व्यतिरिक्तेषु यजतिषु ये-यजामहं कुर्यादिति च । तस्मान्नात्र
 विकल्पः किंत्वनुष्ठानमेव । तदयं प्रतिषेधाद्धाधः । शरैः कुशानां
 प्रसाम्नानाद्धाधः । स्वयंचोदितेर्त्यलोपाद्धाध इति त्रेश वाधः
 सिद्धः । न तौ पशौ करोति न सोमे इसत्र उपदेशतोतिदेश-
 तो वा यथा सोम आज्यभागौ न स्त एवं पशावपि न स्त इति
 दृष्टान्तमुखेन प्रतिषेधोऽयम् । तस्मात्पशावाज्यभागयोर्विकल्पः ।
 अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ
 त्वगसा वाक्ययोस्तुल्यबलत्वादितरेण बाधयोगाद्विकल्पः ।
 जतिलयवाग्वा जुहुयात् गवेधुकयवाग्वा जुहुयात् अना-
 हुतिर्वै जतिलाक्ष गवेधुकाक्ष पयसाग्निहोत्रं जुहुयादिसत्राऽना-
 हुतिरिति न जतिलादेः प्रतिषेधः वाक्यभेदात् । अतः पयसः स्तु-
 तिमात्रमेतत् । एवमभिघार्यास्त्रैयमवका नाभिघार्याः होतव्यम-
 मिहोत्रं न होतव्यमग्निहोत्रमिति नञ्बद्धाक्यम् अभिघार्या एव
 तूष्णीमेव होतव्यमित्यनयोरर्थवादः । यदाभिघारयेद्बुध्राय संनिद-
 ध्यात् यज् जुहुयात् अयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयादित्युक्तदोषमङ्गी-
 कृत्यापि कर्त्तव्यमभिघारणमतिप्रशस्तत्वादिति । दीक्षितो न
 ददाति न जुहोति न पचतीत्यादिः पुरुषार्यानामव दानादीनां
 प्रतिषेधो न क्रत्वर्थानाम्, विकल्पापत्तेः । आहवनीये जुहोतीति-
 सामान्यशास्त्रस्य पदे जुहोति वर्त्मनि जुहोतीत्यादिना विशेषशा-
 स्त्रेण बाधः । जामि वा एतद्यज्ञस्यक्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशा-
 बुपांशुयाजमन्तरा यजसजामित्वायेति पुरोडाशयोर्मध्ये विहितो-
 प्युपांशुयाजस्तन्मध्यकाल इव विधिपिते । तत्र दोषजस्तथाप्य-
 येप्युपलक्ष्यानपायादमोमयाजिनोग्रीपोमपि पुरोडाशाभावेऽप्याग्ने-
 यानन्तरमुपाश्रु योजसोवभ व ॥ ८॥

(इत्यष्टम- पादः ।)

इति भाट्टभाष्यप्रकाशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

समाप्नोतिदेशः । एवमुपदेशातिदेशाभ्यां माप्तानामद्वाद्भि-
नामिषसावधारणार्थं तन्त्राध्याय आरभ्यते । तत्र दर्शपूर्णमा-
सयोः षडपि प्रधानानि संहस्र फलं साधयन्ति । तेषां चास्ति
सर्वादोषमंशरापेक्षा । सौर्यादिकाम्यप्रयोगोभ्यस्तः फलमधिकं
जनयति । तत्र दृष्टार्थानामवधातादीनां यावत्फलोदयमाष्टाभिः
चयने तूपधेयोत्प्लवसंस्कारार्थतया मासः सर्वोपधस्य पूरयित्वा-
वहन्त्येवतदुपदधातीतिविहितः सर्वोपधावधातो दृष्टार्थत्वाभावा-
त्तल्लदेवाऽनुष्ठेयः । एवं श्रयाजादीनप्यदृष्टार्थान् सकृदेवानुति-
ष्ठेत् । चसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ बहुत्वं त्रित्वेनैरोपात्त-
मित्यधिकमंशशया अश्राप्तिः । साम्राज्ये तु तूष्णीमुत्तरा दोह-
पित्वेत्तत्र यावत्स्वं दोहनं न त्रित्व एव पर्यवसानं बहुत्वस्य । ना-
स्येतां रात्रि [पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्] कुमारान् न पयोत्तभेरभि-
हितवचनात् । दर्शादाशमेयादिभावना यद्यपि फलं करणं च
पृथक् प्रापयन्ति, तामां कथंभावापेक्षायां तु सकृदाज्ञातान्येराज्ञा-
नि सकृदेवोपातिष्ठन्ते । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति श्रयाणां
पुगपदवगतस्या(मध्य)नुष्ठानं पृथक्प्रयोगे वाधापक्षेस्तन्त्रमद्वाद्भि-
निरमध्यऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत मौम्यं चरमाग्नये कृष्णग्रीव-
मित्यत्राग्नेययोः साम्राज्ये देशकालरुर्ज्ज्वादिपिपयमोरिव पुगप-
त्प्रदानं न भवति मौम्येन व्यवधानान्छुतिपाटावगतप्रमराभाष १

(इत्येवाध्यायार्थे प्रथमः पादः ॥)

देशः ममादिः कालो दर्शादिः वर्तमानध्वन्यादय एतेषां च
तन्त्रत्वं न तु प्रतिमधानं पृथक्त्वम् । नद्यापि दर्शत्रित्वे पौर्ण-
मासत्रिके च कालभेदादग्न्यन्वाधानाद्यद्वाद्भिनां पृथक्प्रयोगः । चर-

णप्रघासेषु विहारद्वयम्, द्वयोरप्याहवनीयो विभज्य स्थापितः । तत्र श्रूयतेष्टौ हवींष्यध्वर्युरुत्तरे विहार आसादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निसत्र देशभेदात्कर्तृभेदाच्चोभयत्राङ्गानामावृत्तिः । चातुर्मास्येषु पञ्चर्त्विज इतिवचनाद्ब्रह्मादयस्तन्त्रम् । आपराधिकाः पत्नीसंयाजादयः प्रतिप्रस्थातृकृता [न] मारुता उपकुर्वन्तीति तेऽप्यावर्त्तन्ते ॥ २ ॥

(इत्येकादशाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

सर्वकृत्वपेक्षितानामग्नीनां साधकसाधनं सर्वकृतुषु तन्त्रमेव । आधानागतपवमानोष्टिमारभ्य पात्राणि धार्याणि यावदन्तम् । आहिताग्निमीभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति तेषामन्ते प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ ३ ॥

(इत्येकादशाध्याये तृतीयः पादः ॥)

वाजपेये आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दामनो^१ दक्षिणा सौमापौष्णं चरुं निर्वपति श्यायो दक्षिणेखादौ दक्षिणाभेदात्कर्तृभेदस्ततश्च प्रयोगभेदः । अन्यथा एकया दक्षिण्याऽऽनतानां पुनर्दक्षिणाम्नानवैयर्थ्यापत्तेः । अथप्रतिग्रहेष्ट्यर्थेऽप्यनेकेष्वपि पुरोडाशेषु प्रतिपुरोडाशं पृथक्कपालानि । अव रक्षो दिवः सपत्रं वध्यासमिति मन्त्रस्तु न प्रसवघातम् । तन्त्रेणैव प्रयोगे तन्नियमफलातिदेः । कृष्णविपाणया कण्डूयत इत्युक्तम् । तत्र मन्त्रः कृष्ये त्वा सुसस्याया इति मन्त्रो युगपदनेकेष्वपि कण्डूयनेषु तन्त्रमेव ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

इति भाट्टभाष्यप्रकाश एकादशोऽध्यायः ॥११॥

पशवैष्टिको विध्यन्तः वितते च पशुतन्त्रे मध्ये पशुपुरोडाशश्चोद्यते अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडा-

शं निर्वपतीति । समानविध्यन्ते पशौ पतितः पुरोडाशस्तदी-
यान्येवाङ्गान्युपजीवति न पुनः स्वार्थं पृथगङ्गान्यनुष्ठापयति ।
सोयमन्यार्थानुष्ठिताङ्गस्यान्येनोपजीवनं प्रसङ्ग इत्युच्यते । त-
त्रापि यत्पशावाज्यभागावधातादिकमङ्गं नास्ति तादृशे ऽङ्ग-
तार्थत्वात्प्रयोगवचनस्तान्यासिपत्नेव पशुपुरोडाशे ॥१॥

(इति द्वादशाध्याये प्रथमः पादः ॥)

विमतिपिद्धधर्माणां समवाये भूपसां स्यात्सधर्मत्वम् । अ-
ग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाश-
मेकादशकपालं दधि मधु घृतमापो धानास्तत्संख्यं प्राजापत्यं
पथकाम इत्यत्र सप्त हवींषि । तत्र पञ्च प्राजापत्यानि । तेषु दध्यैन्द्र-
योर्दर्शविकारत्वाद् दृधन्वतीमावास्यायामिति दृधन्वदपेक्षा । म-
धूदकयोराज्यविकारत्वमष्टमे सिद्धम् । अतो मधुघृतायाम् उ-
पांशुयाजविकारत्वेन वार्त्रघ्नां पौर्णमास्यामिति वार्त्रघ्नापेक्षा ।
इतराणि तूभयसाधारणानि । आग्नेयविकारत्वात् । तेषु भूयो-
नुग्रह्न्यायादार्शिकमेव तन्त्रम् । मुख्यं चापूर्वचोदनाल्लोकवत् ।
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदपराह्णे सरस्वतीप्राजस्य य-
जेतेति अध्वरकल्पे श्रुतम् । तत्राग्नें हविरैन्द्राग्नविकारत्वादार्शिकं
तन्त्रमपेक्षते द्वितीयमुपांशुयाजविकारत्वात्पौर्णमासम् । तत्र मुख्या-
तुरोधादार्शिकमेव तन्त्रमुपजीव्यम् । आग्रयणेष्टधामैन्द्राग्नवैश्व-
देवद्यावापृथिव्यानि हवींषि । तत्र द्यावापृथिव्यस्य वैश्वदेवक-
पालविकारत्वादस्ति प्रमूनवहिरपेक्षा । इतरेषां तु तत्रोदासीन-
त्वान्नास्ति प्रमूने आग्रहः । अतः कांस्यभोजिन्यायेनाग्रयणे प्र-
मूनेमेव वहिः कांस्ये भोक्तव्यं गुर्वच्छष्टं च भोक्तव्यमिति
शिष्यनियमादुदासीनस्यापि गुरोः कांस्यभोजनमावश्यकम् ।
तद्वदेतद् द्रष्टव्यम् ॥२॥

(इति द्वादशाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

एकार्थास्तु विकल्पेरन् यथा ग्रीहियवादयः । नानध्या-
योस्ति मन्त्राणां कर्मार्थत्वेन पर्वसु ॥ मन्त्राणां करणत्वेन तद-
न्ते कर्मणः क्रिया ॥३॥

(इति द्वादशाध्याये तृतीयः पादः ॥)

ब्राह्मणानामास्त्वित्यमिति कल्पकारवचनात् क्षत्रियो याज-
को यस्य चण्डालस्य विशेषत इति रामायणे निन्दास्मरणात्
चतुर्दाकरणमन्त्रेषु ब्राह्मणानामिदं हविरिति मन्त्रलिङ्गाच्च
ब्राह्मणानामेवास्त्वित्यम् ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

(इति द्वादशोऽध्यायः ॥)

—*—

भगवच्छिवरामतीर्थशिष्यो मुनिनारायणतीर्थनामधेयः ।

व्य(अ)तनोदधिकाशि भाट्टभाषाग्रथनं भाट्टनयप्रवेशहेतोः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवच्छिवरामतीर्थपूज्यपा-
दशिष्यश्रीनारायणतीर्थमुनिविरचितो भाट्टभाषाप्रकाशोऽयं
समाप्तिमगमत् ॥

ह्रिः ॐ तत्सत्

एकार्णास्तु विकल्पेरन् यथा व्रीहियवादयः । नानध्या-
योस्ति मन्त्राणां कर्मार्थत्वेन पूर्वसु ॥ मन्त्राणां करणत्वेन तद-
न्ते कर्मणः क्रिया ॥३॥

(इति द्वादशाध्याये तृतीयः पादः ॥)

ब्राह्मणानामातिवज्यमिति कल्पकारवचनात् क्षत्रियो याज-
को यस्य चण्डालस्य विधेयत इति रामायणे निन्दास्मरणात्
चतुर्दाकरणमन्त्रेषु ब्राह्मणानामिदं हविरिति मन्त्रलिङ्गाच्च
ब्राह्मणानामेवातिवज्यम् ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

(इति द्वादशोऽध्यायः ॥)

भगवच्छिवरामतीर्थक्षिप्पो मुनिनारायणतीर्थनामधेयः ।
व्य(अ)तनोदधिकाशि भाट्टभाषाग्रथनं भाट्टनयमवेद्यहेतोः ॥
इति श्रीपरमहंसपरिव्रजकाचार्यभगवच्छिवरामतीर्थपूज्यपा-
दक्षिण्यश्रीनारायणतीर्थमुनिविरचितो भाट्टभाषाप्रकाशोऽयं
समाप्तिमगयत् ॥

हरिः ॐ तत्सत्

